

L.M. ABDUNAZAROV

MARKAZIY OSIYO GEOGRAFIYASI

Toshkent - 2020

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

QO'QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

Abdunazarov Lutfillo Mamanovich

MARKAZIY OSIYO GEOGRAFIYASI

5110600 – Tarix o'qitish metodikasi bakalavriat ta'lim yo'nalishida
5111300 – Ona tili va adabiyoti (rus tili va adabiyoti o'zga tilli guruhlarda)
ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun darslik sifatida tafsifiya
etilgan

Toshkent-2020

UO•K 911.3:33(575)

KBK 65.04(543)

A 15

Abdunazarov, L.M.

Markaziy osiyo geografiyasi [Matn] : darslik / L.M.Abdunazarov.
- Toshkent : Shafolat Nur Fayz, 2020. - 208 b.

ISBN: 978-9943-6739-3-9

Taqrizchilar:

A.A.Isayev – geografiya fanlari nomzodi, dotsent Andijon davlat universiteti geografiya kafedrası.

N.Sh. Erkaboyeva - pedagogika fanlari doktori, dotsent.
QDPI Pedagogika fakulteti.

V. Yu. Isaqov- biologiya fanlari doktori, professor QDPI
Geografiya o‘qitish metodikasi kafedrası

Ushbu darslik Markaziy Osiyo davlatlari haqida umumiy tushunchalar beradi. Unda Markaziy Osiyoning tabiiy sharoitiga, hamda, iqtisodiy-regional xususiyatlariga tavsif berilgan, bundan tashqari jadval ma’lumotlar va Markaziy Osiyo nomenklaturasi keltirilgan. Darslik pedagogika insitutlarining geografiya o‘qitish metodikasi, shuningdek tarix, milliy istiqlol g‘oyasi, huquq va ma’naviyat asoslari, filologiya, mutaxassisligi bo‘yicha ta’lim olayotgan bakalavrlar uchun darslik sifatida tavsiya etiladi.

Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2020-yil 30-iyundagi 356-sonli buyrug‘iga asosan chop ettirilmogda

ISBN: 978-9943-6739-3-9

© **L.M. Abdunazarov**

© **“Shafolat Nur Fayz”, 2020**

SO‘Z BOSHI

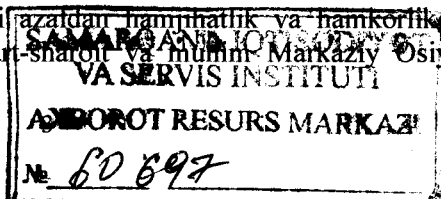
O‘sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama barkamol shaxslar qilib tarbiyalash, ertangi kunimizga mustahkam zamin yaratishdir. Zero, dunyoqarash xarakteridagi sistemalik bilimlarga ega bo‘lish, gumanitar va iqtisodiy-ijtimoiy fanlar asoslarini, hozirgi kun davlat siyosatining dolzarb masalalarini bilishi, ijtimoiy muammolar va jarayonlarning mustaqil tahlil qila olish, vatan tarixini bilish, ma‘naviy, milliy va umuminsoniy qadiryatlar masalalari yuzasidan o‘z fikrini bayon qila olishi va ilmiy asoslay bilishi, milliy istiqloq g‘oyasiga asoslangan faol hayotiy nuqtayi nazarga ega bo‘lish bugungi kunda oliy ta‘lim muassalari bakalavrlarining tayorgarligiga qo‘yilayotgan umumiy malakaviy talablardandir

Tabiat va jamiyatda kechayotgan jarayon va hodisalar haqida yaxshi tasavvurga ega bo‘lish, tabiat va jamiyat rivojlanishi haqidagi bilimlarni egallashi hamda ulardan zamonaviy ilmiy asoslarda, hayotda va o‘z kasb faoliyatida foydalana bilishi geografiya fanini o‘qitishdan ko‘zlanayotgan maqsad va vazifalardir. Davlat pedagogika institutlarining geograf bo‘lmagan talabalarga Markaziy Osiyoning tabiiy sharoitini va xo‘jaligining asosiy xususiyatlari hamda mazkur oilada joylashgan mamlakatlar haqida bilimlar berishdir.

Markaziy Osiyo geografiyasi kursini o‘rganish jarayonida talabalar o‘lkaning tabiiy sharoiti asosiy xususiyatlarini, yer yuzasinig tuzilishi iqlimi, ichki suvlari, tuprog‘i, o‘simligi va hayvonot dunyosini o‘rganish orqali tabiiy geografik sharoitining asosiy xususiyatlarini bilib oladi.

Aholisining soni joylashishidagi asosiy qonunyatlar sabablari, tabiiy resurslarni iqtisodiy jihatdan baholash, iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarini hududlar bo‘yicha joylashishini asoslab bera olishni, tabiiy resurslardan foydalanish jarayonida kelib chiqadigan geoeologik muammolar va ularning sabablarini, o‘lkada transportni rivojlantirishning asosiy muammolarini tushuntirib bera olishlari lozim.

Markaziy Osiyo xalqlari azaldan hamjihatlik va hamkorlikda yashab kelganlar. Tabiiy shart-sharoit va muhit Markaziy Osiyo

xalqlari madaniyati, urf-odati, an'ana va marosimlarida ham mushtaraklik, umummiylikning mavjud bo'lishiga olib kelgan.

Mazkur darslik yozishda G.R.Pardayev, I.A. Hasanov, P.N. G'ulomovlarning «Markaziy Osiyo geografiyasi» o'quv-qo'llanmasi asos bo'lib hizmat qildi. O'quv qo'llanma chop etilgan boshqa nashrlaridan statistik, kartografik OAV lari va internet ma'lumotlari, Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari uchrashuvlari doirasida qabul qilingan qaror va hujatlar asosida yangilanganligi bilan farq qiladi.

Darslik faqat talabalar uchungina emas, balki geografik bilimlar bilan qiziquvchilar uchun ham foydali bo'lishi mumkin, degan umiddamiz. O'quv-qo'llanma yuzasidan fikr va mulohazalar uchun avvaldan o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz.

I-BOB

MARKAZIY OSIYO O'LKASINING TABIATIGA UMUMIY TAVSIF

Kirish. Fanning Maqsadi va vazifalari

Reja:

1. Fanining maqsad va vazifasi.
2. Fanining dolzarbligi va oliy kasbiy ta'limdagi o'rni
3. Markaziy Osiyo o'lkasining o'rganilish tarixi
4. Markaziy Osiyoning geografik o'rni, chegaralari
5. Markaziy Osiyo o'lkasining tabiiy xususiyatlari

Fanni o'qitishdan **maqsad** – Markaziy Osiyo tabiiy sharoiti va iqtisodiyotining asosiy xususiyatlari xamda mazkur o'lkada joylashgan mamlakatlar xaqida bilimlar berishdir.

Fanning vazifasi – «Markaziy Osiyo» tushunchasining mohiyati, mazmuni, chegaralari haqida bilimlar berish; Markaziy Osiyoning geologik tuzilishi, Yer yuzasining asosiy shakllari, iqlimi, ichki suvlari, tuproq va o'simlik qoplami hamda hayvonot dunyosi haqida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish; Markaziy Osiyoning tabiiy resurslari, ularning turlari, ulardan foydalanish darajasi, tabiatini muhofaza qilish, mintaqadagi asosiy qo'riqxonalar va ularning faoliyati xaqida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish; Markaziy Osiyo aholisi, uning joylashishi, tarkibi, urbanizatsiya darajasi xaqida bilimlar berish; Markaziy Osiyo iqtisodiyot tarmoqlarinig tuzilishi, joylanishi va rivojlanish xususiyatlari haqida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish; Markaziy Osiyo davlatlarining tabiiy va iqtisodiy geografik sharoitining asosiy xususiyatlarini ochib berish.

1. “Markaziy Osiyo geografiyasi”ni o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

2. Markaziy Osiyo aholisining joylashishidagi asosiy qonuniyatlari va sabablari;

3. Iqtisodiyotining asosiy tarmoqlarini xududlar bo'yicha joylashishidagi muammolari;

4. Markaziy Osiyoda joylashgan har bir davlat geografik sharoitining asosiy xususiyatlari bo'yicha **bilimga;**

5. Fanning mazmuni, mohiyati, maqsadi va vazifalari, Markaziy Osiyo sharoitining asosiy xususiyatlari, er yuzasining tuzilishi, iqlimi, ichki suvlari, organik dunyosi, aholisi va iqtisodiyot tarmoqlarini **aniqlay olish ko'nikmalariga;**

6. Markaziy Osiyoning tabiiy va ma'muriy chegaralarini xaritada tasvirlay olish;

«Markaziy Osiyo» atamasi mohiyati, Markaziy Osiyoning chegaralari, o'lchamlari, geografik o'rni, qo'shni mamlakatlar bilan tarixiy geografik yaqinligi, tabiiy-resurs va demografik salohiyati. Hozirgi vaqtdagi siyosiy-iqtisodiy xolati, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston Respublikalari-Markaziy Osiyoning muhim siyosiy-iqtisodiy geografik sub'yektlari sifatida, Markaziy Osiyo respublikalarining geografik tavsifi, rivojlanish muammolari va istiqbollari, tashqi iqtisodiy aloqalari va iqtisodiy rayonlari.

«Markaziy Osiyo geografiyasi» matematik va tabiiy-ilmiy fanlar blokiga kiritilgan kurs hisoblanib, 1-kursda o'qitilishi maqsadga muvofiq. «Markaziy Osiyo geografiyasi» fani aniq va tabiiy fanlar turkumiga kiradi. Predmetlararo bog'lanishni to'g'ri amalga oshirish uchun o'qituvchi Tarix o'qitish metodikasi yo'nalishi xususiyatlarini hisobga olishi juda muhimdir.

Markaziy Osiyo Yevrosiyoning tarkibiy qismi bo'lib, u juda uzoq tarixiy geologik rivojlanish davomida takrorlanmas tabiiy hududiy hosila tarzida shakllangan. Markaziy Osiyo tabiiy-geografik o'lkasi Yevrosiyo materigining o'rtasida, g'arbda Kaspiy dengizidan, sharqda to Savr tog'larigacha, shimolda 53-54° shimoliy kenglikda, janubda Hindikush, Safedko'h, Bandi-Turkiston, Turkman-Xuroson, Nishopur, Elburs tog' tizmalari suv ayirg'ichlari orasidagi berk havzada joylashgan. O'lka O'rta dengiz bo'yidagi iliq mo'tadil va subtropik tabiatli mamlakatlar kengliklarida yotadi. Markaziy Osiyoning g'arbiy chegarasi Elburs tog'ining 54° 15 sharqiy uzunlik qismidan boshlanib. Kaspiy dengizning sharqiy qirg'oqlari orqali Mang'ishloq qo'ltig'iga qadar davom etadi. So'ngra chegara shimol tomon yo'nalib, Ustyurtning shimoli-g'arbiy Dung'istov, Chog'ray platosi, Cho'chqa va Mog'ojar tog'lari orqali Ural daryosiga tutashib ketadi. Magnitagorsk shahriga (geotizim tamoyiliga ko'ra O'rol -

To'rg'ay daryolari suvayirg'ichidagi Ozyorniy qishlog'iga qadar bo'radi. G'arbiy chegaraning umumiy uzunligi 2600 km (geotizim tamoyiliga ko'ra 2350 km), shundan 900 km Kaspiy dengizi qirg'oqlariga to'g'ri keladi. Lekin chegaraning shimoli-g'arbiy qismini ayrim darslik va ilmiy adabiyotlarda goh Urol, goh Emba daryolari orqali o'tkazilganini ham ta'kidlash lozim. Markaziy Osiyoning shimoliy chegarasi haqida 3 xil mulohaza mavjud. Birinchi mulohazaga ko'ra u Qozog'iston past tog'larining Orol havzasi bilan Ob daryosi suvayirg'ichiga to'g'ri keladi. Uchinchi fikrga binoan, chegara Qozog'iston past tog'larining shimoliy etaklari orqali o'tadi.

Fikrimizcha, Markaziy Osiyo tabiiy-geografik o'lkasining shimoliy chegarasini Orol-Irtish suvayirg'ichidan o'tkazilsa to'g'ri bo'ladi. Bu geosistema konsepsiyasi nuqtayi nazaridan to'g'ri yondashuv bo'lib, munozaraga barham beradi. Bu chegara g'arbda Ozyoniy qishlogida (51° shimoliy kenglik, 61° sharqiy uzunlik), sharqda Torbog'atoy tizmasining sharqiy qismidagi Joir tog'iga (47° shimoliy kenglik, 85° sharqiy uzunlik) borib taqaladi. Chegaraning uzunligi 1900 km.

Markaziy Osiyo tabiiy geografik o'lkasining sharqiy chegarasi Pomir, Tyanshan, Jung'oriya Olatog'i va Torbog'atoy tog' tizmalari suv ayirg'ichlari orqali o'tadi. Bu chegara Kaspiy-Orol-Balxash berk havzasi chegarasiga to'g'ri keladi. Lekin hozirgi vaqtda Markaziy Osiyoning sharqiy va g'arbiy chegaralari (iqtisodiy geografik jihatdan) Markaziy Osiyo respublikalari ma'muriy chegaralari doirasidagina ko'rilmogda. Bunday yondashuvni faqat o'lkashunoslik nuqtayi nazaridan to'g'ri deb hisoblash mumkin. Tabiiy geografik jihatdan chegarani bunday o'tkazish noto'g'ri.

Markaziy Osiyo tabiiy geografik o'lkasining sharqiy chegarasi Savr, Sharqiy Jung'oriya, Jung'oriya, Boroxoro, Iren-Xabirga, Qarat, Xoliqtog' tizmalari suv ayirg'ichlari, Xontangri tog' tuguni, Ko'kshag'al, Otboshi tizmalari suvayirg'ichi orqali o'tib, Farg'ona tizmasiga tutashadi, so'ngra Oloyning sharqiy qismi va Sariko'l tizmasi suvayirg'ichi bo'ylab o'tib, Hindikush tog'lariga tutashadi. O'lkaning janubiy chegarasi geosistema yondoshuviga ko'ra, Muztog'dan (Shingshal dovonidan -4832 m) boshlanib, sharqdan g'arbiga Hindikush, Safedko'h, Nishopur tizmalari suvayirg'ichilari bo'ylab o'tib, Elburs tog'i orqali Kaspiy dengizining janubi-sharqiy chekka sohiliga kelib tutashadi.

Markaziy Osiyo tabiiy geografik o'lkasining yuqorida ko'rilgan chegara ichidagi maydoni -3.300.000 kv.km. atrofidadir.

Har bir tabiiy geografik o'lkaning tabiiy chegaralari bo'lgani kabi, o'ziga xos tabiiy geografik xususiyatlari ham bo'ladi.

Markaziy Osiyo o'kasining tabiiy xususiyatlari quyidagilar-dan iborat:

1. Markaziy Osiyo juda katta ichki o'lkadir. U Yevrosiyo materigining markazida subtropik mintaqaning cho'l, mo'tadil mintaqaning cho'l, chala cho'l va dasht zonalarida, subtropik iqlimi O'rta dengiz bo'yi mamlakatlari kengligida joylashgan. Ammo Markaziy Osiyo tabiiy sharoiti O'rta dengiz bo'yi mamlakatlarnikidan farq qiladi, chunki Markaziy Osiyo okean va ochiq dengizlardan juda uzoqda joylashgan. Eng yaqin okean - Hind okeanigacha masofa 1000 km, buning ustiga iliq Hind okeani bilan o'lka oraliq'ida baland Himolay-Paropomiz tog'lari bo'lgani uchun uning ta'siridan bahramand emas, iliq nam havo massalari yetib kelmaydi. Aksincha, ancha olisda joylashgan Shimoliy Muz okeani hamda Sibirning quruq va sovuq havo massalari Markaziy Osiyo shimolida tabiiy to'siq -baland tog'lar bo'lmaganligi uchun bu yerga bemalol kirib keladi. Atlantika okeani va O'rta dengiz juda uzoqda bo'lsa ham g'arbiy shamollar tufayli o'lkamiz tabiatiga ancha kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo hududi ichki o'lka bo'lganligidan tipik kontinental iqlimli o'lkalar qatoriga kiradi. Uning asosiy qismi mo'tadil, janubiy qismi subtropik iqlim mintaqalarida joylashgan; o'lkaning mo'tadil mintaqadagi katta qismida iqlim qurg'oqchil, qish ancha sovuq, subtropik mintaqadagi qismida esa yoz quruq, issiq, qish esa nisbatan iliq bo'ladi. O'lkada asosan chala cho'l, cho'l, voha va tog'landshaftlari ko'pchilikni tashkil etadi. Iqlimda o'ziga xos keskinliklar mavjud. Cho'llarda yog'in miqdori 70-80 mm dan tog'larda 1000 mm gacha boradi. Qishda shimoli-sharqiy qismida -50° li sovuqlar, yozda esa janubida +50° li jazirama issiqlar kuzatiladi.

2. Markaziy Osiyo hududi berk havzadan, ya'ni «oqimsiz o'lkadan» iborat. Bu o'lkadagi daryolarning birortasi ham ochiq dengizlarga yetib borolmaydi va ular bilan bog'lanmagan. Bu daryolar o'lka ichidagi ko'llarga quyiladi yoki chala cho'l va cho'llarda qurib tugab qoladi. Demak, Markaziy Osiyo ko'llari va tekisliklari eroziya ba-

zislaridir. O'lkaning ayrim qismlari har xil balandlikda yotgan bir qancha ichki eroziya bazalariga ega. Bluar Kaspiy (-26 m), Orol (33 m), Balxash (340 ni), Issiq ko'l (1607,6 m).

3. Markaziy Osiyoning yana muhim xususiyatlaridan biri yer yuzasining o'ziga xosligidir. O'lka hududi kelib chiqishi va yoshiga ko'ra murakkab relyefga ega bo'lib, u katta tekislik va botiqlardan (ayrim qismlari dengiz yuzasidan pastda joylashgan -Kaspiy bo'yida -26 m Qoragiyo (Botir) botig'i -132 m, Sariqamish botig'i -54 m), plato va qirlardan, adirlar, o'rtacha balandlikdagi tog'lar va doimiy qor va muzliklar bilan qoplanib yotgan baland (6000-7000 m dan baland) tog'lardan iborat. Markaziy Osiyo hududida tekislik va tog'lar bir tekisda joylashgan emas. Janubi, shimoli-sharqini tog'lar ishg'ol qilgan. Ularning maydoni 20% ni tashkil etadi. Ulardan g'arbda, shimoli-g'arbda va shimolda pasttekislik, tekislik, plato va qirlar joylashgan. Ular o'lka maydonining 80% ni egallagan. Tog' sistemalari o'zlarining uzun tarmoqlari bilan Markaziy Osiyoning tekislik qismiga kirib borib, uning tabiiy sharoitining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Hindikush, Paropamiz va o'lka janubidagi boshqa tog'lar orografik to'siq bo'lib, Markaziy Osiyo-ni Janubiy Osiyoning tipik subtropik iqlimiga ega bo'lgan boshqa qismlaridan ajratib turadi. O'lkaning shimoli va shimoli-g'arbi tekisliklardan iborat bo'lganligi uchun g'arbdan nam, iliq shamollar, shimoldan sovuq quruq shamollar bemalol kirib kela oladi.

4. O'lka o'ziga xos gorizontal tabiat zonalarning mavjudligi va ularga mos keladigan balandlik mintaqalarining rivojlanganligi bilan ajralib turadi.

5. O'lka-tektonik faol va kuchli zilzila rayoni. Qadimgi tog'larning yosharayotganligi, yosh tog'larning ko'tarilayotganligi bilan ajralib turadi.

6. Markaziy Osiyo -keskin tabiiy tafovutlar o'lkasi. Hududning tarkib topishidan tortib, o'simlik va hayvonot dunyosigacha tabiatning barcha komponentlari o'lkaning turli qismlarida keskin farq qiladi.

7. Markaziy Osiyo faqat gidrografik berk o'lka bo'lib qolmasdan, ekologik sharoiti jihatidan ham berk o'lkadir. Bu xususiyat o'lkada xo'jalikning turli sohalarini rivojlantirishda, albatta, diqqat markazida turmog'i lozim.

8. Markaziy Osiyo jahon fani, madaniyati, ma'naviyatini rivojlantirishda katta hissa qo'shgan juda ko'p buyuk allomalar vatanidir.

Markaziy osiyo tabiatini geografik o'rganish tarixi

Geografiya Yer shari yuzasi tabiati, aholisi, xo'jaligini tavsiflovchi fan sifatida uzoq davr mobaynida shakllanib kelgan. Qadim-dayoq uning negizida qishloq xo'jaligi geografiyasi hamda mamlakatshunoslik yo'nalishlari rivojlana borgan. Asrlar mobaynida uzoq joylarga dengiz hamda quruq sayohatlari bilan bog'liq bo'lgan xaritalarni tuzish va ularga aniqlik kiritish geografiya fanining muhim vazifasi bo'lib hisoblanganning rivojlanishi bilan Markaziy Osiyo fani ham vujudga kela boshlagan.

Ibtidoiy jamiyat davrida ham Markaziy Osiyoda yashagan odamlar bu hudud tabiati haqida birmuncha tasavvurlara ega bo'lganlar. Ilk geografik tasavvurlar tabiatning yangi resurslarini izlab topish va o'zlashtirish, tabiiy sharoiti qulay yerlarga joylashish, obikor dehqonchilik, ov kasbkorligi va chorvachilik vositasida tabiatning ko'zga yaqqol tashlanib turgan oddiy xususiyatlarini bilishga intilishlar bilan takomillasha borgan.

Dastlabki geografik tasavvurlarning rivojlanishida obikor dehqonchilikning vujudga kelishi muhim rol o'ynagan. Obikor dehqonchilik ayrim joylarning relyefi va yer-suv sharoiti, ob-havosi, iqlimi, o'simlik va hayvonot dunyosi haqidagi boshlang'ich bilimlarning vujudga kelishi hamda shakllanishiga olib bolgan.

Antik davrda (miloddan avvalgi IV va milodiy IV asrlar davomida) Markaziy Osiyo haqidagi geografik tasavvurlar yanada kengaygan va chuqurlashgan. Afsuski, tarixiy sabablarga ko'ra ilk mahalliy qo'lyozmalar deyarli saqlanib qolmaganligi o'lkamiz xalqlarining qadimiy geografik tasavvurlarini mukammal aniqlash va uni ilmiy tahlil qilishga imkon beradi. Ular yunon va arab istilolari davrida yo'q qilib yuborilgan. Markaziy Osiyoning tabiati, xo'jaligi va xalqlari haqidagi ayrim ma'lumotlar saqlanib qolgan ilk yozma manbalardan biri zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto» (Ovista) dir. U eramizdan oldingi VII-VI asrlarda paydo bo'lgan. Unda Markaziy Osiyodagi qadimgi davlatlar Xorazm, Sug'diyona, Marg'i-yona, Baqtriya va boshqalar eng boy, tabiati xilma-xil va ko'rkam mamlakatlar sifatida tilga olinadi. Unda o'lkamizning qadimiy volalari, vodiylari va tog'lari tasvirlanadi.

Markaziy Osiyoda eroniylarning eramizdan oldingi VII-IV asrda uzoq vaqt hukmronlik qilishi natijasida bu o'lkaga geografiyasi haqida ancha keng ma'lumotga ega bo'lganlar. Biroq Markaziy Osiyo haqidagi antik davr geografik tasavvurlari birmuncha to'liq aks ettirilgan va bizgacha yetib kelgan asosiy manbalar qadimgi grek (yunon) va qisman xitoy yozma manbalaridir.

Gerodotning qadimgi fors manbalari asosida to'plagan geografik ma'lumotlari, Ptolemeining Markaziy Osiyoning tekislik qismi tabiati va aholisi, asosiy karvon yo'llari va yirik shaharlari haqidagi yozganlari, uning 27 ta xaritadan iborat «Dunyo atlas», xitoy sayyohi Chjan-Syanning xilma-xil tarixiy va geografik ma'lumotlari shular jumlasidandir.

Antik davrda Markaziy Osiyoning tekislik qismi, vohalari, shaharlari hamda yirik tabiiy obyektlarigina nisbatan durust tasvirlangan; sharqiy tog'li qismi, ichki hududlari va kichik tabiiy obyektlari haqidagi geografik ma'lumot yetarli emas.

Markaziy Osiyo tarixi, geografiyasi haqidagi tasavvurlar bir-biri bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan, bir-birini to'ldirib kelgan.

Antik davr geografik ma'lumotlari mukammal bo'lmay, nisbatan uzuq-yuluq ekanligi, o'lkaning ko'pdan-ko'p obektlari haqida ma'lumot yo'qligi, mahalliy olimlar geografik merosining saqlanib qolmaganligi antik davrning o'ziga xos xususiyatidir.

Markaziy Osiyo hududi haqidagi eng qadimgi va antik davr geografik tasavvurlari ancha cheklangan bo'lishiga qaramay ular Markaziy Osiyo haqidagi dastlabki geografik ma'lumotlarni bergan va keyingi bosqich O'rta asrlarning bilimlari va umumlashmalari uchun zamin yaratgan.

Markaziy Osiyo to'g'risidagi geografik tasavvurlarning O'rta asrlarda rivojlanishi (V-XVII asrlar). Ilk o'rta asrlarda (V-VII asrlar) o'lkaga tabiatiga qiziqish, uni kuzatish, tabiatdan xo'jalik maqsadlarida foydalanish jarayoni ancha kuchaydi.

Markaziy Osiyo geografiyasi haqidagi ma'lumotlar bir tomondan, shu yerlik mahalliy olim va sayyohlar tomonidan to'plangan. Ikkinchi tomondan, bu o'lkada bo'lgan chet ellik sayyohlar tomonidan yozib qoldirilgan. Bu ma'lumotlar o'lkaga tabiatining xilma-xilligi va tabiiy sharoitining bir muncha qulayligini aks ettiradi. Lekin shunga qaramasdan ilk O'rta asrlar geografiyasi tarixiga oid ma'lu-

motlar ancha cheklangan. Buning sababi, avvalo, ilmiy-adabiy asar-larning asosiy qismi arab istilolari vaqtida yo'qolib ketganligi, qolaversa, mavjud ayrim manbalar (masalan, O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari) yetarlicha o'rganilmaganligidir.

Ilk O'rta asrlarga oid abadiy-badiiy manbalar, jumladan, «Devo-nu lug'ati turk»da (Mahmud Qoshg'ariyning asari, XI asrda).

Yagona fanlar tizimini ifodalovchi hozirgi zamon geografiyasi qadimiy tasviriy geografiyadan tubdan farq qiladi. Bugungi geogra-fiya ma'lumotlar yig'uvchi tavsifiy fandan turli-tuman tabiiy, iqtisodiy, siyosiy ma'lumotlar asosida ilmiy xulosalar chiqaruvchi, umumlashmalar yaratuvchi, ilmiy bashorat qiluvchi fanga aylangan. U ayni paytda tabiiy, xo'jalik va aholining hududiy komplekslari, ya'ni geografiya tizimlarni (sistemalarni) har tomonlama tadqiq etu-vchi fundamental fandır.

Hozirgi kunda geografik bilimlarsiz, tabiatdan, tabiat boyliklari-dan oqilona foydalanib bo'lmaydi. Insonning tabiatni o'zgartirishida, uning boyliklaridan foydalanishda yo'l qo'ygan xatolari zamirida ko'pincha geografik qonuniyatlardan bexabarlik yoki ularga amal qilmaslik yotadi. Tabiatdan foydalanishda, uni muhofaza qilish ishida geografik bilimlar, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish kuchlarini hududiy to'g'ri tashkil qilish, chet ellar bilan iqtisodiy, siyosiy va boshqa aloqalarni oqilona yo'lga qo'yish masala-lari ham geografiyada muhim o'rin tutadi. Aholi geografiyasi ma-salalari va demografik muammolarni to'g'ri hal qilish ham ko'p ji-hatdan geografik bilimlarga asoslanadi. Biz geografiyaning rivojl-anish tarixini bilmay turib uning hozirgi ahvoli, vazifalari haqida tasavvurga ega bo'lishimiz qiyin.

Markaziy Osiyo geografiyasi tarixini bilmay turib, o'lka geo-grafiyasining asosiy mazmunini, yutuqlari va ayrim kamchiliklarini, konstruktiv geografiyaning Markaziy Osiyo o'lkasiga oid muhim re-gional muammolarni va kelgusida hal qilinishi lozim bo'lgan dolzarb masalalarni tushunib olish mushkul.

Markaziy Osiyoda geografiyaning taraqqiyot tarixini bir o'lka hududining iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy dunyosi tarixi aso-sida quyidagi bosqichlarga bo'lib o'rganamiz.

1. Markaziy Osiyoda qadimgi dunyo geografiyasi (eramizning V asrigacha).

2. Markaziy Osiyo to'g'risidagi geografik tasavvurlarning o'rta asrlarda rivojlanishi (V-XVIII asrlar).
3. Markaziy Osiyo haqidagi geografik tasavvurlarning XVIII asrda va XIX asrning birinchi yarmida rivojlanishi.
4. Geografik tasavvurlarning Markaziy Osiyo mustamlaka davrida rivojlanishi.
5. Markaziy Osiyo haqidagi tasavvurlarning «sho'rolar» davrida rivojlanishi (1917-1991)
6. Mustaqillik yillarida Markaziy Osiyoda geografiyaning taraqqiyoti.

Markaziy Osiyoda qadimgi dunyo geografiyasi (eramizning V asrigacha). Markaziy Osiyo eng qadimgi (ibtidoiy) odam yashagan makonlarga boy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot juda erta boshlangan ko'hna o'lkalardan biridir. Markaziy Osiyo o'lkasi tabiatining o'ziga xosligi, relyefining, tuproq-iqlim sharoitining qulayligi bu yerda bir necha yuz ming yil avval odamlar yashay boshlashiga imkon bergan. Oxirgi 15-20 yil ichida Markaziy Osiyoda arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan ilk tosh asriga oid makonlarning ochilishi haqli ravishda bu hududni odamzotning ilk ajdodlari paydo bo'lgan mintaqaga kiritish imkonini berdi. Demak, ajdodlarimiz Markaziy Osiyoda 700 ming yildan beri yashab keladi. Jahon madaniyatining o'choqlari (Nil bo'ylari, Furot va Dajla, Hind daryolari havzalari) ta'sirida Oromiy xati asosida shakllangan qadimgi yozuv Markaziy Osiyoga, aniqrogi, Xorazm, Baqtriya, Sug'diyona va Parfiyaga miloddan avvalgi VII-VI asrlarda kirib keldi. Markaziy Osiyoda sug'orma dehqonchilik madaniyati va chorvachilik bundan rosa 5-6 ming yil avval paydo bo'lganligi isbotlangan. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi ta'sirida Markaziy Osiyo hududida bundan 4 ming yil avval qadimgi shahar madaniyati shakllangan. O'zbekistonning janubidagi Sopollitepa madaniyati fikrimizning dalilidir. O'zbekiston diyorida shahar paydo bolishi jarayoni o'zining mahalliy ildiziga ega ekanligi va ilk shaharlarning shakllanish jarayoni o'z davriga (bundan 3,5-4 ming yil avval) to'g'ri kelishi isbotlangan.

So'nggi bronza va ilk temir (miloddan avvalgi 2 minginchi yillarning oxiri va 1 minginchi yillarning boshlari) davriga kelib Markaziy Osiyoda sug'orma dehqonchilik vohalari shakllangan. Dehqonchilik va shahar hunarmandchiligi qadimgi Baqtriya (Tojikiston bilan Surxondaryo hududida), Sug'diyona (Qashqadaryo va Zarafshon vo-

halarida), Xorazm, Parfiya, Margʻiyona (Murgʻob), Choch, Parkan va boshqalarda rivojlangan. Antik davrga kelib (miloddan avvalgi IV yozilgan) keltirilgan tabiat manzaralari va hodisalari tasviri maʼlum geografik ahamiyatga ega. Bu davr adabiyotining oʻziga xos xususiyatlaridan biri tabiatga faqat moddiy boyliklar manbai va inson yashovchi makon deb emas, balki ruhiy (estetik) boyliklar manbai va mangu nafasat ramzi deb ham qarashdan iborat. VIII asrning oxiri - IX asrning boshi Markaziy Osiyoda katta ilmiy geografik kashfiyotlarga tayyorlanish bosqichi boʻldi. IX -XII asrlar Markaziy Osiyo tabiati haqidagi geografik tasavvurlarning rivojlanishida oʻziga xos mustaqil davrdir. Bu davrda oʻlkamizda fan, madaniyat va xoʻjalik taraqqiyotining yuksak darajaga yetganligi bilimlarning jadal toʻplanishi, kengayishiga va chuqurlashuviga katta taʼsir koʻrsatdi. Markaziy Osiyoda buyuk qomusiy olim va mutafakkirlar yetishib chiqdi. Bu davr olimlari Muhammad Xorazmiy, Ahmad Fargʻoniy, Abu Nosir Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sinolarning ilmiy merosi, jumladan, tabiatshunoslikka oid tadqiqotlari olamshumul ahamiyat kasb etadi.

Bu davrda Markaziy Osiyodagi tabiiy geografik tasavvurlar astronomiya, geodeziya, geologiyaga oid bilimlar va ijtimoiy fikrlar bilan birgalikda rivoj topdi. Oʻrta asr mualliflarining ajoyib xaritografik va geodezik merosi katta eʼtiboriga loyiqdir. Mahmud Qoshgʻariy, Abu Rayhon Beruniyning dunyo xaritalari shular jumlasidandir.

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoning janubiy va markaziy qismlari yirik vohalar, Amudaryo va Sirdaryo vodiylari va Orol dengizi atroflari geografik jihatdan nisbatan yaxshi oʻrganildi. Oʻlkaning sharqiy togʻlik qismlari va shimoliy qismi haqida maʼlumotlar ancha kam edi.

Markaziy Osiyolik tadqiqotchi olimlarning IX-XII asrlarda oʻlka tabiati haqida toʻplagan bilimlari antik davrning mumtoz bilimlaridan va V-VIII asrlar geografik tasavvurlaridan juda kengligi, chuqurligi va haqqoniyligi bilan ajralib turadi.

Buni shundan ham yaqqol koʻrish mumkinki, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi olimlar Markaziy Osiyo tabiatini tasvirlash bilangina cheklanmay, uning muhim qonuniyatlarini aniqlash va keng izohlab berish bilan ham shugʻullanganlar. Ular tabiatning bir butunligi, doimo oʻzgarishda va rivojlanishda ekanligi haqidagi, xususan, Mar-

kaziy Osiyoning geologik va tarixiy rivojlanishi to'g'risidagi fikrlari o'z ilmiy va tarixiy ahamiyatini hanuz yo'qotmagan.

IX-XII asrlar olimlarining tabiatni o'rganish uslublari to'g'risidagi qarashlari ham ma'lum uslubiy ahamiyatga ega. Bu jihatdan Beruniyning tabiiy-geografik qarashlari, Qizilqum, Qoraqum va Amudaryo paleogeografiyasi, minerallar, ularning tarqalish qonuniyatlari, allyuvial jinslarning yotqizilish qonuniyatlari haqidagi original fikrlari, ayniqsa, diqqatga sazovordir.

XIII-XVII asrlarda Markaziy Osiyoda iqtisodiy-ijtimoiy sharoitning bir necha bor keskin o'zgarishi va u bilan chambarchas bog'liq holda fan bilan madaniyatning goh ravnaq topib, goh chuqur inqirozga yuz tutishi bilan kuzatildi. Shuni nazarda tutib, bu katta tarixiy bosqichdagi ilmiy geografik tasavvurlarni quyidagi 4 mustaqil davrlarga ajratib o'rgangan ma'qul:

1. Mo'g'ullar istilosi davri (1220-1360-y).
2. Temuriylar hukmronligi davri (XIV asrning 60-yillaridan XVI asrgacha).
3. Shayboniylar hukmronligi davri (XVI asr).
4. A'shtarxoniyalar hukmronlik davri (XVII asr).

Mo'g'ul feodal bosqinchilarining deyarli bir yarim asr davom etgan hukmronligi (XIII-XIV asrning o'rtalari) Markaziy Osiyo xo'jaligi, madaniyati va fani rivojiga juda katta putur yetkazdi. Bu davr mahalliy geografik tasavvurlarning ham inqirozi davridir.

Markaziy Osiyoda temuriylar hukmdorligi davrida (XIV asr oxiri va XV asr) markazlashgan davlatning vujudga kelishi ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-madaniy hayotning rivojlanishi uchun bir muncha qulay sharoit yaratdi. Temur davrining o'lka geografiyasiga bevosita eng barakali hissa qo'shgan vakili Hofizi Abrudir. Uning asarlari umumiy geografiya va o'kashunoslikda muhim ahamiyatga ega.

Atoqli astronom va ma'rifatparvar olim Mirzo Ulug'bek hokimiyati yillari (XV asrning birinchi yarmi) Markaziy Osiyoda tabiatshunoslik fanlarining jadal rivojlanishida yuksak bosqich bo'di. Ulug'bek astronomiya maktabi, tabiiy geografiya, ayniqsa, matematik geografiya va kartografiyaning rivojlanishida juda muhim rol o'ynadi. Umuman XV asr Markaziy Osiyo madaniyatida, fanida o'ziga xos ikkinchi uyg'onish davridir. Ulug'bek va Abdurazzoq Samarqandiy bu davrning eng yirik namoyandalaridan hisoblanadi. Ab-

durazzoq Samarqandiy Hindistonga sayohat qilib, «Hindiston» kitobini yozgan.

XV asr oxiri va XVI asrning boshida yashab ijod etgan Zahiriddin Muhammad Bobur va Muhammad Haydar Mirzolarining ajoyib ilmiy merosi Markaziy Osiyo haqidagi geografik tasavvurlarning kengayishi va chuqurlashuvida alohida o‘rin tutadi. Boburning «Boburnoma» asari hududiy qamrovi, geografik fikrlarning teranligi, tabiat tasvirining ravonligi, faktik materiallarga boyligi, umuman, geografik mohiyati jihatidan o‘z davrining eng yuksak asaridir. Bu asarda hatto bir qancha tabiiy geografik qonuniyatlar ham qayd etilgan. Bular tabiatning tarkibiy qismlari (komponentlari) o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik, ekspozitsiya, tabiatning o‘zgaruvchanligi, hududiy tafovut qonuniyatlari va hokazo.

XVII asrda Markaziy Osiyoning bir qancha mayda xonliklarga (Buxoro, Xiva, Qo‘qon xonliklariga) bo‘linib ketishi va umuman ijtimoiy-iqtisodiy hayotning noqulay bo‘lib qolishi Markaziy Osiyo tabiati to‘g‘risidagi geografik bilimlarning to‘planishi va takomiliga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Umuman, XIII-XVII asrlarda geografik bilimlar rivoji goh sust, goh jadal sur‘atlar bilan bo‘lsada, beto‘xtov davom etdi. Bu davrdagi ilmiy adabiyotlar o‘lkashunoslik materiallariga juda ham boy bo‘lgan. XVII asrdan boshlab Markaziy Osiyoni geografik jihatdan o‘rganishda mahalliy va umuman sharq mualliflari safiga rus sayyohlari ham qo‘shila bordi. Markaziy Osiyo -Rossiya diplomatik va savdo aloqalarining yo‘lga qo‘yila borishi munosabati bilan o‘lkamizga rus sayyohlari kelishiga imkon tug‘ildi.

Markaziy Osiyo haqidagi geografik tasavvurlarning XVIII asrda va XIX asrning birinchi yarmida rivojlanishi XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyoda iqtisodiy-ijtimoiy sharoit o‘lkada fan va madaniyatning rivojlanishi uchun noqulay bo‘lgan. O‘lkaning bir necha xonliklarga bo‘linib ketganligi va ular o‘rtasidagi ziddiyatlar, Eron istilolari, nihoyat din axillarining ilmiy-madaniy hayotga bo‘lgan salbiy ta‘siri o‘lkada boshqa fanlar qatori geografiyaning ham inqirozga yuz tutishiga sabab bo‘gan.

Dengizlar orqali o‘tuvchi yirik savdo yo‘llarining vujudga kelishi ham Markaziy Osiyoda qadimgi karvon yo‘llarining mavqeini ancha tushirib yubordi. Natijada Markaziy Osiyoning Sharq bilan

G'arb o'rtasidagi mashhur savdo markazi sifatidagi mavqei ancha pasayib ketdi. O'lkadagi umumiy iqtisodiy-ijtimoiy tanglik ta'sirida o'rta asrlarda rivoj topgan yirik iqtisodiy, ma'muriy va ilmiy-madaniy markazlar -Xiva, Buxoro, Samarqand, Andijon kabi shaharlarning shuhrati pasaydi, ulardagi ilm-fan ishlari susaydi yoki deyarli barham topdi. Hatto o'rta asr buyuk mutafakkirlarining boy ilmiy merosi, ilg'or g'oyalari unutila boshlandi. Feodalizm ta'qibi ostida ko'plab fan-madaniyat axillari Markaziy Osiyoni tashlab ketishga yoki og'ir sharoitda yashab ijod etishga majbur bo'ldilar. Ayrim olim va adiblarga badiiy asarlar vositasi bilan xalqni o'tmish ilmiy merosidan bahramand qildilar, yuksak ilmiy g'oya va ilm-ma'rifani targ'ib etdilar, ona-tabiatni kuyladilar. Bu davrda yerli olimlar tomonidan maxsus geografik asarlar deyarli yaratilmadi. Markaziy Osiyo olimlari ijodiga sharq xalqlarining buyuk shoiri, faylasufi va mutafakkiri Mirzo Abduqodir Bedilning ilmiy qarashlari barakali ta'sir ko'rsatdi. Bedilning 1703-yilda yaratilgan «Chor unsur» («To'rt unsur») kitobi geografik jihatdan juda muhim ma'lumotlar va nazariy bilimlarga egadir. Bu kitobning oxirgi bobida muallif to'rt unsur (komponent) -havo, suv, yer va olov to'g'risida chuqur fikr yuritadi. O'simliklar, hayvonlar va odamning paydo bo'lish masalasida o'z qarashlarini bayon etadi. Asarda Markaziy Osiyo tabiati, Amudaryo haqida ham muhim geografik ma'lumotlar bor. Mirzo Bedil o'z asarlarida (Irfon-1721) tabiatning bir butunligi, abadiyligi, beto'xtov o'zgarishda va o'z-o'zidan rivojlanishda ekanligi, bu o'zgarishlar aylanma harakat tarzida ro'y berishi to'g'risida juda muhim umumlashmalar yaratdi.

XVIII asmning birinchi yarmida rus geografiyasi va kartografiyasi rivojlana bordi. Ruslarning hududiy geografik tadqiqotlari ko'lami tobora kengaya borib, Markaziy Osiyoni ham qamrab ola boshladi. Rossiyaning Markaziy Osiyo xo'jaligiga va tabiatiga bo'lgan qiziqishiga bir qancha omillar sabab bo'lgan edi. Rossiya, avvalo, Markaziy Osiyoda o'z iqtisodiy mavqegini oshirishga intildi, xonliklar bilan uzviy ravishda savdo-sotiq va diplomatik aloqalarni olib bordi. Ikkinchidan, Xitoy va Hindistonga Markaziy Osiyodan o'tadigan qadimiy savdo yo'lini tiklab, bu davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarni kuchaytirish ehtiyoji tug'ildi. Nihoyat, Markaziy Osiyoga turli maqsadlarda ekspeditsiyalar uyushtirish, bir qancha geografik tadqiqotlar olib borish zaruriyati tug'ildi. Tabiiyki, Markaziy Osiyoni o'rganish uning

IZBOROT RESURS MARKAZI

№ 60697

Rossiyaga qo'shni shimoli-g'arbiy qismlaridan boshlandi va bu jarayon tobora sharqqa tomon surila bordi.

Ruslarning Markaziy Osiyoga XVIII asrda uyushtirgan ekspeditsiyalarining ko'pchiligi diplomatiya, harbiy va savdo maqsadlarida o'tkazilganligi sababli ular tarkibida tabiatshunoslar kam ishtirok etgan. Shuning uchun o'lka tabiati to'g'risida muhim ilmiy geografik ma'lumotlar kam to'plangan. XIX asrning boshlarida Markaziy Osiyoni kompleks o'rganish davom etdi. Biroq o'lka tabiatini mukammal ilmiy geografik tadqiq qilish 1820-1830-yillardagina boshlandi. Ekspeditsiya materiallarining ko'plab to'plana borishi 1830-yillarga kelib dastlabki umumlashma asarlarning vujudga kelishiga imkon berdi. Ularda Turon tekisligining geografik o'rni va tabiiy chegaralari aniqlandi, tabiat zonalari ajratildi va tasvirlandi. Ustyurt platosi va qumli cho'l tiplari, sho'rxoklari batafsil ta'riflandi, hatto ular xo'jalik nuqtayi nazaridan umumiy tarzda baholandi. Biroq bu asarlar Rossiyaning Markaziy Osiyo haqidagi bilimlarga bo'lgan ehtiyojini to'la qondira olmadi.

O'lka tabiatini yanada chuqurroq, instrumental va statsionar usullar bilan o'rganishga bo'lgan ehtiyoj tufayli XIX asrning 30-yillarida maxsus Orenburg korpusi tuzildi. Uning maqsadi, Markaziy Osiyo hududi va Kaspiy dengizini geografik va kartografik jihatdan o'rganish uchun uyushtirilgan ekspeditsiya ishlariga rahbarlik qilishdan iborat edi. Orenburg korpusi ekspeditsiyalari tomonidan Kaspiy havzasining 12 ta xaritasi tuzildi, uning sharqiy qirg'oq bo'yiga kompleks geografik tavsif berildi. Bu xilma-xil ma'lumotlar asosan harbiy-statistik mazmundagi ko'pdan-ko'p ocherk va to'plamlarda jamlandi.

XIX asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyoning tog'li qismini o'rganish jadallashdi. Tyanshan tog'lari va Issiqko'l havzasi tadqiq etildi. Bu davrda avvaliga Markaziy Osiyo bilan diplomatik hamda savdo aloqalarini yo'lga qo'yish, so'ngra uni Rossiya imperiyasi ta'siriga tortish maqsadida 50 dan ortiq ekspeditsiya va elchilar safari uyushtirildi.

XIX asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyo g'arbiy Yevropa mamlakatlari, ayniqsa, Angliyaning ham diqqat markazida bo'lgan. Ingliz josuslari va sayyohlari o'lkamizga janubdan - Hindiston tomonidan kirib kelganlar. Angliya Rossiya bilan raqobatda Markaziy

Osiyoga tezroq kirib kelish va uni asta-sekin egallash payiga tushib, birin-ketin o'lkaning janubiy tog'li qismiga harbiy razvedka maqsadidagi ekspeditsiyalarni uyushtirdi.

Shunday qilib, XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida umumiy ijtimoiy-iqtisodiy tanglikka qaramay, o'lka tabiati to'g'risida talay geografik va kartografik ma'lumotlar to'plandi. Bu davr, umuman olganda, geografik ma'lumotlarni to'plash, tabiatni tasvirlash bosqichidan iborat bo'ldi.

Geografik tasavvurlarning Markaziy Osiyoda mustamlaka davrida rivojlanishi. Bu davr Markaziy Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi arafasidan to 1917-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

XIX asrning 50-yillari Markaziy Osiyo hududini geografik jihatdan jadal o'rganish davrining boshlanishidir. Bu vaqtda Qozog'iston hududining katta qismini egallagan chor Rossiyasi Markaziy Osiyoning boshqa qismlarini ham bosib olish maqsadini ko'zlab, bu yerlarga uyushtirilgan ekspeditsiyalarni rag'batlantirib turdi. O'lka tabiatini har tomonlama tadqiq qilish chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatiga bo'ysundirilgan edi.

1840-1860-yillarda butun Qozog'istonni, 1860-1870-yillarda Markaziy Osiyoning qolgan qismlari, Qo'qon, Buxoro va nihoyat 1873-yilda Xiva xonligining Rossiya tomonidan bosib olinishi o'lka tabiatini va tabiiy resurslarni keng ko'lamda o'rganishga sharoit yaratdi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoga ko'plab kompleks ekspeditsiyalar uyushtirildi va yangidan-yangi ma'lumotlar to'plandi. Bu davrda o'lka geografiyasining eng muhim qonuniyatlari aniqlanadi va ularning to'g'ri ekanligi keyinchalik tasdiqlanadi. Bundan tashqari o'lka tabiiy sharoitiga baho berish, uning tabiiy boyliklarini izlab topish, ancha mukammal geografik, geologik, grobotanik xaritalar tuzish yuzasidan ham katta ishlar qilindi. Bu davrda sayyohlarning marshrutlari o'lkaning tog'li qismini, Zakaspiyni turli yo'nalishda kesib o'tdi. Ustyurt, Orol bo'ylari, Amudaryo bo'ylari, Qozog'istonning dashtlari o'rganildi va o'lka geografik xaritasidagi yuzlab «oq dog'lar» yo'qoldi.

Markaziy Osiyodagi izlanishlarda qiyosiy geografik va ekologik uslublarining keng qo'llanishi eksperimental tadqiqot usullaridan

keng foydalanishi, ilmiy izlanishlar saviyasining keskin oshishi muhim geografik qonuniyatlarning kashf qilinishi va yuksak g'oyalarning shakllanishiga sabab bo'ldi.

Tabiiy fanlarning turli sohalari -geologiya, geomorfologiya, meteorologiya, glyatsiologiya, botanika va zoologiyaga oid katta faktik material to'plandi. Biroq o'lkaning tuproq qoplami va suv boyliklarini o'rganish ancha orqada qoldi.

Topografik plan olish ishlari ancha kengaydi. Triangulyatsion va astronomik punktlarni aniqlash asosida dastlabki birmuncha aniq geografik va ofografik xaritalar tuzildi.

Muhim ilmiy umumlashmalar yaratildi. Chunonchi, I.V. Mushketov Turkiston, Ichki va Markaziy Osiyo tushunchalarining hajmi va mazmunini belgiladi, ilk bor o'lkaning tabiiy chegaralarini belgilab asoslab berdi.

V.Mushkelov va N.A.Seversevlar o'lkaning dastlabki rayonlashtirish sxemalarini ishlab chiqdilar, Turon cho'llarining topologik tasnifi yaratildi. N.A.Seversev, V.A. Obruchov tomonidan Markaziy Osiyo tog' florasi va faunasining shakllanish g'oyasi olg'a surildi, cho'l florasi va faunasining asosiy manbalari hamda migratsiya yo'li aniqlandi. Cho'l qumli genezisi va geomorfologiyasiga oid yangi fikr-sistemasi vujudga keldi (I.V.Mushketov, V.A.Obruchev).

XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo tog'larida tabiiy sharoit va ayrim landshaft komponentlarining balandlik mintaqalari qonuniyati o'rganildi. Markaziy Osiyo tabiatini o'rganish asosida yirik monografik asarlar yaratildi (I.V. Mushketov, N.A. Seversev, B.A. Fedchenko, N.A. Krasnov).

Markaziy Osiyo tabiatini va tabiiy resurslarini o'rganishda 1900-1917-yillar o'ziga xos bir kichik bosqich bo'ldi. Bu bosqichda Toshkentda tashkil qilingan ilmiy va jamoa tashkilotlarining faoliyati o'lka tabiatini o'rganishda katta ijobiy rol o'ynaydi.

1910-yilda Toshkentda tuzilgan «Gidrometrik bo'linma» yerlarni sug'orish manbai bo'lgan daryolarning to'yinishi va oqim me'yorini aniqlashga katta e'tibor qaratdi.

1897-yilda Toshkent shahrida tashkil etilgan Rossiya Geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi va boshqa jamiyatlar ham o'lka tabiatini o'rganish bo'yicha samarali ilmiy-tadqiqot ishlari olib bordilar.

XX asrning boshida Markaziy Osiyoda geografik tadqiqotlarning rivojlanishida Rossiya Geografiya jamiyati Turkiston bo'limi, Aholini ko'chirish boshqarmasi va Yerlar holatini yaxshilash bo'limining ilmiy faoliyati yetakchi rol o'ynadi.

XX asr boshida Turkistonda Geografiya jamiyati 120 ta ilmiy safar va ekspeditsiya, Aholini ko'chirish boshqarmasi 39 ta, Yer holatini yaxshilash bo'limi 29 ta tuproq-botanik ekspeditsiya o'tkazdi. Bu ekspeditsiyalar natijasida o'lkaning 2 mln km² dan ortiq qismi o'rganildi.

«Aholini ko'chirish boshqarmasi» tadqiqotlaridan ko'zda tutilgan maqsad, o'lkadagi aholi yashamaydigan «bo'sh yerlar» ni aniqlash, ularning tabiiy sharoitini o'rganish, tuproq-botanik va suv-iqlim sharoitiga iqlisodiy baho berish hamda bu yerlarga Rossiyaning Yevropa qismidagi yersiz dehqonlarni ko'chirib keltirish edi. Izlanishlar natijasida Markaziy Osiyoga 1,25 mln Yersiz dehqon ko'chirib keltirildi. Kelgindi dehqonlar Chu vodiysi, Qoratog' etaklari, Jambul, Chimkent viloyatlari, Farg'ona vodiysining sharqiy qismlarida va boshqa yerlarda o'rmashdilar.

«Aholini ko'chirish boshqarmasi»ning ekspeditsiyalariga geograf tuproqshunoslar S.S.Neustruyev va L.I. Prosolov, geobotaniklar O.A. va B.A. Fedchenkolar bevosita rahbarlik qildilar. Bu ekspeditsiyalar natijasida ko'p rayonlardagi tabiiy sharoitning balandlik mintaqalari strukturasi tasvirlandi va ularning o'ziga xosligi ko'rsatildi. Bir xil nom bilan ataluvchi balandlik mintaqalari va gorizontalar tabiati bir-biridan farq qilishi, ya'ni ularning bir xil emasligi aniqlandi; o'lka janubiy qismi tuproq-o'simlik sharoitining old Osiyo va O'rta dengiz bo'yi o'lkalari sharoitiga, shimoliy qismi sharoitining esa G'arbiy Sibir, Oltoy va Markaziy Osiyo sharoitiga o'xshashligi qayd qilindi. Markaziy Osiyoning yangi tuproq tiplari: bo'z tuproqlar, sur-qo'ng'ir tuproqlar, och-qo'ng'ir tuproqlar ajratilib, asoslab berildi.

Markaziy Osiyoda 1894-yilda tuzilgan «Yerlar holatini yaxshilash bo'limi» ham tuproq va o'simliklarni o'rganish sohasida tadqiqotlar olib bordi. Izlanishlar 1908-1911-yillarda Sirdaryo havzasida, 1912-1916-yillarda esa Amudaryo havzasida olib borildi. Bu davrlarda uyushtirilgan 30 dan ortiq ekspeditsiyalarga tuproqshunos olim N.A.Dimo rahbarlik qildi. «Yerlar holatini yaxshilash bo'limi»

ko'proq obikor yerlar va sug'orishga mo'ljallangan cho'l massivlari sharoitini har tomonlama o'rganish va ular holatini yaxshilash bilan shug'ullanadi. N.A.Dimo rahbarligidagi tadqiqotlar natijasida obikor vohalar tuproqlarning shakllanishi jarayoni aniqlandi. Markaziy Osiyo tuproqlarining tasnifi yaratildi va sug'orishga yaroqli ko'p yerlar maydoni ilk bor hisoblab chiqildi.

Markaziy Osiyo tabiatini o'rganishda Rossiya Geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi tomonidan 20 yil davomida (1897-1917) uyushtirgan 40 ga yaqin ekspeditsiyasi va ilmiy ekskursiyalarining natijasi salmoqli bo'ldi. Bular orasida geograf L.S. Bergning Orol dengizini kompleks o'rganish yuzasidan olib borgan tadqiqotlari alohida o'rin tutadi. Izlanish natijalari L.S. Bergning «Orol ekspeditsiyasining ilmiy natijalari» nomli asarida jamlandi.

Markaziy Osiyo geografiyasi rarixada XX asr boshida (1902-1907) chet ellik olimlar-Pompelli, Devis, Xetington va boshqalarning o'lkamizdagi sayohatlari yakunlari ham ma'lum o'rin tutadi. Ular Markaziy Tyanshanning geologiyasi, orografiyasi, geomorfologiyasi va muzliklariga oid yangi umumlashmalarni bayon etdilar.

XX asr boshida o'lkada statsional gidrometeorologik tadqiqotlar boshlandi. Bu davrda Turkiston harbiy topografiya bo'limining ishlari va maxsus tuproq-botanik, geologiya hamda glyatsiologik tadqiqotlar tufayli o'lka kartografiyasi ham katta yutuqlarga erishdi. Bu davrda rossiyalik tadqiqotchilar olib borgan ishlari qanchalik katta natijalarga erishgan bo'lmasin, asosiy maqsad Markaziy Osiyoning tabiiy boyliklaridan metropoliya manfaatlari uchun ko'proq foydalanishga, ruslarni ko'proq ko'chirib kelib, mustamlakachilikni yanada mustahkamlashga qaratilgan edi.

Markaziy Osiyo haqidagi geografik tasavvurlarning sho'rolar davrida rivojlanishi (1917-1991). Sho'ro davri geografik tadqiqotlari quyidagi o'ziga xos tomonlari bilan ajralib turadi:

1. 1917-yil oktabrdan so'ng Markaziy Osiyoning tabiiy boyliklarini talashni endi sho'rolar hukumati davom ettirdi. O'lka boyligidan meteoropoliya manfaatlari uchun samarali foydalanish niyatida Markaziy Osiyoda geografik tadqiqotlar sur'ati oshirilib, ko'lami kengaytirildi. Geografik tadqiqotlarda yangi metodlar-geofizika, geokimyó, ekologik uslublarning qo'llanilishi tabiiy landshaftlarning tar-

qalishi va rivojlanishinigina emas, balki fizik, kimyoviy va biologik mohiyatini ham chuqur tahlil qilishga imkon berdi.

2. Umumiy geografik va maxsus hududiy tadqiqotlar ko'lamida juda kengaydi. Ilmiy ekspeditsiyalar o'lka hududini turli yo'nalishda kesib o'tib, o'lka xaritasidagi hududlar tabiiy sharoitiga iqtisodiy jihatdan barham berdi, tabiiy resurslarni aniqlash va ulardan o'z maqsadlarida foydalanish yo'llarini belgilash tadqiqotchining hamisha diqqat markazida bo'ldi. Bu davrda o'z maqsadlariga erishishni tezlashtirish maqsadida o'lkada mahalliy ilmiy tashkilot va muassasalar tashkil etildi. Shulardan dastlabkisi 1918-yilda Toshkentda tashkil etilgan. Turkiston Markaziy Osiyo Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) tabiatshunos va geograflar tayyorlash, geografik tadqiqotlarni uyushtirish va o'tkazish, shuningdek, yangidan-yangi ilmiy yo'nalishlarni yaratishda katta rol o'ynaydi. Keyinchalik Markaziy Osiyo Respublikalari va Qozog'iston Fanlar akademiyasining ko'plab ilmiy-tekshirish institutlari va bo'limlari, shuningdek, o'lkadagi oliy o'quv yurtlari hamda ilmiy-ishlab chiqarish muassasalari ham o'lka tabiiy sharoiti va resurslarini o'rganishga o'z hissalarini qo'shdilar. Ularning ilmiy faoliyati yer tuzish, obikor dehqonchilik va yaylov xo'jaligini rivojlantirish, yer osti boyliklarini izlab topish, yer-suv resurslarini baholash kabi masalalar bilan bog'liq bo'ldi.

Sho'rolar davrida Markaziy Osiyo tabiatini o'rganish asosan 3 yo'nalishda: ekologo-geografik, qiyosiy-geografik va regional-landshaftshunoslik yo'nalishlarida rivojlandi. Bu davrdagi muhim geografik tadqiqotlarni o'rganish, geografik xulosalarni tahlil qilish, geografik g'oyalarni rivojini kuzatish sho'rolar davrini quyidagi 4 ta bosqichga bo'lib o'rganishni taqozo qiladi.

1. Sho'rolar hokimiyatining dastlabki yillari (1917-1928).
2. Ikkinchi jahon urushidan oldingi davr (1929-1940).
3. Ikkinchi jahon urushi yillari (1941-1945).
4. Urushdan keyingi yillar (1946-1990).

Sho'rolar hokimiyatining dastlabki yillari. Bu bosqichda o'lka tabiiy sharoitini hokimiyatning talablaridan kelib chiqib, qishloq xo'jaligi ehtiyojlari nuqtayi nazaridan o'rganishga va sanoatni eng muhim mahalliy tabiiy xomashyo resurslari bilan ta'minlashga asosiy e'tibor berildi. Markaziy Osiyoni umumiy geografik jihatdan

yetarli o'rganilmaganligi sababli inqilobdan oldin boshlangan geografik tadqiqotlar davom ettirildi, o'lka xaritasidagi so'nggi, «oq dog'»larni tugatish, xalq xo'jaligi va ilmiy maqsadlar uchun geografik xaritalar yaratish ishlari olib borildi.

Dastlabki yillar Markaziy Osiyo tabiiy sharoiti va resurslari haqidagi geografik tasavvurlarning kengayishi va chuqurlashuvida Fanlar akademiyasi (FA) va SAGU (Markaziy Osiyo Davlat universiteti) tadqiqotlari natijalari katta bo'ldi. FA ning O'rla Osiyodagi ekspeditsiyalari ko'proq cho'llar va tog'lar yer bag'ridagi sanoat xomashyosini (neft, ko'mir, temir, oltingugurt va b) izlab topish va zaxirasini aniqlash bilan shug'ullangan bo'lsa, universitet olimlari ishtirokidagi ekspeditsiyalarda tabiatning barcha komponentlari o'rganildi.

Markaziy Osiyo tuproqlari va o'simlik qoplarning tasnifi tuzildi, ularning mintaqaviy regional va mahalliy qonuniyatlari aniqlandi, ko'plab aniq tuproq va o'simliklar xaritalari tuzildi, juda ko'p rayonlar yer suv sharoitida xo'jalik nuqtayi nazaridan baho berildi. R.I. Abolin fitosenologik g'oyalari rivojlantirildi. D.N. Kashkarov rahbarligidagi zoekologik va biosenologik tadqiqotlarning boshlanishi o'lka tabiiy geografiyasi rivoji tarixida muhim voqea bo'ldi.

Urushdan oldingi besh yilliklar (1929-1941) davrida Markaziy Osiyo tabiati ayrim komponentlar bo'yicha ham, tabiiy komplekslar bo'yicha ham keng va chuqur o'rganildi. Hududiy geografik tadqiqotlar o'lka xaritasidagi so'nggi «oq dog'»larni tugatish va maxsus hamda umumiy geografik xaritalar tuzish bilan yakunlandi.

O'lka tog'li qismining 1:2000000 va tekislik qismining 1:1000000 masshtabli geologik xaritalari tuzildi. Geologik-geomorfologik umumlashma va g'oyalarga boy uch tomil «O'zbekiston geologiyasi» hamda «Markaziy Osiyoning markaziy va janubiy qismlari geologik xaritasining yaratilishi» katta voqea boldi. Bu bosqichda S.S. Shuls Markaziy Osiyo - neotektonikasiga, V.I. Popov - politologiyasiga, N.P. Vasilkovskiy va Yu.A. Skvorsov - antropogen erosiya - akkumulyativ geomorfologik sikllarga oid muhim nazariy xulosalar yaratdilar. O.K. Lange rahbarligida gidrogeologlar o'lka yer osti suvlarini aniqlash va ulardan xalq xo'jaligida foydalanishda katta ishlar qildilar.

30-yillarda gidrometeorologik va iqlimiy tadqiqotlarni rivojlantirishda ham samarali bosqich bo'ldi. (A.A. Skvorsov, V.A. Jorjio, V.A. Butayev, V.L. Shuls). Bu davrda Markaziy Osiyo tuproqlari geografik jihatdan ham o'rganilib, tuproqlar genezi, tarqalishi, tasnifi va melioratsiyasiga oid muhim ma'lumotlar to'plandi.

P. Gerasimov Markaziy Osiyoning janubida Turon tuproq-iqlim o'lkasini kontinental subtropiklarning shimoliy qismi sifatida talqin qildi. Bu g'oyani A.N. Rozanov bilan E.P. Korovinlar 1938-yilda geografik jihatdan yanada rivojlantirdilar.

Ye.P. Korovin «Markaziy Osiyo va Janubiy Qozog'iston o'simliklari» asarida o'simliklar va ularning ekologik sharoiti yordamida o'lka landshaftlarining eng muhim mintaqaviy regional va tipologik qonuniyatlarni tahlil qildi.

Kashkarov va Korovinning o'tgan asrning 30-yillari yaratgan «Markaziy Osiyo cho'llarining tiplari», «Cho'llar hayoti» kabi yirik asarlari katta amaliy va nazariy ahamiyatga molik sof geografik asarlardir.

R.A. Baranov va I.A. Raykovalar Pomirning tabiatini o'rganish va o'zlashtirish muammosi ustida muvaffaqatli kompleks tadqiqotlar olib borib, baland tog', sovuq cho'llarning ekstermal sharoitida dehqonchilikni rivojlantirish haqidagi amaliy geografik ta'limotga asos soldilar.

R.I. Abolin Janubiy Qozog'iston tuproq-o'simlik qoplamini keng ekologik-geografik jihatdan o'rganishi natijasida 1929-yil ilk landshaft xaritalari namunalarini yaratdi.

Ikkinchi jahon urushi yillari (1941-1945). Bu davrda ham Markaziy Osiyo tabiatini o'rganish va tabiiy resurslarini aniqlash borasidagi tadqiqotlar davom etdi. Kompleks va tarmoq geografik ekspeditsiyalari uyushtirildi, faktik ma'lumot to'plandi.

Urush yillarining ehtiyojlari geologik va botanik tadqiqotlar mavzularini amaliy maqsadlarga moslashtirish va yanada jadallash-tirishni taqozo etdi. Urush yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlar orasida Qozog'istonning tabiiy sharoitini tasvirlashga va Markaziy Osiyoni kompleks tasvirlash hamda tabiiy geografik rayonlashtirish-ga bag'ishlangan ishlar alohida ajralib turadi.

Urushdan keyingi yillar (1946-1990). Bu davrda Markaziy Osiyo tabiati barcha komponentlar bo'yicha jadal o'rganildi. Natijada ayrim komponentlar geografiyasini o'rganish bo'yicha yangi ilmiy

maktab va yo'nalishlar vujudga keldi. Butun Markaziy Osiyoni kompleks tabiiy rayonlashtirish va geografik tasvirlashga bag'ishlangan yirik asarlar yaratildi. Ulardan eng muhimi Moskvada Fanlar akademiyasi nashr qilgan «Srednaya Aziya» monografiyasidir.

Bu davrda Markaziy Osiyo janubiy qismining kontinental subtropik tabiatga ega ekanligi haqidagi g'oya qaror topdi. Bu esa katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'ldi.

1960-yillardan keyin Markaziy Osiyoda amaliy geografik tadqiqotlarning rivojlanishi O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmanistonda qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish bilan bog'liq bo'ldi.

Yangi ilmiy yo'nalishlar landshaftshunoslik, kosmik geografiya va kartografiya, biogeosenologiya, dinamik geografiya, antropogen landshaftshunoslik, sayyohlik geografiyasi va boshqalar ham rivojlana boshladi.

Geografik g'oyalarning rivojlanishida o'lkani tabiiy geografik rayonlashtirish bo'yicha o'tkazilgan intensiv tadqiqotlar katta ahamiyat kasb etdi. Markaziy Osiyoni tabiiy-geografik rayonlashtirish asosan ikki yo'nalishda davom etdi. Moskva olimlari (N.A.Gvozdeskiy, E.M. Murzayev, I.S. Shukin va b.) o'lkani rayonlashtirishning umumiy sxemasida geologik va geomorfologik hamda mintaqaviy tafovutlarni diqqat markazida tutsalar, Toshkentning yetakchi geograflari an'anaviy ekologik-geografik tamoyilga sodiq qoldilar.

O'tgan asrning 60-70-yillarida Markaziy Osiyo tabiatini kompleks geografik tasvirlashda yangi bosqich bo'ldi. O'lkaning eng muhim landshaft xususiyatlari kitoblarda, darsliklarda batafsil bayon qilindi. Markaziy geografiya instituti tayyorlagan «Srednaya Aziya» (1968) va «Qozog'iston» (1969) monografiyalarining bosilib chiqishi o'lka tabiiy geografiyasi tarixida muhim voqea bo'ldi. Ularda o'lka tabiatini o'rganish natijalari yakunlandi va navbatdagi dolzarb muammolar belgilab berildi.

1962-yili Turkmaniston Fanlar akademiyasi Cho'llar institutining tashkil etilishi munosabati bilan o'lka geografiyasini, xususan, cho'llarni har tomonlama o'rganishda yangi sahifa ochildi. Institut olimlari tomonidan cho'l yaylovlarni yaxshilash, yer osti suv manbalaridan oqilona foydalanish, cho'l relyefining o'zgarishini o'rganish va to'zima qumlarni mustahkamlash, taqir yerlarni o'zlashtirish,

cho'llashishning oldini olish kabi muammolarni tadqiq qilish keng yo'lga qo'yildi.

Barcha komponentlar bo'yicha maxsus xaritalar, atlaslar yaratildi. Biroq o'rta va yirik masshtabli landshaft xaritalari tuzish hanuzgacha muammo bo'lib kelmoqda.

1960-1990-yillarda dolzarb amaliy geografik muammolar-tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiatni oqilona o'zlashtirish hamda tabiiy resurslardan samarali foydalanish, Orol muammosi va boshqalar geograflarimiz diqqat markazida bo'ldi.

Mustaqillik yillarida Markaziy Osiyoda geografiyaning taraqqiyoti. Jamiyat taraqqiyotining bugungi bosqichi avvalgilardan tubdan farq qiladi. Shuning uchun ham geograflarimiz davr bilan hamnafas holda o'z tadqiqot obyektlari qamrovini kengaytirib, ulkan siyosiy-iqtisodiy ahamiyatga molik ishlarni amalga oshirishlari lozim.

Bugungi geografiya ma'lumotlar yig'uvchi tasviriy fandan turli-tuman tabiiy, iqtisodiy, siyosiy ma'lumotlar asosida ilmiy xulosalar chiqaruvchi, umumlashmalar yaratuvchi, ilmiy bashorat qiluvchi fanga aylangan. U, ayni paytda, tabiiy, xo'jalik va aholining hududiy komplekslari, ya'ni geografik tizimlarni (sistemalarni) har tomonlama tadqiq etuvchi fundamental fandır.

Hozirgi vaqtda geografik bilimlarsiz tabiatdan, uning boyliklaridan oqilona foydalanib bo'lmaydi. Insonning tabiatni o'zgartirishida, uning boyliklaridan foydalanishida yo'l qo'ygan xatolari zamirida ko'pincha geografik qonuniyatlardan bexabarlik yoki ularga amal qilmaslik yotadi. Ayniqsa, tabiatni muhofaza qilish ishida geografik bilimlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish kuchlarini hududiy to'g'ri tashkil qilish chet ellar bilan iqtisodiy, siyosiy va boshqa aloqalarni oqilona yo'lga qo'yish masalalari ham geografiyada markaziy o'rin tutadi. Aholi geografiyasi masalalari va demografik muammolarni to'g'ri hal qilish ham ko'p jihatdan geografik bilimlarga asoslanadi.

Milliy istiqloq sharofati bilan Markaziy Osiyo o'lkasidagi mamlakatlarda amalga oshirilayotgan Siyosiy-iqtisodiy islohotlar fan sohalaridan, shu jumladan, geografiyada ham mutanosib o'zgarishlarni talab etmoqda. Bugungi kunda rivojlanib borayotgan bozor iqtisodiyoti hamda mamlakatshunoslik yo'nalishlari bilan bir qatorda, zamon talablariga javob bera oluvchi harbiy-siyosiy geografiyani,

bozorlar geografiyasini, turizm geografiyasini va shunga o'xshash yo'nalishlarni ham rivojlantirish talab qilinmoqda.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach respublika fan taraqqiyotida ham yangilanish boshlandi. Bugungi kunda O'zbekistonda o'z safiga 20 dan ziyod fan doktori va 150 dan ortiq fan nomzodlarini birlashlirgan geograflar faoliyat ko'rsatmoqdalar. Ular qatorida Z.M. Akromov karvonboshilik qilayotgan qishloq xo'jaligi geografiyasi muammolari bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy geograflar, A.Soliyev boshchiligidagi shaharshunoslar, O.B. Otamirzayev yetakchilik qilayotgan demograflar, A.A. Rafiqov boshchiligidagi meliorativ geografiya T. Mirzaliyev yetakchiligidagi atlas kartografiyasi maktab vakillari faol mehnat qilmoqdalar.

Hozirgi mustaqillik davrida O'zbekiston hududini mukammal o'rganib, yer kadastrini yuqori sifatli qilib tuzishda va shu ishlar asosida xalq xo'jaligi tarmoqlarini ilmiy asosda tashkil etish, joylashtirish va boshqarishda geografiya fanining ahamiyati va geograflarimizning vazifasi kattadir. Bundan tashqari geograflarimiz O'zbekistonda ishlab chiqilib qabul qilingan quyidagi ustuvor fan yo'nalishlari dasturlari asosida ham faol izlanishlar olib bormoqdalar.

1. Ma'rifat va ma'naviyat dasturi. Yuksak ma'naviyat har qanday vaziyatda ham jamiyat tarraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo'lgan. Ma'naviy jihatdan qashshoqlashgan jamiyat buyuk porloq istiqbolga ega davlat bo'laolmaydi.

Mustaqil O'zbekiston o'ziga xos taraqqiyot yo'lidan borayotgan hozirgi davrda totalitar tuzumdan meros bo'lib qolgan ma'naviy inqirozga xotima yasash, xalqning dunyoqarashini, etiqodini milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida rivojlantirish kechiktirib bo'lmaydigan muhim vazifadir. Bu sohada Markaziy Osiyo hududini geografik jihatdan o'rgangan mahalliy geograflar ishlarini ko'rsatish, tahlil etish katta ahamiyat kasb etadi.

2. APK (agrosanoat majmuasi) dasturi.

3. Energetika dasturi. Energetika (neft, gaz, ko'mir qazib olish, elektroenergiya ishlab chiqarish) iqtisodiyotimizning asosidir. O'zbekistonda hozir energetika industriyasi poydevori yaratildi.

4. Xalq sog'lig'ini saqlash dasturi.

5. O'zbekiston cho'l mintaqasini kompleks o'rganish dasturi.

O'zbekistondagi 29 mln ga dan ortiq cho'l hududi to'liq o'rganilmagan, uni iqtisodiyotimizga xizmat qildirishimiz kerak. Cho'lni o'rganish bo'yicha xalqaro markazlar tuzilishi ko'zda tutilmoqda.

6. Fundamental fan dasturi. Geografiya sohasida istiqbolli fundamental izlanishlarga e'tibor qaratilishi lozim. Bular quyidagilardir:

- ✓ O'zbekiston geograflari uchun asosiy muammo bu atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiat resurslaridan oqilona foydalanish;
- ✓ yechilishi zarur bolgan geografik muammolardan ekologik xavfsizlikni ta'minlash muammosi;
- ✓ cho'llanish va tabiatni degradatsiyasi (cho'llar maydonining kengayib borishi, tabiiy muhitning o'zgarishi);
- ✓ tog'li va tekislik hududlar muammolarini har tomonlama tadqiq etish va hal qilish;
- ✓ ko'chmas mulk kadastrini tuzish. Bunda geograflarning faol qatnashishini ta'minlash. Ma'lumki, «kadastr» (fransuzcha kadastr-aholini ro'yxatga olish) voqelikning miqdoriy, sifatiy hamda tasviriy jihatdan bir vaqtning o'zida ifodalanishi bo'lib, bozor iqtisodiyoti munosabatlarida munosib o'rin egallashning muhim tamoyillaridan biridir. Shu tayyorgarlikni, intellektual yetuklik va teranlikni, tabiat va jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini, ularning yo'nalishiga ko'ra bilishni taqozo qiladi. Bu vazifani hal etishda fanning barcha sohalari vakillari bilan bir qatorda geograflarimiz ham yaqindan ishtirok etishlari lozim;
- ✓ aholini davolash, dam olishi va turistik sayohatlarni tashkil qilish muammosi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda fan uchun mablag' davlat tomonidan Davlat fan va texnika qo'mitasiga beriladi, u esa davlat buyurtmachisi sifatida ilmiy tashkilotlarga budjetdan pul ajratadi. Fundamental izlanishlar uchun Davlat fan va texnika qo'mitasida va O'zbekiston FAda maxsus fondlar tashkil qilingan. Qo'mita tanlovida qatnashib undan o'tgan har bir shaxs, ilmiy tashkilot yuqorida keltirilgan 6 ta ustuvor yo'nalishda ishlashi va mablag' bilan ta'minlanishi mumkin. Mustaqillik Markaziy Osiyo geograflariga Xalqaro ilmiy aloqalarni kuchaytirish imkonini beradi. Yevropa hamdo'stligi mamlakatlari komissiyasi qoshida tashkil etilgan TEM-PUS-TASIS loyihasida bir qator mustaqil davlatlar bilan ilmiy aloqa

oʻrnatish dasturi tuzilgan va chop etilgan. Bunday dastur Markaziy Osiyoda tashkil topgan mustaqil davlatlar - Oʻzbekiston, Qozogʻiston, Turkmaniston va Qirgʻiziston uchun ham mavjuddir. Oʻzbekiston Respublikasi uchun moʻljallangan loyihada Yevropa Parlamenti komissiyasi bilan hamkorlikda bir qator yoʻnalishlarda ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish koʻzda tutilgan, jumladan, geografiya, geologiya, atrof-muhit, tabiiy resurslarni boshqarish, turizm iqtisodiyoti, geograflar malakasini oshirish kabi aloqalar samarqandlik geograflar (SamDU) tomonidan amalga oshirib borilmoqda. Oʻzbekiston, Belgiya va Italiya oliy oʻquv yurtlari oʻrtasida tuzilgan shartnoma asosida har uchala tomon urbanizatsiya, turizm, landshaft ekologiyasi va tabiatni muhofaza qilish kabi masalalarga oid ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Xalqaro hamkorlik Turkmanistonda Choʻllar instituti, Qozogʻistondagi Geografiya instituti va Markaziy Osiyo zaminidagi boshqa ilmiy tashkilotlar tomonidan ham olib borilmoqda.

Geologik tuzilishi

Markaziy Osiyoning geologik tuzilishi juda murakkab, bu yerda proterozoy erasidan to toʻrtlamchi davrgacha hosil boʻlgan choʻkindi, magmatik va metamorfik togʻ jinslari majmui uchraydi. Protetozoy va paleozoy togʻ jinslari burmalangan va juda koʻp yoriqlar bilan parchalab yuborilgan.

Yer sharida litosfera yirik 7 ta va uncha katta boʻlmagan plitalardan tashkil topgan (3-rasm). Bu plitalar doimo turli tomonga harakatlanadi va mantiyadagi moddalarning uyurma harakati, oqimini vujudga keltiradi. Litosfera plitalari chegarasida Yer yuzidagi yirik relʼef shakllarini, vulkanik va seysmik mintaqalar vujudga keladi¹.

Markaziy Osiyoning togʻli hududlarida, tekislik qismidagi qoldiq togʻlarda bu togʻ jinslari yer yuzasiga chiqadi. Turon plitasining tekisliklarida va togʻlar orasidagi botiqlarda esa katta chuqurliklarda yotadi va bu togʻ jinslar ustini mezazoy hamda kaynazoyning uvoq togʻ jinslari qoplab yotadi.

Proterozoy yotqiziqlari Markaziy Osiyoda Hisor togʻ tizmasining janubi-gʻarbiy tarmoqlarida, Markaziy Qizilqumda, Qozogʻiston

¹ V.Ettwein and M. Maslin. «Physical geography: fundamentals of the physical environment.» 11-12-bet.

past tog'lari o'lkasida ajratilgan. Bu yotqiziqlar slanetslar, gneyslar, paragneyslardan tashkil topgan.

Paleozoy yotqiziqlari turkumi asosan antiklinoriylarning yadro-larida tarqalgan bo'lib, bu eradagi hamma davr yotqiziqlaridan tashkil topgan. Ular asosan slanetslardan, ohaktoshlardan, konglomeratlar, argilitlar, qumtoshlar, alevrolitlardan iborat.

Mezozoy gruppasi yotqiziqlari tog' massivlarini o'rab turadi va asosan konglomeratlar, qumtoshlar, gillar, alevrolitlar, ohaktoshlar va tosh tuzlaridan iborat.

Kaynozoy yotqiziqlari Markaziy Osiyoda keng tarqalgan. Paleogen yotqiziqlari qumtosh, gil, alevrolit, ohaktosh, mergellardan tashkil topgan va tekisliklarda keng tarqalgan. Neogen yotqiziqlari ham keng tarqalgan bolib, asosan qumtoshlar, qumlar, gillar, alevrolitlar, ohaktoshlar, mergellardan iborat, ularda gips va chig'anoq qo'shilmalari ham uchraydi.

To'rtlamchi davr yotqiziqlari kelib chiqishiga ko'ra kontinental, allyuvial-prolyuvial, proallyuvial va dellyuvial bo'lib, litologik tuzilishi va qatlamining qalinligi bir xil emasligi bilan ajralib turadi. Allyuvial yotqiziqlar asosan yirik daryo vodiylarida keng tarqalgan bo'lib, konglomeratlar, shag'allar va qumlardan iborat. Usti uncha qalin bo'lmagan lyossimon gil jinslar bilan qoplangan. Allyuvial-prolyuvial yotqiziqlar tog'lar va tog'oldi tekisliklaridagi daryo va soy yoyilmalarida tarqalgan va konglomeratlar, shag'allar va lyossimon jinslardan tashkil topgan. Prolyuvial yotqiziqlar vaqtincha oqar suvlar olib kelgan mayda shag'allar va lyossimon jinslardan iborat bo'lib, tog' etaklarida keng tarqalgan. Dellyuvial yotqiziqlar, asosan, lyossimon jinslar bo'lib, tog'lar yonbag'ilarida tarqalgan.

O'zbekiston hududidagi to'rtlamchi davr yotqiziqlari Yu.A. Skvorsov va G.A. Mavlonovlar tomonidan stratigrafik bo'linish sxemasiga ko'ra 4 ta kompleksga Nanay (G_1) Toshkent (G_2) -Mirzacho'l (G_3) -Sirdaryo (G_4) larga ajratilgan. Markaziy Osiyoda to'rtlamchi davning bu komplekslarga kirmagan, bo'limlarga ajratilmagan yotqiziqlari ham alohida ko'rsatiladi. Bular qumlar va ko'l kimyoviy yotqiziqdardir.

Tektonik tuzilishining o'ziga xosligi, yer qobig'ining qalinligiga va yer yuzasining tuzilishiga qarab Markaziy Osiyo hududi, tektonik

jarayonlarning kechishi keskin farq qiluvchi 2 ta katta tektonik o'lkaga ajratiladi:

1. Tyanshan orogen o'lkasi.
2. Turon plitasi.

Markaziy Osiyoning orogen qismi, ya'ni uning sharqiy va janubiy qismlari neogen va to'rtlamchi davrlarda tektonik harakatning kuchli faollashishini boshidan kechirganligi uchun platformadan keyin hosil bo'lgan orogen o'lkasiga kiritiladi. U har xil katta kichiklikdagi tektonik tuzilmalardan iborat. Bularning asosiylari Chotqol-Qurama, Nurota-Oloy, Hisor-Zarafshon sistemalaridagi tog' tizmalari, Afg'on-tojik botig'i, Zarafshon, Farg'ona botig'lari hisoblanadi.

Turon plitasi ham har xil tektonik tuzilmalardan (ko'tarilma va botiqlardan) tashkil topgan. U Markaziy Osiyoning shimoli-g'arbini egallaydi va Sirdaryo, Amudaryo, Shimoliy va Janubiy Ustyurt sinklizarini, Markaziy Ustyurt tekisliklarini o'z ichiga oladi.

Orogen va plitali tektonik tuzilmalar gersin va Alp tog' hosil bolish davrida vujudga kelgan, ularni turli katta kichiklikdagi va yo'nalishdagi yoriqlar kesib o'tgan. Bu yer yoriqlari bo'ylab ro'y berib turadigan harakatlar ta'sirida mazkur tektonik tuzilmalar har xil balandlikga ko'tarilgan, ba'zilar cho'kkan, natijada palaxsasimon relyef shakllari hosil bo'lgan. Gersin tog' hosil bo'lish davrida tektonik harakatlar bilan bir qatorda vulqonlar ham otilgan. Vulqon va yoriqlarda sodir bo'layolgan jarayonlar natijasida Markaziy Osiyoda mavjud rudali, rangli, nodir, qimmatbaho foydali qazilmalar hosil bo'lgan.

Arxey va proterozoy eralarida Markaziy Osiyo hududi dengiz ostida bo'lgan va cho'kindi jinlar to'plangan.

Markaziy Osiyoning ko'p qismini paleozoy erasidan tortib to neogenga qadar Tetis dengizi (iliq) qoplab yotgan. Bu dengiz g'arbda Janubiy Rossiya o'rnidagi dengiz orqali O'rta dengiz bilan va shimolda To'rg'ay bo'g'ozini orqali G'arbiy Sibir pasttekisligini bosib yotgan Shimoliy Muz okeani bilan qo'shilib turgan. Yuqori bo'r davrida dengiz bir oz chekingan Pomirda Kapetdog' tog' sistemalari o'rnida, Mang'ishloq yarim orolida hamda Qizilqumning ichki qismlarida orol va orolchalar ko'rinib turgan, Geosinklinal zonada hosil bo'lgan qalin dengiz yotqiziqlari ayrim joylarda vaqti-vaqti bilan davom etib turgan tog' paydo bolish jarayonlarida burmalangan va

baland quruqliklar vujudga kelgan. Dengizning shimoliy qismi ko'tarila boshlagan, dengiz janubga tomon asta-sekin chekingan. Silur davrida avjiga chiqqan kaledon burmalanishida Markaziy Osiyoda Qozog'iston past tog'larining g'arbiy qismi va Shimoliy Tyanshan ko'tarilgan. Kaledon tog'lari dengiz ichida yirik orol bo'lib ko'ringan.

Ural-Tyanshan geosinklinalning qolgan qismidagi geosinklinal holatda bo'lgan va paleozoy oxiriga kelib, gersen tog'lari hosil bo'lganidan so'ng geosinklinal o'rnida tog'li o'lka paydo bo'lgan. Toshko'mir davrida boshlangan gersin burmalanishi vaqtida yangidan ko'pgina tog' tizmalari ko'tarilgan, quruqlik kattalashgan, dengiz esa yana janubi-g'arbga chekingan. Bu burmalanishda g'arbiy va janubiy Tyanshan tog'lari, Qozog'iston past tog'larining sharqiy qismi, Torbog'atoy, Savr, Jung'oriya Olatovi, Markaziy Qizilqum tog'lari ko'tarilgan. Perm davriga kelib gersen burmalanishi tugagan. Shundan so'ng tog'lar yemirila boshlagan va paleozoy erasining oxiri va mezozoy erasining boshlarigacha bu tog'lar yassi tog'larga aylanib qolgan.

Mezozoy erasidagi kimmiriy burmalanishi Markaziy Osiyoda kuchsiz bo'lgan, uning natijasida, asosan, Kaspiy bo'yidagi Mang'ishloq yarim orolidagi past tog'lar, Shimoliy Bolxon yassi tog'lari, Mezozoyning oxirida iqlim quruqlashgan.

Kaynozoy erasining paleogen davrida dengiz yana bostirib keladi, kimmiriy burmalanishida ko'tarilgan tog'lar yemirilib ketadi, botiqlarni va tekisliklarni dengiz bosadi hamda Qoratog' tizmasigacha yetib boradi. Neogen davrida kuchli Alp burmalanishi ro'y beradi. Bunda Orqa Oloy, Pomir, Hindikush, Parapomiz, Safedko'h, Bandi Turkiston, Kapetdog' va Bolqon tog'lari ko'tarilgan. Tyanshan esa qaytadan ko'tarilib yoshargan.

Alp burmalanishida Markaziy Osiyoning janubida vujudga kelgan baland tog'lar Markaziy Osiyo dengiz havzasini janubdagi dengiz havzasidan, o'lka shimolida paydo bo'lgan To'rg'ay supasimon platosi esa Shimoliy Muz okeani havzasidan ajratib qo'ygan. Janubdagi vujudga kelgan baland tog'lar Hind okeanidan keladigan iliq va nam havo massalarini to'sib Markaziy Osiyoga o'tkazmagan; buning natijasida o'lka iqlimi yanada qurg'oqchillashgan va cho'l tipi landshaft vujudga kela boshlagan. Neogenda Markaziy Osiyoning

sharqiy qismi ko'tarilishi bilan dengiz ancha qisqarib, g'arb tomonga chekingan. U Orol-Ashxobod meridianidan g'arbda Orol-Kaspiy-Sarmat dengizi havzasini tashkil etgan. Markaziy Osiyoning barcha tog' sistemalari Alp orogenezi tufayli hozirgi relyef qiyofalariga ega bo'lgan. To'rtlamchi davr boshlarida ham tog' hosil bo'lishi davom etgan. Uchlamchi davr tog'oldi qiyaliklarida, qadimgi paleozoy tog' massivlarida, shuningdek, g'arbiy Tyanshan tizmalarida ko'tarilishlar yuz bergan. To'rtlamchi davrda dengiz havzalari yana qisqargan va relyef shakillarining tarkib topishida eroziya hamda muzliklar ta'siri kuchaya boshlagan.

To'rtlamchi davrda iqlimning o'zgarib turishi natijasida tog'larda to'plangan qor va muzliklardan juda ko'p oqar suvlar paydo bo'lgan. Tog'larni kuchli darajada yemirgan bu suvlar juda ko'p uvalangan mahsulotlarni tog'oldi qiyaliklariga va tekisliklariga olib kelgan. Daryolar tekisliklarda adashib, turli o'zanlardan oqqan va natijada qalin qum hamda gil allyuviylarini to'plagan. Keyinchalik shamol qumlarni o'ynatib, qayta yoyib, cho'llardagi hozirgi relyef shakllarini vujudga keltirgan. Markaziy Osiyoda barcha tog'oldi qiyaliklari va adirlarida, shuningdek, yirik daryo vodiylarida uchraydigan tez uvalanuvchi, g'ovak, mayda donalardan iborat korbanatli bo'z tusli cho'kindi tog' jinsi lyossning kelib chiqishi munozarali. Ba'zi olimlar lyossni dengiz, ko'l, daryo, suv muzlik yotqiziqlari natijasida vujudga kelgan deb isbot qilishga urindilar. Ko'p olimlar zol va tuproq gipotezasini ma'qullaydilar. Bizning olimlarimiz Markaziy Osiyo lyossini allvial yo'l bilan hosil bo'lgan, degan xulosaga kelganlar.

To'rtlamchi davrda Markaziy Osiyoning g'arbiy tekislik qismining geologik tuzilishida va relyefida iz qoldirgan muhim voqealardan biri Kaspiy dengizining trangressiyalari (suv bosishlaridir). Oqchag'il, Apsheron, Baku, Hazar va Xvalin trangressiyalari davrida Turon plitasining g'arbi qum gil yotqiziqlari bilan qoplangan. Eng kuchli Xvalin trangressiyasida Kaspiy suvi 50-80 metrga ko'tarilib, 56⁰ sharqiy uzoqlikkacha yetib borgan.

Endogen tektonik kuchlar natijasida hosil bo'ladigan yer osti silkinishlariga zilzila deb ataladi. Zilzila yer po'stining ichki qismidagi tabiiy kuchlar ta'sirida sodir bo'ladigan silkinishlar tufayli

vujudga keladi. Silkinish paydo bo'lgan zilzila o'chog'i *epitsentr* deyiladi. Epitsentrdan to'liqin atrofga tarqaladi²

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Markaziy Osiyo tog'larining hozirgi relyefi neogen va to'rtlamchi davrda vujudga kelgan. Tog'lar asosan denudatsiya, tekisliklar esa akkumlyatsiya jarayonlari natijasida hozirgi holatga kelgan o'lkalardir. Binobarin, Markaziy Osiyo tabiati hozirgi holatining shakllanishi to'rtlamchi davr mobaynida ro'y bergan.

Markaziy osiyoning orografiyasi va relyefi

Markaziy Osiyoning orografik tuzilishi ancha murakkab. O'lkaning g'arbiy va markaziy qismini Turon tekisligi, shimoliy qismini qir va platolar, janubiy va sharqiy qismini baland tog' tizmalari ishg'ol qilgan. Umumiy maydonining tahminan 80% i tekislik va pastliklar, qolgan 20% ini qir va tog'lar tashkil etadi. O'lkaning eng past nuqtasi Qoragiyo botig'i (-132 m) bo'lsa, eng baland nuqtasi Hindikush tog'idagi Tirichmir cho'qqisidir (7690 m). Markaziy Osiyoning Yer yuzasi janubdan, janubi-sharq va sharqdan shimolga, shimoli-g'arbga va g'arb tomonga asta-sekin pasayib boradi, Tog'larda eroziya natijasida, baland tog'li yerlarida muzlik va sovuqdan nurash ta'sirida vujudga kelgan relyef shakllari ko'p uchraydi.

Turon tekisligi Qozog'iston past tog'laridan va Ural tog'laridan janubda joylashgan. Shimoli-g'arbda (Ustyurtning shimoli-g'arbiy chinki bo'ylab) Sharqiy Yevropa tekisligi va Ural bilan (Mug'ojarning sharqiy chekkasi va Orol orti pnepleni), shimolda g'arbiy Sibir (To'rg'ay platosining shimoli-sharqiy tik yonbag'ri bo'ylab), Qozog'iston past tog'lari bilan (uning g'arbiy chekkasi bo'ylab, shuningdek, Betpaqdala va Balxash-Olako'l botig'ining shimoliy chekka qismlari bo'ylab) chegaralanadi. Janubi-sharqda va janubda Turon tekisligi Markaziy Osiyoning tog'lari bilan chegaralansa, g'arb tomonda Kaspiy dengizi suvlari tabiiy chegara hisoblanadi. Tekislik asosan 35°-48° shimoliy kengliklar va 51°-70° sharqiy uzoqliklar orasida yotadi. Maydoni 2 mln kv km ga yaqin, Dengiz sathidagi o'rtacha balandligi 100-150 m eng past yerlari Sariqamish, Oqchoqay (-78 m), Qoragiyo (Botir) botiqlaridir (-132 m).

² V.Ettwein and M. Maslin. «Physical geography: fundamentals of the physical environment» 15-bet.

Markaziy Osiyoning janub, janubi-sharq va sharqiy qismlaridagi tog' oldi qiya tekisliklar va adirlar dengiz sathidan 400-1000, hatto 1600 m gacha balandda joylashgan. O'lkaning chekka shimolidagi Qozog'iston past tog'larining balandligi 1000-1200 m ga yetadi.

To'rg'ay, Unguzorti, Ustyurt va Betpaqdala platolari yassi baland tekisliklar bo'lib, tepalari supasimon tekis, chetlari esa tik jarliklar -«chink»lar bilan tugaydi. Yirik orografik elementlar Markaziy Osiyoning tekislik qismida Turon plitasi fundamentining past-balandligini aks ettirgan holda joylashgan.

Markaziy Osiyoning tog'li hududi tabiatiga ko'ra xilma-xil bo'lib, bir necha mustaqil tog' tizmalariga bo'linadi. Bular Savr va Torbog'otoy, Jung'oriya Olatog'i, Tyanshan, Hindikush, Safedko'x, Bandi-Turkiston, Nishopur, Parapomiz tizmalaridir. Bu tog' tizmalari Yevrosiyo materigining ichkarisida, okeanlardan uzoqda joylashgan, qo'shni tekisliklardagi arid, sharoit ularda ham ko'zga tashlanadi. Bu tog' tizmalarining hammasi ham tektonik faolligi, tog' relyefining yoshligi, katta mutloq va nisbiy balandliklar mavjudligi bilan ajralib turadi. Tog'larning balandligi - Hindikush, Tyanshan va Pomirda 5000-7500 m, chekka tizmalarda 3000 m ni tashkil etadi. Bu hol tog' muzliklarining keng tarqalishiga olib kelgan.

Markaziy Osiyo tog'lari materikni g'arbdan sharqqa tomon kesib o'tgan Yevropa-Osiyo tog' mintaqasiga kiradi. Pomir shu mintaqaning eng yirik tog' tuguni bo'lib, undan sharqqa tomon ikkita tog' zanjiri ajralib chiqqan, biri janubi sharqqa -Himolayga tomon, ikkinchisi shimoli-sharqqa -Tyanshan, Jung'oriya Olatog'i, Torbog'otoy, Savr va Janubiy Sibir tog'lari orqali Oxota dengizigacha boradi. Tyanshan Xontangrining xitoycha tarjimasi bo'lib, osmon tog'lari -Tangritog' degan ma'noni bildiradi. Maydon jihatidan eng katta bo'lgan bu tog' tizmasi Markaziy Osiyo tog'li qismining markazida joylashgan va orografik tuzilishiga ko'ra juda ham murakkabdir. Uning tog' zanjirlari kenglik bo'ylab 300 km ga cho'zilgan. Tyanshan shimolida Jung'oriya Olatog'idan Chuv-Ili botig'i orqali ajralib turadi, janubiy chegarasi har xil o'tkaziladi. Ko'pchilik olimlar uni Torim botig'i. Oloy vodiysi, Surxon vodiysi, Tojikiston botig'i orqali, ayrimlari Farg'ona botig'ining janubidan o'tkazadilar. Tyanshan orografik tuzilishiga ko'ra Shimoliy Tyanshan, Ichki (yoki Markaziy) Tyanshan, G'arbiy Tyanshan va Janubiy Tyanshan tog'lariga bo'linadi.

Shimoliy Tyanshanning asosini kenglik bo'ylab cho'zilgan Ketmon, Kungey Olatog'i, Qirg'iziston tizmalari undan shimoliy g'arbiga cho'zilgan. Qoratog' Iliorti, Chuv-Ili tog'lari tashkil etadi. Ularning mutloq balandligi 4500 metrdan oshadi. Issiqko'l, Suvsamir, Talas botiqlari janubida Talas Olatog'i, Tereskey Olatog'i, Jung'or tizmalari joylashgan.

Markaziy Tyanshan Shimoliy Tyanshan bilan Ko'kshag'altog' oralig'ida joylashgan. G'arbda uni Farg'ona tizmasi o'rab turadi. Tog' oralig'ida botiqlar, uncha uzun bo'lmagan tog' tizmalari mavjud. Yuqori Norin, Norin, To'xtag'ul kabi botiqlarning mutloq balandligi 1000 metrdan 3000 metrgacha boradi. Markaziy Tyanshan bu tog'li o'lkaning eng baland qismi hisoblanadi. Uning sharqida G'alaba (7439 ra) va Xontangri (6695 m) cho'qqilari joylashgan. Tyanshanning eng katta muzligi Inelchek ham shu yerda joylashgan. Markaziy Tyanshan relyefi uchun xos narsa bu yerda sirtlarning, ya'ni qadimgi tog'li o'lkaning peneplenlashgan qoldiq tog' shakllarining keng tarqalganligidir.

G'arbiy Tyanshanga Talas tog' tugunidan ajralib chiqqan Chotqol, Piskom, Qurama va Farg'ona tog' tizmalari kiradi. Bu tizmalarning mutloq balandligi 4500 m gacha boradi.

Janubiy Tyanshanning asosini kenglik bo'ylab cho'zilgan Oloy, Turkiston, Zarafshon, Nurota va Hisor, Boysun, Ko'hitangtog' tizmalari tashkil etadi. Ayrim olimlar Janubiy Tyanshanni Oloy tog' sistemasi deb ajratib, unga Qizilqumdagi past tog'larni ham kiritadilar. Janubiy Tyanshanning sharqida tizmalarining balandligi 5000-6000 metrgacha boradi. Tog'lar orasida Farg'ona, Oloy, Zarafshon vodiylari ham bor. Tyanshan sharqdan g'arbiga tomon asta-sekin pasayib boradi, sharqi tor bo'lib, g'arbiga tomon kengayib borib, yelpig'ich shaklida bir qancha tarmoqlarga bo'linib ketadi. Tog' burmalarini vujudga keltirgan tektonik bosimning asosan shimoldan kelganligi uchun tizmalarining janubiy yonbag'irlari tik va jarlik, shimoliy yonbag'irlari esa qiyadir. Tyanshan tog'lari tog' oralig'i tektonik botiqlarining ko'pligi bilan ham ajralib turadi.

Markaziy Osiyoning janubi-sharqida g'oyat murakkab bo'lgan Pomir tog'lari joylashgan, uning asosiy tizmalari kenglik bo'ylab cho'zilgan. Pomir tog' tizmalari Tyanshandagida ancha kalta bo'lsa ham lekin uning tizmalaridan balandroqdir. Baland tog'lar Pomir

tizmasining asosan sharqiy va markaziy qismida bo'lib, g'arbga tomon pasayib, tarmoqlanib ketadi. Pomirning Turkiston hududidagi eng baland cho'qqisi Ismoil Somoniy 7495 metr. Pomirda Tyanshandagi kabi sirtlar, keng tektonik botiqlar va platolar yo'q.

Markaziy Osiyoning janubi-g'arbida Turkman-Xuroson tog' tizmasining bir qismi bo'lgan Kapetdog' joylashgan. U o'rtacha balandlikdagi tog' bo'lib (1000-2000 m), eng baland nuqtasi Rizo cho'qqisi 2942 metr. Relyefida nurash va eroziya jarayonlari natijasida paydo bo'lgan shakllar ko'p uchraydi. Tog'oldi zonasi qiyalik va adirlardan iborat, ularni soy va jilg'alar kesib o'tgan. Kapetdog'ni janubda Atrek vodiysi uni Nishopur tog'laridan ajratib turadi.

Relyefning asosiy tiplari, Markaziy Osiyoning tekisliklari relyefi tektonik, abrazion, erozion-akkumlyativ va zol jarayonlar ta'sirida shakllangan. Eng ko'p tarqalgan relyef tipi akkumulyativ tekisliklardir. Ular yer po'stining yangi cho'kkan yoki sekin ko'tarilayotgan qismlariga to'g'ri kelib, Orol bo'yining katta qismini, Qizilqumning shimolini, Orolbo'yi Qoraqumini, Katta va Kichik Bo'rsiqni egallagan. Ular Kaspiydan Olako'lgacha cho'zilgan tog'larining etaklari bo'ylab cho'zilgan mintaqani hosil qiladi.

Platosimon tekisliklar va platolar nisbatan yoshroq akkumulyativ tekisliklardan 100-200 metr baland bo'lib, yemirilishi qiyin bo'lgan sarmat ohaktoshlaridan tashkil topgan. Bu tipdagi relyef Markaziy Osiyoning g'arbida va shimolida keng tarqalgan, unga Shimoliy Balxon platosi, Mang'ishloq, Ustyurt, To'rg'ay platolari, Betpaqdalaning g'arbiy qismi kiradi. Bu platolarga tik, balandligi 50-80 metr, ayrim joylarda 150 metrgacha bo'lgan yonbag'irlar xos bo'lib, ular tektonik, denudatsion yoki abrazion jarayonlar natijasida vujudga kelganlar. Markaziy Osiyoning tekislik qismidagi qoldiq tog'lar, past tog'lar va gryadalar Hisor-Mang'ishloq yorig'i bo'ylab joylashgan. Bu relyef tipiga Qizilqum tog'lari, Sulton Uyays, Mang'ishloqdagi marza shaklidagi past tog'lar kiradi.

Markaziy Osiyo tekisliklarida eng ko'p tarqalgan relyef tipi - gryada relyefidir. Gryada relyef tiplari Ung'uzorti qumtoshlari uchun ham, Qoraqum bilan Qizilqumning to'rtlamchi davr uvoq qumlari uchun ham xosdir. Gryadalar asosan allyuvial jarayonlar natijasida paydo bo'lgan.

Markaziy Osiyo tog'lari relyefi shakllarida geologik taraqqiyot tarixi, hozirgi zamon tektonik va erozion-akkumlyativ jarayonlar hamda geologik yotqiziqalar tarkibi o'z aksini topgan. Relyefning asosiy xususiyatlaridan biri asosiy relyef tiplarining qavat-qavat bo'lib joylashganligi va yuzasi kam parchalangan, yassi tekisliklarning keng tarqalganligidir.

Tog'lardagi kam parchalangan va yassi to'liqinsimon tekisliklar - sirtlar Markaziy Osiyo tog'lari uchun xos relyef shaklidir. Sirtlar usti tekis, salgina to'liqinsimon bo'lib, qadimgi tog'li o'lkaning peneplenlashgan qoldiq shakllaridir. Ular tektonik harakatlar natijasida qayta ko'rilgan. Shuning uchun ular 2500-4000 metr balandliklarda ham uchraydi. Markaziy Tyanshan sirtlari eng tipik bo'lib, ular keng bo'ylama tog' oralig'i vodiylari hamda uncha chuqur bo'lmagan berk botiqlardan iborat. Ko'p sirtlar relyefi qadimgi muzliklar vujudga keltirgan akkumlyativ relyefdir. Morenalar, g'ola toshlar, ko'llar, kichik botiqlar tez-tez uchrab turadi. Sirtlar Jung'oriya Olatog'ida. Savr va Torbog'otoyda, G'arbiy Tyanshanda ham keng tarqalgan. Salkam 3000 metr mutloq balandlikda joylashgan Oloy vodiysi yassi tekislikka misol bo'ladi (uzunligi 130 km, eni 25 km).

Markaziy Osiyoda alp tipidagi relyef shakllari keng tarqalgan. Ularning shakllanishi yangi tektonik harakatlarning jadal ro'y berishi, muzliklar ta'siri hamda sovuqdan nurash bilan bog'liq. Bu relyef tipi uchun chuqur parchalanish, balandlikdagi farqlarning kattaligi, yonbag'ri kalta, tik, chiqish qiyin bo'lgan tog' cho'qqilari xos. Muzlik ta'sirida vujudga kelgan relyef tor va chuqur troglar (muzlik o'ygan vodiy), past-baland morena terassalari ham uchraydi. Alp tipidagi relyef hozirgi zamon muzliklari tarqalgan Shimoli-G'arbiy Pomirda, Xontangri, Matcho, Talgar tog' tugunlarida keng tarqalgan. Kapetdog'da bu tipdagi relyef shakllari uchramaydi.

Erozion relyef tog'larda keng tarqalgan. Bunday relyef, asosan, qadimda paydo bo'lgan tekis yuzalarni suv oqimlari yemirib, parchalab yuborishi natijasida vujudga keladi. O'rtacha balandlikdagi tog'larda qiya yonbag'irli, chuqur o'yilgan vodiylar, daralar ko'p uchraydi. Vertikal parchalanish 0,4-0,8 km dan 1,0-1,5 km gacha, G'arbiy Pomirda esa to 2,2 km gacha boradi.

Markaziy Osiyo tog'lari erozion relyefi, vertikal parchalanishi, yonbag'irlarining qiyaligi va vodiylari tubining kengligi har xil ekan-

ligi bilan bir-biridan farq qiladi. Eroziyon relyef shakllarining eng keskin ko‘rinishi G‘arbiy Pomirga xosdir.

Past tog‘lardagi eroziyon relyef tog‘lik hududlarning chekka qismlariga mansub. Uncha baland bo‘lmagan tog‘lar yonbag‘irlarining qiyaligi 10°-15° bo‘lib, keng daryo vodiylariga qo‘shilib ketadi. Yonbag‘irlarning ko‘p yerlarida qadimgi terassalarning keng maydonlari saqlanib qolgan. Tog‘lar tepalarining usti ko‘pincha ancha keng va yassi bo‘lib, ularning mutlaq balandligi 500-600 metrdan to 2000 metrgacha boradi. Daryo oralig‘idagi suvayirg‘ichlarning nisbiy balandligi 200-400 metrdan oshmaydi.

Past tog‘lar tog‘oldi akkumulyativ tekisliklarga asta-sekin ulanib ketadi. Tog‘ oralig‘idagi botiqlarning relyefi akkumulyativ bo‘lib, uzoq vaqt davomida suv va shamol keltirgan nuroq jinslarning botiq yerlarda to‘planishi natijasida vujudga kelgan. Botiqlarning chekklarida qiyaroq prolyuvial tekisliklar bo‘lib, ular tog‘lardan oqib tushayotgan daryolar yoyilmalarining qo‘shilib kelishidan hosil bo‘lgan. Prolyuvial tekisliklarning chekka qismlari jarlar va vaqtincha oqar suvlarning tor vodiylari bilan parchalanib ketgan. Bu prolyuvial tekisliklar mahalliy geografik termin bilan adir deb ataladi.

Markaziy Osiyo tog‘larida relyef hosil qiluvchi jarayonlar hozirgi vaqtda juda tez kechmoqda va ular ko‘pincha halokatli darajagacha bormoqda. Nurash natijasida maydalangan -tog‘ jinslarining yonbag‘ir bo‘ylab yuqoridan pastga sel, qor ko‘chkilari, vaqtincha oqar suvlar, zilzila yordamida siljishi, ayniqsa, jadal ro‘y bermoqda.

Iqlimi va ichki suvlari

Reja:

1. Iqlim haqida umumiy tushuncha.
2. Iqim hosil qiluvchi omillar.
 - a) Markaziy Osiyoda quyosh radiatsiyasi va uning taqsimlanishi.
 - b) Markaziy Osiyo iqlimining vujudga kelishida o‘lkaning geografik o‘rni.
 - c) Havo massalari va ularning harakati.
3. Joy relyefining iqlimga ta’siri.

4. Markaziy Osiyo iqlimiga Yer yuzasining holati va insonning xo'jalik faoliyati ta'siri.
5. Markaziy Osiyo iqlimi elementlarining taqsimlanishi.
6. Markaziy Osiyo ichki suvlari haqida tushuncha.
7. Markaziy Osiyo daryolari.
8. Muzliklar.
9. Ko'llari, suv omborlari.
10. Markaziy Osiyo yer osti suvlari.
11. Ichki suvlardan foydalanish masalalari.

Markaziy Osiyo o'lkasining juda kontinental, qurg'oqchil o'ziga xos iqlimi, asosan, quyidagi omillar ta'sirida vujudga kelgan: joyning geografik o'rni va Quyosh radiatsiyasi, havo massalarining harakati, joyning relyef tuzilishi, Yer yuzasining holati va insonning faoliyati. Biz quyida bu omillarning Markaziy Osiyo iqlimini shakllantirishidagi ta'sirini ko'rib chiqamiz.

O'lkaning geografik o'rni va Quyosh radiatsiyasi. Markaziy Osiyo Yevrosiyoning o'ziga xos tabiiy-geografik o'lkasi bo'lib materikning markazida, okeanlardan uzoqda, berk havzada joylashganligini, uning janubiy qismi subtropik mintaqada, shimoliy yarmi esa mo'tadil mintaqaning janubida ekanligini oldingi mavzulardan bilasiz. O'lkaning bunday joylashuvi quyoshdan ko'proq radiatsiya kelishini ta'minlaydi.

Quyosh nurining Yer yuzasiga ko'p yoki kam kelishi, eng avvalo, uning qanday burchakda tushishiga va kunning uzun-qisqaligiga bog'liq. Bular esa o'z navbatida, joyning kengligiga va yil fasllariga qarab o'zgaradi. Markaziy Osiyoning chekka shimoliy nuqtalarida yozda peshin paytida Quyosh nuri yer yuziga $63,5^\circ$ burchak ostida tushsa, eng janubida u 81° li burchak ostida tushadi. 22-dekabrda esa (qishda Quyosh turishi kunida) bu burchaklar shimolida 13° , janubida esa 32° ga teng bo'ladi.

35° shimoliy kenglikda yil davomida Quyosh nur sochib turishi mumkin bo'lgan vaqt 4447 soatni tashkil qilsa, 50° hududining tog'lik shimoliy kengligida 4483 soatga yetadi. Lekin Markaziy Osiyo hududining tog'lik relyefi va bulutlilik darajasi bu raqamlarga ma'lum darajada o'zgartirishlar kiritadi va Quyosh nur sochib turgan soatlar miqdori Quyosh ko'rinib turgan soatlar miqdoriga nisbatan

kamroq bo'ladi. Markaziy Osiyoning shimolida 47-50° shimoliy kenglikda bunday soatlar miqdori 2600-2700 soatni tashkil etsa, 35-40° shimoliy kengliklarda 2870-3130 soatni, tekisliklarda esa 3000 dan ko'proqni tashkil etadi. Yer yuzida quyoshning shuncha soat nur sochib turishini biz faqat AQSH ning janubi-g'arbida kuzatishimiz mumkin. Demak, Markaziy Osiyo hududi Yer sharida eng serquyosh o'lkadir -bu o'lka iqlimining o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Markaziy Osiyo hududining quyi geografik kengliklarda joylashganligi va bu yerda quyoshli kunlarning ko'pligi uchun uning hududi yoz oylarida juda ko'p miqdorda Quyosh energiyasini oladi. Yalpi Quyosh radiatsiyasidan olayotgan issiqlik miqdori uning shimolida 120-125 Kkal/sm² ni, janubida esa 160-165 Kkal/sm² ni tashkil etadi. Markaziy Osiyo uchun xos xususiyat -bu uning hududida yillik radiatsiya balansining uncha katta emasligidir. Tekislik cho'l qismida u 40-49 Kkal/sm² ni, tog' oldida 50-54 Kkal/sm², vohalarda 56 Kkal/sm², eng janubiy hududlarida esa 60-70 Kkal/sm² ni tashkil etadi. Tog'larda esa qishning uzoq bo'lishi va qorlar quyoshdan kelayotgan energiyaning 60-80% ini qaytarishini inobatga olsak, radiatsiya balansi kamayib boradi. Masalan, Qizilchada 2075 metr mutloq balandlikda u 32,5 Kkal/sm² ga teng bo'lsa, qish oylarida Markaziy Osiyoning shimolida u manfiydir.

Havo massalari va ularning harakati. Markaziy Osiyo iqlimining shakllanishida tropik, mo'tadil va arktika havo massalari juda faol ishtirok etadi. Yilning iliq davrida Markaziy Osiyoning tekislik qismi janubida havo harorati yuqori bo'lgan muhitda past atmosfera bosimli hudud vujudga keladi. Chetdan bu yerga kirib kelayotgan havo massalari juda ham qizib ketgan yer yuzasi ta'sirida o'z xususiyatlarini o'zgartiradi, bu hol esa yuqori haroratli, quruq turon kontinental tropik havzasining yujudga kelishiga olib keladi. Natijada siklon jarayonlari Markaziy Osiyoning shimoliy yarmida kuzatiladi, janubida esa issiq, quruq, yog'insiz, asosan, tinch ob-havo vujudga keladi. Siklon jarayonlari Markaziy Osiyo shimolida tez rivojlanib, kech bahor va yoz oylarida ko'p yog'in yog'ishiga sabab bo'ladi, yoz nisbatan qisqa, mo'tadil kengliklar havosi hukmronligida o'tadi. Vaqti-vaqti bilan janubdan kirib keladigan tropik havo qisqa muddatli bo'lib, ta'siri uncha sezilarli emas.

Qish oylarida Markaziy Osiyo ob-havosiga Arktika havo masalari ta'sir etadi. U Shimoliy Muz okeanidan G'arbiy Sibir va O'rol orqali, shuningdek, shimoli-sharq tomonidan Sharqiy Sibir orqali kirib keladi. Bu havo sovuq, quruq va tiniq bo'ladi. Sibir antisiklonining g'arb tomonga cho'zilgan markaziy o'qi Markaziy Osiyoning shimoliy qismidan o'tadi, uning ta'siri o'lka shimolida ancha kuchli bo'lib, janubda -Ustyurtning janubi -quyi Amudaryo -Qoratov chizig'igacha bo'lgan hududlar iqlimida ta'siri sezilib turadi. Shuning uchun Markaziy Osiyoning shimolida qish uzoq davom etadi, sovuq qattiq bo'ladi, qor qoplami uzoq turadi. O'lkaning janubida esa sovuq faslda siklon harakatlarning rivojlanishi xos bo'lib, qishi yog'in-sochinli, o'zgaruvchan ob-havoli, qor qoplami yupqa va qisqa muddatli bo'ladi. Ayrim yillari Sibir antisikloni Markaziy Osiyo janubiga ham kirib borib, havoni sovitib yuboradi. Shuning uchun o'lkada havo haroratining yillik farqi juda katta. Markaziy Osiyo iqlimining juda kontinentalligi uning o'zga xos xususiyatidir. Bu ko'rsatkichga ko'ra Markaziy Osiyo faqat Sharqiy Sibirdan keyin turadi.

Markaziy Osiyo iqlimining yana bir xususiyati yozda haroratning yuqoriligi va uning juda ham qurg'oqchilligidir. Bunga sabab, o'lkaning juda katta Yevrosiyo materigi markazida joylashganligidir. Ma'lumki, Markaziy Osiyoga g'arbdan va shimoli-g'arbdan ancha salqin, ko'pincha yog'ingarchilik keltiradigan mo'tadil havo massalari keladi. Lekin Markaziy Osiyoning nam beruvchi Atlantika okeanidan ancha uzoq joylashganligi (4000 km), yozgi haroratning juda ham yuqori va yog'insiz davrning uzoq cho'zilganligi o'lkada juda katta maydonga ega bo'lgan cho'llarning vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

Joy relyefining iqlimga ta'siri. Markaziy Osiyo iqlimiga xos bo'lgan xususiyatlar - serquyoshlik, kontinentallik, qurg'oqchilik o'lkaning tekislik qismida yaqqol namoyot bo'ladi. Tog'li qismida balandlik ta'sirida yon bag'irlarning Quyoshga nisbatan qanday joylashganligi, tog' vodiylarining chuqurligi va kengligi, ularning nam shamollarga nisbatan qanday joylashganligi, relyefning yana boshqa ko'p xususiyatlari iqlimning vujudga kelishi uchun tekislikdigidan farq qiluvchi o'ziga xos sharoit yaratadi. Toqqa ko'tarilgan sari havo tozalanib va tiniqlashib, Quyosh nurining ta'siri kuchayadi; havo bosimi kamayadi va harorat pasayadi (o'rtacha har 100 m ko'taril-

ganda harorat 0,5-0,6° pasayadi) yogʻinlar, ayniqsa, qor maʼlum balandlikda koʻp yogʻadi, qor qatlamining saqlanish davri uzayadi. Togʻ tizmalari havo oqimlari yoʻlini toʻsib, nam yoki qurgʻoqchil, iliq yoki sovuq iqlim tarkib topishiga sabab boʻladi. Togʻ relyefi shu joydagi togʻ iqlimini, maxsus togʻ-vodiy havo sirkulyatsiyasini vujudga keltiradi, yil fasllarining boshlanish vaqti suriladi va yoz qisqa, salqin, qish uzoq boʻladi (baland togʻlarda 9-10 oygacha). Ammo Markaziy Osiyo uchun xos boʻlgan umumiy iqlimiy xususiyatlar togʻlarda ham asosan saqlanib qoladi, lekin iqlimdagi keskinlik kamayadi. Markaziy Osiyo iqlimning shakllanishida oʻlkaning Hind okeani tomonidan baland togʻlar bilan oʻralganligi, shimol va shimoli-gʻarbining toʻsiqsiz ochiqligi juda katta taʼsir koʻrsatadi.

Yer yuzasining holati va insonning xoʻjalik faoliyati. Markaziy Osiyoda iqlimiy sharoit Yer yuzasining holati va insonning faol xoʻjalik faoliyatiga ham bogʻliq. Qumli, shagʻalli, lyosli, oʻsimlik bilan qoplangan oʻsimliksiz yerlarning hamda sugʻoriladigan yerlarning iqlimga taʼsiri oʻzgacha boʻladi. Masalan, Markaziy Osiyoning tekislik va togʻoldi hududlarida bahor oxiri va yoz boshida nam yetishmasligi tufayli tabiiy oʻsimliklar qovjirab, tuproqning qurib qolishida, natijada Quyoshdan kelayotgan energiyaning asosiy qismi namni bugʻlatishga emas, balki Yer yuzidagi havoni isitishga sarf boʻladi, shuning uchun Markaziy Osiyo Yevrosiyoda yoz eng qizib ketadigan hududlardan biri hisoblanadi. Bu uning tabiatiga xos boʻlgan xususiyatdir.

Oʻzlashtirilgan vohalarda energiya koʻproq namni bugʻlatishda sarf boʻlgani uchun havo harorati yozda sugʻorilmaydigan hududlarga nisbatan bir oz (3° gacha) past boʻladi, havo namligining ortiqroq ekanligi esa issiq shamol kuchini va sonini kamaytiradi. Suv bilan yaxshi taʼminlangan, oʻsimliklarga boy vohalarda oʻziga xos iqlim tarkib topadi.

Iqlim elementlarining hududiy va mavsumiy taqsimlanishi. Markaziy Osiyoning tekislik qismi subtropik iqlimli choʻl va moʻtadil iqlimli choʻl, chalachoʻl va dasht zonalarida yotadi. Lekin dasht va chalachoʻl zonolari uncha katta maydonni egallamaydi. Iqlimshunoslar subtropik mintaqa choʻllari bilan moʻadil choʻllar oʻrtasidagi chegarani Ustyurt platosining janubi -Quy Amudaryo - Qoratogʻ yoʻnalishida oʻtkazadilar. Bu shimoliy va janubiy choʻllar iqlimida

katta farq bo'lib, ular yilning iliq va sovuq davrlarida ko'zga yaqqol tashlanib turadi.

Shimoliy cho'llar qishda Sibir antisikloni ta'siri doirasida bo'lgani uchun qish qattiq bo'lib, uzoq davom etadi, sovuqli kunlar ko'proq bo'ladi va qor qoplami uzoqroq yotadi. Yozi ancha qisqa, juda ham issiq emas, yog'in-sochin miqdori o'simliklarning rivojlanishi uchun yetmasa ham yil davomida bir tekis taqsimlangan.

Janubiy cho'llar qishi yumshoqligi, qor qoplaminin uzoq turmasligi, sovuq kunlarning iliq kunlar bilan almashib turishi va o'simliklarning vegetatsiyasi davom etishi bilan shimoliy cho'llardan farq qiladi. Yog'in-sochinin 70-90% i qish va bahor oylariga to'g'ri keladi.

Markaziy Osiyoning shimolida yilning sovuq davri ob-havosini, asosan, Sibir antitsikloni belgilaydi. Uning g'arbiy tarmog'i o'qi 50° shimoliy kenglikdan o'tadi. Bu o'qdan janubda qish oylari davomida sharq, shimoli-sharqdan esuvchi shamollar hukmron bo'lib, juda sovuq, quruq Sibir havosini olib keladi. Yilning issiq davrida Markaziy Osiyoning shimoliy qismidan siklonlar o'tadi va bulutli, yog'inli ob-havo olib keladi. Shimoliy cho'l zonasining janubida va g'arbida siklonlar haroratning ko'tarilishiga, kunlarning ilishiga va yomg'ir yog'ishiga sabab bo'ladi. Birinchi antitsiklon Qozog'iston yassi tog'lari ustida sentabr-oktabr oylarida vujudga keladi. Antisiklonning kuchi asta sekin ortib, havo harorati pasaya boradi va yanvar, fevral oylarida harorat eng past bo'ladi. Bu oylarning o'rtacha harorati shimoliy cho'l zonasining shimolida -15°C, -16°C dan janubda 8°C gacha o'zgaradi, qattiq sovuq kunlari esa eng past havo harorati shimoli-sharqda -50°C va janubda -35°C, -40°C bo'lishi mumkin. Qishning harorati rejimiga Kaspiy dengizi ham ta'sir etadi. Uning qirg'oq bo'ylarida havo harorati ichki cho'l zonalaridagiga nisbatan 5°-7°C yuqori bo'ladi.

Qish qattiq bo'lishiga qaramasdan shimoliy cho'l zonasida barqaror qor qoplami uning faqat shimoli-sharqida va Qozog'iston past tog'larining baland qismlarida kuzatiladi. Qolgan joylarda barqaror qor qoplami 50% qishda kuzatiladi, janubiy cho'l chegarasida 25% ga tushadi. Qor qoplami bo'lgan kunlar shimolda 160-140 kundan janubiy cho'l chegarasida 30 kungacha kamayadi. Janubiy cho'llarda qish butunlay boshqacha bo'ladi. Siklonning tez-tez qaytalanib turishi

qishning yumshoq bo'lishiga va qishda ob-havoning tez-tez o'zgarib turishiga olib keladi. Janubiy Kaspiybo'yi, Murg'ob va Yuqori Amudaryo siklonlari iliq tropik havoni olib kelganda yomg'irli iliq ob-havo tarkib topadi. Janubiy cho'lda qor qatlami Sibir antitsikloni hukmronlik qilgan davrdagina saqlanib turadi va uning turishi 20-30 kundan oshmaydi, yanvarning o'rtacha harorati janubda 0° dan yuqori bo'ladi. Qizil-Artek vodiysida +5°C ni tashkil etadi. Iliq tropik havo harorati hatto qish oylarida ham havo harorati +22°C-25°C gacha ko'tarilib ketadi. Janubiy cho'l mintaqasida qish ancha iliq harorat ancha baland bo'lishiga qaramasdan Sibir antitsikloni kirib kelganda eng past harorat shimolda -32°C gacha, janubda -26°C gacha tushib ketganligi kuzatiladi. 1929-1930-yillarda qishda sovuq Ashxabad -22°C, Kattaqo'rg'onda -30°C bo'lgan.

Yilning iliq davrida ham janubiy va shimoliy cho'llar bir-biridan keskin farq qiladi. Janubiy cho'lda aprel oxiri va may boshlarida siklon jarayonlari juda susayib, mayning ikkinchi yarmidan boshlab ochiq, issiq va quruq ob-havo tarkib topadi. Yozga chiqib harorat juda ko'tarilib ketadi. Bulutsiz kunlar soni katta bo'lganligidan Quyosh energiyasining kelishi kuchayadi va juda quruq kontinental tropik havoning shakllanishiga imkon tug'iladi.

Iyul oyining o'rtacha harorati janubiy cho'l zonasining shimolida +27°C +28°C bo'lsa, janubida +31°C +32°C ni tashkil yetadi. Eng yuqori harorat esa +46°C +48°C, ba'zan +50°C gacha yetadi. Havoning namligi bunday paytlarda kunduz kuni soat 13 da 15-20 % gacha tushib qolishi mumkin.

Shimoliy cho'l yozi janubga nisbatan qisqaroq, havo va tuproq usti harorati yuqori bo'lmaydi, nisbiy namlik esa ayrim vaqtlarda yog'in-sochinning vujudga kelishi uchun yetarli darajada bo'ladi. Iyul oyining o'rtacha harorati shimolda +20°C bo'lsa, janubda +27°C ni tashkil etadi, eng yuqori harorat 40-45 % dan oshmaydi. Yillik yog'inning eng ko'pi yoz oylariga to'g'ri kelsa ham qurg'oqchiliklar bo'lib turadi. Shunday kunlar o'rtacha bir yilda 60 kunga boradi.

Markaziy Osiyo hududidagi tog'lar yog'in-sochin rejimiga, miqdoriga va olayotgan issiqlik resurslariga ko'ra bir xil sharoitga ega emas. Masalan, Pomir-Oloy, Kapetdog' va G'arbiy Tyanshan iqlimiy xususiyatlarga ko'ra cho'l zonasiga kiradi. Tog'larda shimolga tomon nam miqdori ortib, issiqlik resurslari kamayib boradi. Agar Pomir-

Oloyda +10°C izoterma 3500 m mutloq balandlikdan o'tsa, Shimoliy Tyanshanda u 2500 metrdan, Torbog'otoyda 2000 metrdan o'tadi. Iqlimning quruqligi va havo haroratining balandligi tufayli qor chizig'i Pomirda juda baland 5000-5500 metrga to'g'ri keladi. Shimoliy Tyanshanda 3200 m dan namroq, ancha sovuqroq bo'lgan Torbog'otoyning shimoliy yonbag'irlarida 2500 m dan o'tadi.

Yog'in-sochin miqdori Markaziy Osiyo hududida joyning qaysi kenglikda joylashganligiga, tog' tizmalarining qanday joylashganligiga, yonbag'irlarining ekspozitsiyasiga, joyning mutlaq balandligiga va boshqa orografik xususiyatlarga bog'liq ravishda juda ham notekis taqsimlangan. Eng kam yog'in 100 mm dan kam o'lkaning markaziy tekislik qismida, G'arbiy Mang'ishloqda, Qorabo'g'ozgo'l atrofida va g'arbiy Balxashda yog'adi. Bunday kam yog'in Sharqiy Pomir uchun ham xosdir. Tekisliklar atroflarida, ya'ni tog'oldi zonasida yog'in ko'payib 200-100 mm ga yetadi. Tog'larda esa 800-900 mm ni tashkil etadi. Markaziy Osiyoning tog'li hududlari orasida o'rtacha yillik yog'in miqdorining ko'pligiga ko'ra Hisor tizmasining janubiy va janubi-g'arbiy yonbag'irlari ajralib turadi. 1874 metr balandlikda joylashgan Xo'jaobigarmda o'rtacha yillik yog'in miqdori 1511 mm ni tashkil etadi. Qirg'iz tizmasi shimoliy yonbag'irning eng baland qismlarida, Ugom va Piskom tog'larida esa 2000 mm gacha boradi. Farg'ona tizmasining nam havo massalari yo'lida joylashgan janubi-g'arbiy yonbag'irlarida o'rtacha yillik yog'in miqdori 1000 mm dan ortadi.

Markaziy Osiyoning markaziy tekislik qismidan shimolga tomon ham yog'in miqdori ortib, o'lkaning shimoliy chegaralarida 200-250 mm ga, Qozog'iston past tog'larining baland yerlarida 300-350 mm ga yetadi.

Markaziy Osiyoda ko'pincha shimoliy shamollar esadi, qishda esa shamol, asosan, shimoli-sharqdan, yozda shimoli-g'arbdan esadi. Bu shamollar sovuq va qurg'oqchil o'lkalardan kelgani uchun quruq bo'ladi va deyarli yog'in keltirmaydi. O'lkaning tog'li hududlarida 2500-4000 m balandliklarda shamol yil davomida, asosan, janubi-g'arbdan esib turadi va o'lkaga yog'in olib keladi. Markaziy Osiyoda shamolning tezligi har soniyada tekisliklarda 3-4 m dan 5-6 metrgacha bo'lsa, tog'larda 1,5-3 m dan oshmaydi.

Mahalliy shamollar orasida Bekobod, Xovos shamollari mashhur bo'lib, ularning tezligi har soniyada 15-20 m dan 30-40 m gacha boradi.

Mahalliy shamollardan briz shamolini misol keltirish mumkin. Briz shamoli kichik ko'llar bo'yida yahshi esadi. Kunduzgi briz quruqlikdan dengizga, tungi briz aksincha dengizdan quruqlikka qarab esadi. Bunga sabab bosimning xilma-xilligidir³

Yirik iqlimshunos olim B.P. Alisov Markaziy Osiyo hududida 5 ta iqlimiy o'lkani, L.N. Babushkin esa 3 ta kichik iqlimiy o'lkani ajratadi (Turon, Markaziy Qozog'iston va Jung'oriy-Tyanshan) va bunga asos qilib Markaziy Osiyoning ichki qismidagi iqlimning bir qator ko'rsatkichlari bo'yicha farqni oladi.

Ichki suvlari. Markaziy Osiyoning iqlimi g'oyat quruq bo'lishiga qaramasdan uning hududida daryo va ko'llar juda ko'p. A.L.Shulsning bergan ma'lumotlariga ko'ra, 12000 ga yaqin daryo va 1000 dan ortiq ko'llar bor. Lekin ular o'lkada nihoyatda notekis joylashgan. Tekislik qismida oqar suvlar juda kam. Tog'larda esa 10000 dan ortiq daryo bor. Tog'lardan oqib tushgan daryolar tekislikka kelishi bilan, asosan, ekin dalalarini sug'orishga sarf bo'ladi, bug'lanadi, yer ostiga sizib ketadi va shunday qilib suvi asta-sekin kamayib ketadi. Shuning uchun Markaziy Osiyo daryolarining ko'pchiligi ma'lum bir suv havzasiga quyilmasdan tugab qoladi.

O'lkaning tog'larida esa buning aksi, sertarmoq daryolar, katta-kichik soy va jilg'alar juda ham ko'p. Markaziy Osiyo tog'larini o'rab turgan tog'oldi tekisliklarida ham gidrografik tarmoqlar bisyor, lekin ularning ko'pchiligi bosh daryolar va ularning irmoqlaridan suv olib tevarak-atrofdagi yerlarga tarqatib beruvchi irrigatsiya shox-obchalaridan va ariqlardan iboratdir. Binobarin, Markaziy Osiyo tog'lari yog'in suvi yig'iladigan asosiy joy bo'lsa, tekisliklar suv sarf qiladigan va buglanadigan hududlardir. Oqim doimiy oqar suvlardan (daryolardan), vaqtincha oqar suvlar va qor suvlaridan (tog'oldi hududidagi yer osti suvlaridan to'yinadigan) tashkil topgan.

Markaziy Osiyoda ko'llar va botqoqliklar ham g'oyat notekis taqsimlangan. Ko'llarning 80% dan ko'prog'i tekisliklarda, asosan, yirik daryolar vodiysida va deltalarda, vohalarning chekkalarida joy-

³ Strahler, Alan H. "Introducing physical geography" (150-157 betlar)

lashgan. Juda katta maydondagi cho'llarda esa tabiiy ko'l umuman yo'q desa bo'ladi. Tog'lik qismida ko'llar uning yuqori qismida 2000-3000 m balandlikda, ayniqsa, 3000 m dan yuqorida ko'p uchraydi. 1000-2000 m va undan pastda esa ko'llar kam. Botqoqliklar, asosan, yirik daryolar qayirlari va deltalarida, yoyilmalar atrofi-da va pastqam yerlarda uchraydi.

Markaziy Osiyo tog'laridagi muzliklar ham notekis taqsimlangan. Muzliklar Tyanshanda Xontangri tog' massivi, G'alaba cho'qqisi atroflarida va Pomirda Fanlar akademiyasi cho'qqisi yaqinida ko'p uchraydi.

O'lkadagi gidrografik tarmoqlarning bunchalik notekis taqsimlanganligi bu o'lkaning iqlimiy va gidrologik xususiyatlari (serquyoshligi, juda kontinentalligi, tekislik qismining qurg'oqchilligi, berk havzaligi) bilan bog'liqdir.

Markaziy Osiyo gidrografik jihatdan ochiq dengiz va okeanlar bilan bevosita bog'lanmagan berk havzadan iborat: unga tashqaridan hech qanday suv kelib kirmaydi, shuning bilan birga uning suvi tashqariga chiqib ketmaydi. Markaziy Osiyo daryolari dunyo okeaniga tabiiy bog'lanmagan, Kaspiy va Orol dengizi havzasiga kiradi.

Markaziy Osiyoning tog'li hududlarida o'rtacha 1 yilda 575 mm yog'in-sochin tushsa, shundan 374 mm bug'lanishga sarf bo'ladi. 201 mm esa oqimni shakllantiradi. Tekislik qismiga 96 mm yog'in shaklida va tog'lardan daryo orqali 201 mm oqim shaklida nam keladi. Tekislikka kelgan jami 297 mm namning hammasi bug'lanishga sarf bo'ladi.

Daryolar. Daryolarning to'yinishi. Markaziy Osiyoda daryolarning to'yinish sharoitlari har xil. Ularni to'yinish xususiyatiga qarab quyidagi 5 tipga bo'lish mumkin.

1. Muzlik va qor suvlaridan to'yinadigan daryolar.
2. Qor-muzlik suvlaridan to'yinadigan daryolar.
3. Qor suvlaridan to'yinadigan daryolar.
4. Qor-yomg'ir suvlaridan to'yinadigan daryolar.
5. Yer osti suvlaridan to'yinadigan daryolar.

Biroq bu to'yinish tiplari shartlidir. Ma'lumki, tog' daryolarining to'yinish jihatidan qaysi tipga kirishi shu daryolarning ma'lum bir kuzatish punktiga nisbatangina aniqlanadi. Chunki tog' daryolarining

to'yinish sharoitlari ularning quyi oqimi tomon o'zgarib boradi. To'yinish sharoitlari u yildan bu yilga ham o'zgarishi mumkin.

Birinchi tipdagi (muzlik-qor) daryolarning to'yinishida, asosan, baland tog'lardagi ko'p yillik qor va muzliklarning erishidan hosil bo'lgan suvlar ko'p ishtirok etadi. Biroq muzliklarga yaqin bo'lgan joylar e'tiborga olinmasa, bu tipdagi daryolarning to'yinishida muzlik suvlarining miqdori har holda qor suvlari miqdoridan kam bo'ladi (yillik oqimning 25-30% qismini tashkil etadi). Bu xil daryolarda oqim miqdori yillar davomida eng kam o'zgaradi va to'lin suv davri eng kech, asosan, iyul-avgust oylarida bo'lib o'tadi. Buning xalq xo'jaligi uchun ahamiyati katta. Shu sababdan muzlik-qor suvlari bilan to'yinadigan eng yirik daryolar, asosan, Pomir-Oloy va Tyanshan tog' tizmalarining eng baland tizmalarida (Panj, Vaxsh, Zarafshon daryolari, Norinning yuqori qismi) joylashgan.

Ikkinchi (qor-muzlik) tipdagi daryolarning oqimi ko'proq mavsumiy qor va kamroq miqdorda ko'p yillik qorlarning erish hisobiga hosil bo'ladi; muzlik suvlarining hissasi ancha kam-yillik oqimning 15% i gacha boradi. Bu tipdagi daryolarda oqimning miqdori u yildan bu yilga muzlik-qor suvidan to'yinadigan daryolardagiga nisbatan ko'proq o'zgaradi, to'lin suv davrida suv sathi juda baland bo'lmaydi, lekin bu davr ancha uzoq cho'zilib, martdan iyungacha davom etadi. To'lin suv davridagi oqimning eng ko'p qismi may-iyun oylariga to'g'ri keladi. Bu tipdagi daryolarning suv yig'iladigan maydonlari har holda ancha baland bo'ladi. Bunday daryolar Sirdaryo havzasida eng ko'p (Norin, Qoradaryo, Piskom, Chotqol va b.). Hisor tizmasining janubiy yonbag'ridan oqib tushadigan birqancha daryolar To'palang, Qoratog'daryo, Kofirixon ham shu tipga kiradi.

Uchinchi (qor) tipdagi daryolarning suv yig'ilish maydonlari ancha pastda bo'lib, ular asosan mavsumiy qorlar hisobiga to'yinadi, ko'p yillik qor va muzliklarning hissasi juda kam. Bu tipdagi daryolarda oqim miqdori yildan-yilga o'zgarib turadi. To'lin suv davri ertaroq, mart-may oylarida bo'lib o'tadi. Qashqadaryo, Sangardak, G'ovasoy, Yassi kabi daryolar shu tipga kiradi.

To'rtinchi (qor-yomg'ir) tip daryolarining to'yinishida baland tog' qorlari va muzliklari deyarli ishtirok etmaydi, lekin yomg'ir suvlari boshqa tipdagi daryolardagiga nisbatan ancha ko'p bo'ladi.

Bu tipdagi daryolarda oqim yildan-yilga o'zgarib turadi, to'lin suv davri erta bahor boshida bo'lib o'tadi. Chunki ularning suv yig'ilish maydonlari past bo'ladi. Ohangaron, Aris, Kalas, shuningdek, Turkmaniston daryolari ana shu tipga kiradi.

Beshinchi tip (yer osti suvlaridan to'yinadigan) daryolar tog'larning etaklarida va tog'larning past qismlarida joylashgan. Bunday daryolarni mahalliy aholi Qoradaryo deb ataydi. Ular ham asosan aralash (mavsumiy qor, yomg'ir va yer osti suvlaridan) to'yinadi. Lekin yoz va kuz oylarida faqat yer osti suvlaridan to'yinadi. Ba'zilari yoz oxirida qurib qoladi.

Daryolarning toyinish xususiyati Markaziy Osiyo hududidagi davlatlar xalq xo'jaligida muhim rol o'ynaydi.

O'rtacha ko'p yillik oqim miqdori Markaziy Osiyoda ham asosan iqlimiy omillarga, eng avvalo, yog'in miqdori bilan bug'lanish miqdoriga bog'liq bo'ladi. Qolgan hamma tabiiy-geografik omillar - daryo havzasining relyefi, tuprog'i, o'simliklar qoplami va geologik tuzilishi o'rtacha ko'p yillik oqim miqdoriga ta'sir ko'rsatsa ham, ularning ta'siri, asosan, yog'in va bug'lanish miqdorlariga ta'sir etish orqali amalga oshadi.

Markaziy Osiyo tog'larida ko'p yillik o'rtacha oqimning miqdori bir xil emas. O'lkaning janubi-sharqidagi chetki tog' tizmalarining janubiy va janubi-g'arbiy yonbag'irlaridan suv oluvchi daryolar (Kofirnixon, Vaxsh hamda Surxondaryoning ayrim irmoqlari) suv yig'ilish maydonlari sersuvligi bilan ajralib turadi. Bu joylarda o'rtacha balandligi 3000 m bo'lgan suv yig'ilish maydonlaridan o'rtacha oqim moduli 40 l/son² dan ortiq, o'rtacha balandligi 3500 m bo'lgan suv yig'ilish maydonlarida esa u deyarli 50 l/son km² yetadi (1-jadvalga qarang). Markaziy Osiyoda o'rtacha oqim moduli 1 l/son km² ga teng bo'lgan suv yig'ilish maydonlari o'rtacha 1000 m dan ortiq balandlikda. Issiqko'l havzasining g'arbiy qurg'oqchil qismida 2400 m da uchraydi. 1000 m dan pastda ham shunday oqim modulli yerlar bor. Bularga Chuv-Ili tog'lari va Qoratog' tizmasining janubi-g'arbiy, Hisor tog' tizmasining janubiy yonbag'irlari va Chirchiq havzasining shimoli-g'arbiy qismi kiradi.

**Markaziy Osiyo tog'larida o'rtacha
ko'p yillik oqimning shakllanishi**

№	Hududlar	Ko'p yillik o'rtacha oqim moduli 1 km ² da. Vujudga keladigan 1/son/km ² hisobida
1	Chekka baland tog'larning janubiy, janubi-g'arbiy hamda g'arbiy yonbag'irlarida, 3000 m mutloq balandlikda.	40
2	Chirchiq daryosi havzasining shimoli-g'arbiy qismida, 3000 m mutloq balandlikda	20-30
3	Turkiston va Oloy tog' tizmalarining shimoliy yonbag'irlarida, 3000 m balandlikda.	7-12
4	Ichkarida joylashgan tog' tizmalarida (Markaziy Tyanshan, Sharqiy Pomir)	2-5

V.L. Shulsning ma'lumotlariga ko'ra, Markaziy Osiyoning tog'li qismida har soniyada o'rta hisobda 5000 m³ dan ortiqroq yoki yiliga 160 km³ ga yaqin miqdorda oqim suvi hosil bo'ladi. Tekislik qismida esa har soniyada 4900 m³ yoki yiliga 155 km³ ga yaqin miqdorda suv keladi. V.L. Shuls bunga 16 km³ yer osti suvlarini qo'shadi. Demak, Markaziy Osiyoning tekislik qismiga har yili tog'lardan 170 km³ suv kelar ekan.

Daryolar tog'oldi tekisliklariga chiqishi bilan suvi kamaya boshlaydi, chunki ular suvi bu yerda sug'orishga sarflanadi, bug'lanib va yer ostiga singib ketadi.

Markaziy Osiyo daryolari suvining loyqaligi havzalarining litologik va relyef sharoiti hamda o'simlik qoplaminig holatiga bog'liq ravishda o'lkaning tog'li qismida turli joyida turlichadir. Balxash ko'li hayzasi, Talas, Chuv va Issiqko'l hamda Chirchiq havzasidagi daryolar suvining loyqalik darajasi eng past 0,2 kg/m³ ga teng, ayrim soy va daryolarda 0,3-0,5 kg/m³ ga boradi. Norin daryosining yuqori oqimida 0,485 kg/m³, quyi qismida 1,26 kg/m³ ga, Qoradaryoning Farg'ona vodiysiga chiqish joyida 1,98 kg/m³ ga boradi. Zarafshon daryosi suvining loyqaligi quyi qismida 0,880 kg/m³ dan uning yuqori qismida 1,73 kg/m³ ga boradi. Qashqadaryo havzasidagi daryolarning loyqaligi 0,42-3,2 kg/m³ ni tashkil etadi. Eng loyqa daryol-

ardan Vaxsh suvining loyqaligi daryoning tog'lardan chiqish joyida $4,16 \text{ kg/m}^3$ ga teng. Panj suvi loyqaligi esa $1,5 \text{ kg/m}^3$.

Markaziy Osiyoda eng loyqa suvli daryolar Turkmaniston daryolaridir. Murg'obning loyqaligi $5,4 \text{ kg/m}^3$, Tajanniki $1,6 \text{ kg/m}^3$, Atrekniki $21-22 \text{ kg/m}^3$, Murg'ob irmoqlaridan Kushka daryosi suvi loyqaligi 28 kg/m^3 , Kosonsoyda esa 90 kg/m^3 dan ham ortiqdir.

Markaziy Osiyoning hududining maydoni va suv miqdori jihatidan bir-biriga teng bo'lmagan Orol-Kaspiy va Balxash ko'li havzalariga bo'lish mumkin. Lekin hozirgi vaqtda Orol bilan Kaspiy o'rtasida xech qanday bog'lanish bo'lmaganligi uchun ularni mustaqil havzalar deb qarash mumkin. Bunga Turkmanistondagi «berk» daryolar havzalarini ham kiritish mumkin.

Binobarin, Markaziy Osiyo daryolarini quyidagi 4 ta mustaqil havzaga ajratish mumkin:

1. Kaspiy dengizi havzasi.
2. Turkmanistondagi berk havza.
3. Orol dengizi havzasi.
4. Balxash koli havzasi.

Orol dengizi havzasi o'zining kattaligi jihatidan yer yuzidagi berk havzalar orasida Kaspiy dengizi havzasidan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Bu havzaga, asosan, Amudaryo bilan Sirdaryo kiradi. Turkmanistondagi berk daryolar havzasiga, asosan, Murg'ob, Tajan daryolari, Kaspiy dengizi havzasiga Markaziy Osiyodagi daryolardan Atrek daryosi va Balxash ko'li havzasiga Ili, Qoratal va Oqsuv daryolari kiradi.

Markaziy Osiyo daryo tarmoqlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, ular biri-biri bilan bog'lanmagan alohida, ko'pincha mayda berk havzalarga bo'linib ketadi. Chuv, Talas daryolari havzasi va Issiqko'l havzasi, Zarafshon va Qashqadaryo havzalari ana shu turdagi berk havzalar hisoblanadi. Quyida Markaziy Osiyoning yirik daryo havzalari to'g'risida qiyosiy ma'lumotlar keltiramiz.

2-jadval

Markaziy Osiyoda asosiy daryo havzalari tavsifi

Havzalar	Suv yig'ish maydoni km ²	Suv yig'ish maydonida hosil bo'ladigan o'rtacha oqim miqdori m ³ /son	O'rtacha oqim moduli 1/son, km ²
Kaspiy dengizi (Atrek)	29 700	22	0,74
Markaziy Osiyodagi berk daryolar havzalari	193 300	220	1,14
Amudaryo	227 300	2 500	11
Sirdaryo	150 100	1 200	8
Chuv, Talas va Issiq ko'l	50 200	310	8,1
Balxash ko'li	119 000	800	6,72

Muzliklar. Markaziy Osiyo hududidagi baland tog'larda, asosan, 1000 mm dan ko'p, nam havo yo'liga ro'para bo'lgan ayrim yonbag'irlarda esa 2000 mm gacha yog'in yog'adi. Baland tog'larda yog'in asosan qorlardan iborat bo'lganligi uchun yoqqan qorning hammasi ham shu yili erib ulgura olmaydi va bir qismi keyingi yillarga qolib ketadi. Shu tarzda to'planib qolgan eski qor uyumlari ko'p vaqt o'tishi bilan zichlashib muzliklarga aylanadi. Shuning uchun Markaziy Osiyoda iqlim qurg'oqchil bo'lsa ham; uning tog'larida muzliklar vujudga keladi. Markaziy Osiyo tog'larida 2500 dan ortiq yirik muzlik bor, kichkina muzliklarni ham hisobga olinsa, ularning soni 5000-7500 ga yetadi. Muzliklarning umumiy maydoni 16562 km² bo'lib, bundan 8521 km² Tyanshanda, 8041 km² esa Pomirda joylashgan. Muzliklar Pomirning 11% qismini, Tyanshaning esa 5% ga yaqin qismini band etadi. O'lka tog'laridagi muzliklarning suv zaxirasi katta bo'lib, 1750 km³ ga teng. Bu o'lkaning tog'li qismida hosil bo'ladigan umumiy yillik suv miqdoridan 11 martadan ziyodroq. Muzliklari yirikligi bilan ham ajralib turadi. Ular to'da-to'da bo'lib joylashgan.

Markaziy Osiyoning eng katta muzliklari

3-jadval

Muzliklar nomi	Joylashga o'ri	Uzunligi, km	Maydoni, km
Fedchenko	Badahshon	77,8	907,0
Inilchek	Markaziy Tyanshan	61,0	823,6
Grumm-Grjimaýlo	Badahshon	36,7	160,0
Rezaichenko (Shimoliy Inilchek)	Markaziy Tyanshanda	35,2	98,0
Garmo	Badaxshon	27,5	153,7
Katta Sovuqdara	Orqa Oloy tizmasida	25,2	69,2
Koyindi	Markaziy Tyanshanda	25	89,9
Zarafshon	Zarafshon daryosi boshida	24,2	139,9
Sugran	Badaxshon	24,2	48,0
Gando	Badaxshon	22,5	55,0
Geografiya jamiyati	Badaxshon	21,5	81,7
Korjenevskiy	Orqa Oloy tizmasida	19,5	89,1

O'zbekiston Gidrometeorologiya bosh boshqarmasi ma'lumotlariga ko'ra (1993-yil), Pomir-Oloyda 11500 muzlik bo'lib, maydoni 7500 km² ga, hajmi 470 km² ga teng.

Eng katta muzlik markazlari Pomirda eng baland cho'qqilar va ularga yaqin yerlarda, Tyanshanda g'alaba va Xontangri cho'qqilari atrofida joylashgan.

Tadqiqotchilarning fikricha, Markaziy Osiyo muzliklari asta-sekin kamayib bormoqda. Ammo shu bilan bir qatorda bir talay muzliklar ma'lum darajada o'smoqda.

Ko'llar. Markaziy Osiyoda jami 1000 dan ortiq ko'l bor. Bu ko'llarning 80% i dan ortig'i tekisliklarda joylashgan. Bunga asosiy sabab, ularning tog'lardan oqib keladigan suvlar bilan chambarchas

bog'liqligidir. Tog'lardan kelayotgan daryolarning ko'pchiligi bosh daryolarga yetib bora olmaydi, balki ko'pincha toqqa yaqin tekisliklarda ko'llar hosil qilish bilan tugaydi. Bu ko'llarda tog'lardan kelayotgan suvlarning havoga bug'lanishi nihoyasiga yetadi. Shuning uchun o'lkaning Qizilqum, Qoraqum kabi cho'llariga oqar suvlar yetib bormaydi.

Markaziy Osiyoning tog'li qismida ham ko'llar ko'p, lekin bu yerda ham ular notekis taqsimlangan. Ko'llar, asosan, 2000-3000 m balandliklarda, ayniqsa, 3000 m dan yuqorida ko'p uchraydi. 1000-2000 m balandlikdagi yerlarda eng kam, chunki bu yerlarda daryolarning nishabi katta bo'lganligi uchun ular juda tez oqadi, bu esa ko'llarning paydo bo'lishiga imkon bermaydi. Tog'larning yuqori mintaqalarida ko'p daryo vodiylari nishabi kam va tagi yassi bo'lgan tog'lardan iboratdir. Bu ko'llarning hosil bo'lishi uchun juda qulay. Bunday ko'llar Norin havzasining yuqori qismida, Pomirdagi daryo havzalarining ko'pchiligida mavjud. V. Shuls va R. Mashrapovlarning ma'lumotiga ko'ra, (1969) Markaziy Osiyodagi mavjud 1000 dan ortiq ko'llar maydoni 100 ming km² ga yaqin. Lekin bu maydonning asosiy qismi Orol, Balxash va Issiqko'llarga to'g'ri keladi.

Markaziy Osiyoning tekislik va past tog' (Qozog'iston) hududlaridagi ko'llarning ko'pchiligi oqmas, uncha chuqur bo'lmagan ko'llar bo'lib, ularning sathi, suv hajmi yil davomida keskin o'zgarib turadi. Turon tekisligidagi ko'llarning ko'pchiligi paydo bo'lishi arid iqlim sharoitida daryolarning eroziya va akkumulyatsiyasi bilan bog'liqdir. Bular esa o'zan o'rnidagi ko'llar, deltadagi ko'llar, daryolarning bosh daryoga yetib borolmasligidan hosil bo'lgan ko'llardir. Bu ko'llar asosan kichik bo'lib, qirg'oqlari past, qamish bilan qoplangan bo'ladi, ko'pincha ularni sho'rxoklar, yarim mustahkamlangan qumlar o'rab turadi. Tekislikda antropogen ko'llar ham ko'p. Ular, asosan, pasttekisliklarga kollektor -drenaj suvlarini yuborish natijasida vujudga kelgan. Aydar, Sariqamish bunga misol bo'la oladi. Markaziy Osiyoning tekislik qismida tektonik ko'llar juda kam bo'lsa ham lekin ular katta ko'llardir. Orol va Balxash ana shu turdagi ko'llardir. Orol maydoni kamayib bormoqda. Hozirgi vaqtda uning maydoni 27 ming km² bo'lib qoldi. Dengizko'l katta tektonik botiqning eng chuqur qismini egallagan. Unda va Tuzkon ko'lida tuz cho'kishi kuzatiladi.

Tog'li hududlardagi eng yirik ko'llar, asosan, tektonik jarayonlar asosida vujudga kelgan cho'kmalarda hosil bo'lgan. Bular Is-siqko'l, Sonko'l, Chatirko'l, Qorako'l va boshqalar. Umuman ol-ganda tektonik ko'llar soni tog'larda kam. Tog'dagi ko'llarning ko'pchiligi Morena ko'llaridan iborat. Ular tog' vodiylarining muzlik morenalari bilan to'silib qolishdan hosil bo'ladi.

Tog'larda tektonik harakatlar, zilzilalar natijasida tog' yon-bag'irlarining qulab tushishi va daryo o'zanini to'sib qo'yishi na-tijasida ham ko'llar paydo bo'ladi. Sarez, Yashilko'l (Pomirda) Serichelek (Norin havzasida), Iskandarkol (Zarafshon havzasida) va boshqalar shu yo'l bilan hosil bo'lgan to'g'on ko'llaridir. To'g'on ko'llar juda o'zgaruvchan bo'ladi, chunki ko'l to'g'onidan quyida daryo o'zanida eroziya kuchli kechadi. Natijada daryo o'zanining chuqurlashuvi bilan to'g'on buzilib ketishi va qisqa vaqt ichida ko'l suvi bo'shab qolishi mumkin. Ko'l to'g'onining buzilib ketishi daryo havzasining ko'l hosil bo'lgan joydan yuqorida qor hamda muzli-klarning tez va ko'plab erishi, jala quyishi tufayli suv sathining birdaniga ko'tarilib ketish natijasida ham bo'ladi. Binga, 1998-yilda Qubbon ko'lda, 1963-yilda Olmata yaqinidagi Orqa Ili tizmasining shimoliy yonbag'rida 1788 metr balandlikda joylashgan Esik ko'l to'g'onining urib ketishi oqibatida ko'lning bo'shab qolishi misol bo'ladi. Ko'ldan birdan suv chiqib ketishi sel tusini oladi, uning xalq xo'jaligi, aholi uchun qanchalik zararli ekani ma'lum. Bunga 1966-yil bahorda Isfayramsoyda, 1998-yili Shohimardon soyda bo'lib o'tgan sel hodisalari misol bo'ladi, Shuning uchun ko'l to'g'onning to'satdan suv urib ketishi aniq va xavfli bo'lgan vaqtlarda ko'l suvini asta-sekin oqizib yuborish bilan falokatning oldini olish mumkin. Bunga misol qilib 1964-yil 24-aprelda Zarafshon daryosida yuz ber-gan Ayniy qishlog'i yaqinida tog' yonbag'riining qulab tushishi na-tijasida hosil bo'lgan to'g'onni (uzunligi 750 m, eni 1000 m va balandligi 130-350 m) keltirish mumkm. To'g'on 1964-yil 6-may kuni asta-sekin ochilib, suvi chiqarib yuborildi. Ko'lning chuqurligi 71,6 m ga, suv hajmi esa 90 mln m³ ga yetgan edi. Markaziy Osiyo ko'llari orasida shifobaxsh ko'llar ham oz emas. G'arbiy Turkmanis-tondagi Mollaqora, Farg'ona vodiysidagi Axsikent, Jizzax shahri ya-qinidagi Tuzkon va Dengizko'l ana shunday ko'llardandir.

Markaziy Osiyo ko'llari haqida ma'lumotlar

4-jadval

Nomi	Maydoni, km ²	Uzunligi, Km	Eng keng joyi, km	O'rtacha chuqurligi, m	Eng chuqur yeri, m	Suv hajmi, km ³	Sho'rliigi g/l	Sathining balandligi, m
Orol								
1966-yilga qadar	68 321	414	292	16	69	1063	10-11	53
1996-yil	30 300					266	35	36
2000-yil	27 000							32,5
Balxash	17 806	605	74	5,63	26,5	100,3	1,6-5	
Olako'l	2 450	90	50		34		Sho'r	
Issiqko'l	6 820	182	58	27	707	1 732	5,8	1 609
So'nko'l	292	33	17		22			3 016
Chatirko'l	195	23,5	11,7		3,8			3 530
Qorako'l	370,4	28,3	23,3	71,6	238,2	26,5 mlrd.m ³		3 914
Sarez 1913-yildan	40	28			279	17 mlrd.m ³		
1946-yildan	88	61	3,4		505			
Sarichelak	3,8	7,5	1,4	10	144			1 925

Markaziy Osiyo yer osti suvlari. Markaziy Osiyo hududi juda katta yer osti suvlari zaxirasiga ega. Uning hududida bir qancha artezian havzalari mavjud. Bular Qoraqum, G'arbiy Turkiston, To'rg'ay, Sirdaryo va boshqalardir. O'lka hududini gidrogeologik jihatdan 3 qismga, ya'ni tog'li, tog'oldi qiyaliklari va tekisliklarga bo'lish mumkin. Chunki har bir qismning o'ziga xos yer osti suvlari va to'yinish manbalari bor. Markaziy Osiyoda 2 ta gidrogeologik o'lka - geosinklinaldagi burmali tog'lar va platformadagi artezian suvli kichik o'lkalari mavjuddir.

Tog'larda yer osti suvlari asosan yog'in suvlarining yerga singishidan hosil bo'ladi. Tog'oldi qiyaliklarida esa suv shu yerning o'zida yumshoq, g'ovak jinslar orasiga yaxshi singib o'tgan suvlarga tog'lardan kelgan yer osti suvlari ham qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Tekisliklardagi grunt suvlar bir necha tipga bo'linadi:

1. Birinchi tipga qum va gillardan tarkib topgan vodiy va allyuvial tekisliklardagi grunt suvlari kiradi. Bu tipdagi grunt suvlarining asosiy to'yinish manbai tog' va tog'oldidan keladigan suvlardir. Mahalliy suvlarning salmog'i uncha katta emas. Mirzacho'l, Qarshi cho'li, Farg'ona, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Chuv, Talas, Tajan, Murg'ob vodiylari, Amudaryo va Sirdaryo deltalaridagi grunt suvlari shular jumlasidandir.

2. Ikkinchi tip suv qadimgi strukturali tekisliklarda yakka-yakka holda uchraydigan yer osti suvlaridir. Biroq qatlamlararo suvlarni, shu jumladan, artezian suvlarni hosil qilishda uzoqdan keladigan grunt suvining ahamiyati katta. Markaziy Farg'ona, Qoraqum va Orolbo'yi Qoraqumi cho'llari, Qizilqumning markazi va janubi-g'arbi, Ustyurt platosi suv havzalari shu tipga kiradi.

Tog'li o'lkalardagi yer osti suvlari bir necha tipdan iborat. Bu yerda suvlar tog' jinslari yoriqlarida, yer tomirlari bo'lgan yoki karst hodisalari ro'y bergan joylarda uchraydi. Ba'zan ikki tomondan suv o'tkazmaydigan qatlam bilan to'silgan joylarda qatlalararo yer osti suvlarining bo'lishi ham mumkin. Ular joylanish sharoitiga qarab bosimli va bosimsiz bo'lishi mumkin.

Tog'oldi qiyaliklari, yoyilma konuslar va tog' oralig'idagi yirik botiqlar yumshoq, g'ovak jinslar bilan to'lganidan bu yotqiziqlar orasiga suv yaxshi singadi, bularning hammasi grunt suvlarini hosil qiladi.

Markaziy Osiyoda yer osti suvlarining zaxirasi yetarli. Masalan, Orol havzasida foydalanish mumkin bo'lgan yer osti suvlari miqdori $4,4 \text{ km}^3$ (O'zboshgidromet, 1994). Yer osti suvlari bilan 2 mln ga yerni sug'orsa bo'ladi yoki ko'plab shaharlarni, qishloqlarni, yaylovlarni ichimlik suvi bilan ta'minlashda, shifoxonalarda, binolani isitishda, sanoat uchun kerak bo'lgan yod, brom, litiy, radiy kabi ba'zi bir noyob elementlarni olishda keng foydalanish mumkin.

Markaziy Osiyoda issiq, xilma-xil tarkibli yer osti suvlari bor.

Ular turli davr yotqiziqqlari orasida, asosan yura, boʻr va uchlamchi davr qatlamlarida turli chuqurlikda va turli jinslar orasida joylashgan va turli darajada minerallasgan. Mineral suvlar tarkibida karbonat kislota, vodorod sulfid, yod, brom, litiy, bariy va boshqa kimyoviy elementlar bor. Mineral suvlarning baʼzilari chuchuk, baʼzilari shoʻr. Ularning shifobaxsh ahamiyati katta. Soʻnggi yillarda Oʻzbekistonning oʻzida 100 dan ortiq shifobaxsh mineral manbalar oʻrganilib chiqilgan (Chimyon, Polvontosh, Olamushuk, Chortoq, Jayronxona, Toshkent va b.). Qirgʻizistonda esa 25 tadan ortiq guruh issiq buloqlar bor. Bular Arashon, Olamedin, Yettogiz, Jalolobod va boshqalar. Issiq mineral suvlar Qozogʻiston, Tojikiston, Turkmanistonda ham koʻp va bular orasida radioaktiv suvlar ham uchraydi (Obigarm, Xoʻja Obigarm). Markaziy Osiyoda suv bilan bogʻliq tabiiy ofatlar (sel, toshqin, qulash, surilma va boshqalar)ni oʻtganish va ularning oldini olish boʻyicha amaliy ishlar muntazam olib borilmoqda, Choʻllarni suv bilan taʼminlash muammolarini yechish sohasida koʻp ishlar qilinmoqda. Yangi quduqlar qazilmoqda, kanallar va suv omborlari qurilmoqda. Bu esa suv resurslaridan toʻliq va oqilona foydalanish imkonini beradi. Markaziy Osiyodagi eng yirik kanallardan Qoraqum, Irtish - Qaragʻanda, Qarshi, Katta Fargʻona suv omborlaridan Qayroqqum, Tuyamoʻyin, Toʻxtagʻul, Chorvoq kabilarini koʻrsatish mumkin. Uzunligi 1000 km dan ortiq bolgan Qoraqum kanali yiliga Amudaryodan 10 km^3 dan ortiq suv oladi. Qoraqum kanali sugʻorib ekin ekiladigan maydonlarni kengaytirishga yoʻnaltirilgan boʻlsa, uzunligi 458 km boʻlgan va 1971-yilda ishga tushirilgan Irtish - Qaragʻanda kanali asosan aholini va sanoat korxonalarini suv bilan taʼminlashga hamda sugʻorishga moʻljallangan.

Markaziy Osiyo hududidagi suv resurslaridan oqilona foydalanmaslik oqibatida koʻplab suv bugʻlanishga va yer ostiga sizilishiga sarf boʻlmoqda. Oqibatda katta maydonlarni shoʻr bosmoqda, yerlar botqoqlanmoqda. Masalan, Qoraqum kanalining Amudaryo -Murgʻob oraligʻida suvning sizilishini kamaytiradigan chora-tadbirlar koʻrilmagani hamda kanal qumli yerlarda qurilgani oqibatida har yili $1,5 \text{ km}^3$ suv yerga singishga sarf boʻladi. Sizilgan suv hisobiga vujudga kelgan koʻllar maydoni 170 km^2 ga yetgan. Bunday koʻllar zonasi-ning kengligi ayrim yerlarda 50 km gacha borgan. Suv bilan olib kelinayotgan tuzlarning 70% ini sulfatli va xloridli tuzlar tashkil qiladi.

1960-yillarning boshlaridan Markaziy Osiyoning, ayniqsa, uning janubiy cho'l zonasida yangi yerlarni o'zlashtirish maqsadida yangi katta kanallar va suv omborlari qurilishi tezkorlik bilan olib borildi. Yangi yerlarni o'zlashtirish tufayli 1965-1990-yillarda Orol havzasida sug'oriladigan zamin maydoni 3 mln. gektarlarga ortdi. 1988-yilda Markaziy Osiyodagi 5 ta davlatda o'zlashtirilgan yerlar maydoni 9354 ming ga ni tashkil etdi. Agarda (Markaziy Osiyoda sug'orish uchun 1965-yilda jami bo'lib 63.2 km³ suv olingan bo'lsa, 1980-yilda 102,9 km³, 1985-yilda 111,5 km³ suv olindi). Binobarin, Orol havzasida mavjud bo'lgan o'rtacha suv hajmining, ya'ni 126,9 km³ ning katta qismi sug'oriladigan dehqonchilikka sarflangan. Natijada Amudaryo va Sirdaryo orqali Orol dengiziga muntazam tushib turgan suv miqdori (52 km³) 60-yillarning boshidan boshlab keskin kamaydi. 1980-yillaning o'rtalarida dengizga tushayotgan suv miqdori juda ham qisqarib, 1981-yilda 5,9, 1985-yilda 2,4, 1988-yilda 23 km³ ni, 1998-yilda esa 20 km³ ni tashkil etdi.

Yuqoridagi jarayonlar 1996-yilga kelib Orol dengizi sathining 17 m dan ortiqroq (2000-yilda 20 metrga) pasayishiga olib keldi. Suv hajmi 266 km³ ga qisqardi. Maydoni 28 ming km³ ga bo'lib qoldi (1966-yilga qadar 66 ming km² edi), suvning sho'rligi 40% dan ortib ketdi. Qirg'oqlari avvalgi o'rnidan dengiz tomon 40-100 km gacha surildi. 1981-yilga kelib dengizda kema qatnovi butunlay to'xtadi. 1984-yildan esa dengizda baliq tutish to'xtatildi. Dengizning qurigan qismida paydo bo'lgan Orol qumining maydoni 2000-yilga kelib 38130 km² ni tashkil etdi. Orolning qurib borayotganligi uning atrofidagi yerlarda, ayniqsa, deltalarda cho'lga aylanish hodisasining rivojlanishiga sabab bo'ldi. Daryolar suvining ifloslanib borishi Orol bo'yida sanitariya-epidemiologiya sharoitlarini keskin darajada murakkablashtirdi. Oqibatda Orol bo'yida ekologik tanglik vujudga keldi. Olimlarning fikricha, Orol ekologik buhronini keltirib chiqargan sabablar quyidagilardir:

1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda noto'g'ri tutilgan yo'l. Shu narsa regionning tabiiy sharoitiga, xo'jaligiga, ijtimoiy munosabatlariga uzoq vaqt davomida salbiy ta'sir ko'rsatdi.
2. Qishloq xo'jaligi ekinlarini noto'g'ri joylashtirish. Bunda asosiy kamchilik suv talab, birinchi galda sholi maydonlarining kengaytirilishi, monokulturaga, ayniqsa, paxtaga keng yo'l berilishi.

3. Kam hosil, melioratsiya ishlarini o'tkazish qiyin bo'lgan yerlarni o'zlashtirish (Farg'ona adirlarini, tog'oldi toshloq yerlari, suv oqimi bo'lmagan pastliklarni va hokazo).
4. Sug'orish tizimlarini qurishda loyiha ishlarini olib borishning, ularni qurish va eksplatatsiya qilishning sifatsizligi.
5. Sug'orish me'yorlarining balandligi. Masalan, 1980-yilda Qozog'istonda normadagiga nisbatan sug'orishga sarf qilingan suv 201% ni, Qirg'izstonda 122% ni, O'zbekistonda 164%, Tojikistonda 158%, Turkmanistonda 167% ni tashkil etgan.
6. Sug'orish me'yorlarining yetarli darajada ilmiy asoslanmaganligi qabul qilingan sug'orish normalarini belgilashda tuproqlarning va ekinlarning ko'p xususiyatlari inobatga olinmagan, sug'orish me'yorlari, asosan, eng ko'p suv talab qiladigan ekinga mo'ljallangan.
7. O'lka xo'jaliklarining alternativ rivojlanishiga va uning tabiiy sharoitiga ta'siri bashoratining yo'qligi.
8. Orol dengizi atrofida vujudga kelayotgan muammolarning yetarlicha muhokama qilinmaganligi.

Orol muammosini hal qilishda ikkita masalaga e'tibor berish kerak:

1. Orol bo'yida vujudga kelgan tang ekologik vaziyatni bartaraf qilish.
2. Orol dengizi sathini qulay bo'lgan bir mutlaq balandlikda saqlab qolish.

Bu ikkala masala ham bir-biri bilan uzviy bog'langan. Lekin ekologik tanglikni tezroq hal qilish zarur. Bu masalani hal qilish uchun Amudaryoning etaklarida qurib yotgan o'zanlar va ko'llarni suv bilan muntazam ta'minlash, sug'orishini rivojlantirish, tuproqni mustahkamlash uning unumli qatlamini saqlab qolish hamda Orolning qurigan qismida tuz va chang to'zoni ko'chishning oldini olish ishlarini amalga oshirish zarur. Orolni dengiz sifatida saqlab qolish uchun uning sathini 33,5 m mutloq balandlikda saqlab qolish lozim. Chunki dengiz 33 m da ikkiga bo'linib ketadi. Natijada Orol «dengiz» sifatida o'zining geografik nomini yo'qotadi. Orol sathini 33,5 mutloq balandlikda saqlab qolish uchun unga har yili kamida 20 km³ suv quyilib turilishi lozim. Lekin dengizga quyilayotgan suv tobora kamayib bormoqda.

Markaziy Osiyoda suv bilan bog'liq bolgan muammolardan yana biri bu Kaspiy dengiz sathining o'zgarib turishidir. Kaspiyning sathi pasayib, 1977-yilda 29 metrni tashkil etgan. Keyingi yillardan esa uning sathi ko'tarila boshladi. Rossiya-Fransiya ekspeditsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, 1995-yilga kelib suv sathi salkam 3 metrga ko'tarildi. Har yili dengiz sathi 14-35 sm ko'tarilgan bo'lsa, 1994-yilda 40 sm ga ko'tarildi. Bu holdan Kaspiy bo'yi davlatlari bir necha o'n million AQSH dollari miqdorida zarar ko'rmoqda. Kaspiy bo'yida yashayotgan 3 mln aholi havotirda, chunki portlar, shaharlar, qishloqlar, neft konlari, zavodlar, yo'llar, millionlab gektar qishloq xo'jaligida band bo'lgan yerlarni suv bosib bormoqda.

Rossiya-Fransiya ekspeditsiyasining (1994-yilda ishlagan) xulosasiga ko'ra, Kaspiy dengizi sathining o'zgarishi davriy bolib, keyingi 50000 yil davomida dengiz sathi har 50-60 yilda pasayib va ko'tarilib turgan. Bu davrni 30 yildan ikkita bosqichga, ya'ni 30 yil pasayish va 30 yil ko'tarilish bosqichlariga bo'ladilar. Agar dengiz sathi, ularning fikricha, 1979-yildan buyon ko'tarilayotgan bo'lsa, u yana 2009-yilgacha ko'tarilishi lozim.

Bundan 30000-40000 yil burun Kaspiy sathi hozirgidan 75 m yuqori bo'lgan. Kaspiy sathining ko'tarilish sababini mazkur ekspeditsiya quyidagicha izohlaydi:

1. Hududiy va global iqlimiy o'zgarishlar sabab bo'lmoqda. Yer yuzi iqlimi ilimoqda, bu esa yog'in-sochinning ortishiga olib kelmoqda.
2. Yer geografik qobig'idagi o'zgarishlar sayyoramizning aylanish tezligidagi o'zgarishlar, kosmos ta'siri va h.k.
3. Kaspiy tubidan bir qancha tektonik yoriqlar o'tgan, ular vaqti-vaqti bilan faollashadi, natijada dengiz tubi ko'tariladi. Bu hol ham 60 yillik davriylikka ega. Kaspiy sathining o'zgarishi asosan ikkita omilga bog'liq.

Bu, asosan, Volga daryosi olib kelayotgan suv miqdori va bug'lanish miqdori. Bu ikkala omil Kaspiy havzasidagi iqlimiy o'zgarishlarga qarab o'zgarib turadi. S. Radionovning 1989-yilda bergan ma'lumotlariga ko'ra Volga suv sarfining o'zgarishida 2 ta davr kuzatiladi: 1878-1936 va 1937-1977-yillar. Birinchi davrda dengizga yiliga o'rtacha hisobda 331 km^3 suv quyilgan bo'lsa, ikkinchi davrda u 272 km^3 ni tashkil etgan, 1975-yilga kelib Kaspiyga

daryolardan keladigan suv miqdori keskin kamayib, 200 km³ ga tushib qolgan. 1972-1977-yillarda o'rtacha bir yillik suv sarfi 227 km³ tashkil etgan, bu 1933-1940-yillarda kuzatilgan normal davrdagidan 21 km³ kamdir.

1978-yildan boshlab daryolarning suv sarfi sezilarli darajada ortdi. 1978-1985-yillarda o'rta hisobda yiliga 305 km³ ni tashkil etdi. Volga havzasida bo'layotgan iqlimiy o'zgarishlar natijasida yillik suv sarfining bunday ortishi Kaspiy sathining yana ham ko'tarilishiga olib boryapti.

Tabiat zonalari

Reja:

1. Markaziy Osiyo hududining tekislik mintaqasining tabiat zonalari.
2. Markaziy Osiyo hududining balandlik mintaqasining tabiat zonalari
3. Markaziy Osiyo hududining tabiiy geografik rayonlashtirish

Markaziy Osiyoning turli qismlarida quyoshdan keladigan yalpi radiatsiya miqdori turlicha, shimolida kamroq (100 kkal.sm), janubida ko'proq (160 kkal/sm). Bu esa haroratning, namlikning notekis taqsonlanishiga va iqlim mintaqalarining hamda har bir iqlim mintaqasi ichida o'ziga xos tabiat zonalarining hosil bo'lishiga olib keladi. Markaziy Osiyo hududida juda baland tog'lar joylashganligi sababli harorat va namlikning balandlik bo'yicha o'zgarishi tufayli balandligi mintaqalari vujudga kelgan. Binobarin, Markaziy Osiyo hududida tabiat zonalari kenglik (shimoldan janubga) va balandlik bo'yicha almashinib keladi.

Markaziy Osiyo hududi mo'tadil mintaqaning janubida va subtropik mintaqaning shimoliy quruq qismida joylashgan. Mo'tadil iqlim mintaqasida dasht, chalacho'l va cho'l zonalari, subtropik mintaqada subtropik cho'llar zonasi joylashgan.

Dasht zonasiga To'rg'ay platosining shimoliy qismi. Qozog'iston past tog'larining shimoliy va markaziy qismlari kiradi. O'lka okeanlardan uzoqda joylashganligi sababli iqlimi quruq, yog'inlar kam, bahor va kuz qisqa. Yillik yog'in miqdori 300 mm. yan-

varning o'rtacha harorati -17-18 C, iyulniki 20-24 C. Dasht zonasining shimoliy qismida qora tuproqlar, janubida toq kashtan tuproqlari tarqalgan. Dasht o'simliklar, asosan, pakana qiyoq, chalov, betaga, zig'ir, yo'ng'ichqa, ayiqtovon, yaltirbosh va boshqalardan iborat. Hayvonlardan kemiruvchilar ko'proq tarqalgan. Dasht zonasi hozirgi paytda deyarli to'liq haydab yuborilgan va ekinzorlarga aylantirilgan.

Chalacho'l zonasiga To'rg'ay supasimon o'lkasining janubiy qismi, Qozog'iston past tog'larining juda katta janubiy qismi kiradi. Quyosh nurlarini ko'proq oladi, harorat yuqori, namlik yetishmaydi, qishi qattiq; yanvarning o'rtacha harorati -16°C, ba'zan sovuq -48°C ga yetishi mumkin, yozi issiq, iyulning o'rtacha harorati 23-26°C, yillik yog'in miqdori 200-225 mm. Asosan, kashtan tuproqlar tarqalgan, qatlami yupqa, chirindi miqdori qora tuproqqa nisbatan kamroq. Dehqonchilikka nam yetishmasligi xalaqit beradi. Ayrim joylarda tuproq sho'rlangan. Asosiy o'simliklari burgan, qora shuvoq, ko'kpek.

Cho'l zonasiga Turon tekisligi va Balxashbo'yi tekisliklari kiradi. Markaziy Osiyoda, asosan, qumli, toshli, gilli cho'ilar tarqalgan. Cho'llarning hosil bo'lishiga asosiy sabab haroratning yuqoriligi, yog'in miqdorining kamligi, oqar suvlarning yo'qligi. O'simlik qoplami siyrak, massasi kam, tezda qovjirab qoladi va chirindi hosil bo'lmaydi. Tuproqlari, asosan, qumli, sur-qo'ng'ir, gilli, toshloq va bo'z tuproqlar. Bo'z tuproqlar sug'orilganda yaxshi hosil beradi. Past joylarda sho'rxoklar va sho'rtoblar ham uchrab turadi. O'simliklar, asosan, saksovul, yantoq, quyonsuyak, sho'ra va shuvoqlardan iborat. Hayvonlardan chayon, falanga, gekkon kaltakesagi, bo'g'ra ilon, ko'zoynakli ilon, efa iloni, echkamarlar yashaydi: Cho'l zonasining o'simlik va hayvonot dunyosi qurg'ochil sharoitga moslashgan. O'simliklarning ildizi uzun, bargi kichik, ignasimon yoki butunlay yo'q. Hayvonlar inlarida yashaydi yoki qum orasiga kirib ketadi, ba'zilari kunduzi uxlab, kechasi ovga chiqadi, ba'zilari yozda butunlay uyquga ketadi, ba'zilari umuman suv ichmaydi. ba'zilari vegan ovqati tarkibidagi suvga qanoat qiladi.

Subtropik iqlim mintaqasi tabiat zonalari. Bu mintaqaga, asosan, Turkman-Xuroson tog'lari va Atrek vodiysi kiradi. Bu yerlarda quruq subtropik iqlim vujudga kelgan. Tuproqlari bo'z, tog' yonbag'irlarida

changalzorlar, archazorlar va pistazorlar tarqalgan. Vodiylarda dehqonchilik qilinadi.

Tabiat zonalarining kenglik bo'yicha joylashish qonuni tog'li o'lkalarda buziladi. Tog'larda harorat va namlik miqdorining pastdan yuqoriga qarab o'zgarib borishi sababli tabiat zonaları ham pastdan yuqoriga qarab almashinadi. Markaziy Osiyo tog'larining etagi cho'llarga borib taqalganligi uchun balandlik mintaqalari cho'ldan boshlanadi va asta-sekin subalp, alp o'tloqlarigacha almashinadi.

Cho'l zonasi ko'proq Markaziy Qizilqumdagi tog' etaklari va yonbag'irlarida, Kopetdog', Sulton-Uvays tog'i etaklarida tarqalgan.

Chalacho'l zonasi. Bu zonaga, asosan, tog' oldidagi adirlar kiradi, balandligi 500 m dan 1200 m gacha. Relyefi notekis, asosan, bo'z tuproqlar tarqalgan, o'simlik qoplamini rang va qo'ng'irbosh o'simliklari tashkil qiladi. O'rtacha yillik harorat 12-13°C. yozda 35-40°C, qishda harorat -15-20°C gacha pasayadi, yog'inlar bahor va qishda yog'adi.

Dasht zonasiga balandligi 1200 m dan 2000 m gacha boigan tog'lar kiradi. Yillik harorat adirdagidan 3-4°C past, yog'ilar kuz, qish va bahorda yog'adi, tuprog' bo'z va jigarrang, chirindiga boy. Bu zona bug'doyiq, shuvoq, chalov, toshkakra kabi efemer o'simliklar o'sadi.

O'rmon-dasht va o'rmon zonasiga dengiz sathidan 2000 m dan 2700 m gacha balandlikda bo'lgan joylar kiradi, tog'-qo'ng'ir o'rmon tuproqlari tarqalgan. O'simlik qoplami buta va daraxtlardan iborat, ba'zi joylarda chirindi miqdori 12 foizga yetadi. Yog'in miqdori 800 mm dan 1000-1200 mm gacha boradi, yozda ham yomg'ir yog'adi, asosiy yog'inlar qish, bahor va kuzda yog'adi. Asosiy o'simliklari turli mevalar – yong'oq, olma, o'rik, pista hamda bir necha tur archa, zarang, na'matak va boshqalar.

Subalp va alp o'tloqlari zonasiga balandligi 2700 m dan yuqori bo'lgan yaylovlar kiradi. Bu zonadan faqat yozda go'shtdor Hisor qo'ylari uchun yaylov sifatida foydalaniladi. Tuprog'i och va to'q qo'ng'ir rangli. Yillik o'rtacha harorat 6-8°C, yog'in miqdori 600-1000 mm, issiq kunlar kam, havo iyul-avgust oylarida isiydi. Subalp o'tloqlariga balandligi 2700-2800 m dan 3000-3200 m gacha bo'lgan joylar kiradi. Tuprog'i och jigarrang va och qo'ng'ir. Boshqoqlilar va chim hosil qiluvchi o'simliklar ko'p tarqalgan. Daraxtsimon o'simliklardan o'rik, archa, chetan, o'tlardan shashir, kuziniya, yaylov espori-

yeti, betaga, geran, gulizardak va boshqalar o'sadi. Alp o'tloqlari 3200 m dan baland bo'lgan joylarda tarqalgan. Tuprog'i to'q jigarrang, qo'ng'ir. Kserofit o'simliklar ko'p. Yog'ingarchilik yil davomida bo'lib turadi, havoning nisbiy namligi ko'pincha 80-90 foiz atrofida bo'ladi. Asosiy o'simliklar navro'zo't, arlaot, ajriqbosh. yaylovrang, yaylov qo'ng'irboshi va boshqalar.

Qor va muzlar (nival) zonasiga tog'larning doimiy qor va muzlar bilan qoplangan eng baland joylari kiradi. Harorat doim past, yog'inlar yil bo'yi yog'adi, yog'gan qor erib ulgurmaydi. Bu zona «qor chizig'i»dan yuqorida joylashgan.

Markaziy Osiyo hududining tabiiy geografik rayonlashtirish

Markaziy Osiyo Yevrosiyo materigining o'ziga xos tabiiy tarixiy o'lkasidir. Uning materikda tutgan o'rni, orografiyasi, shimoldan janubga va g'arbdan sharqqa tomon katta masofada cho'zilib yotganligi o'lka tabiatining xilma-xil bo'lishiga olib keldi. Markaziy Osiyo tabiiy komplekslarini o'rganganda ularning makonda bir xil emasligi, ular o'rtasida o'zaro bog'liqlik, bir-biriga ta'sirining har xil ekanligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Shuning uchun Markaziy Osiyo hududi tabiatini chuqur bilish niyatidagi izlanishlarini olimlar uning geografiasiga oid materiallarni o'rganishdan, umumlashtirishdan va uning hududini ilmiy asoslangan majmual tabiiy-geografik rayonlashtirishdan boshlashga harakat qilganlar.

Tabiiy geografik rayonlashtirish geografik izlanish metodlaridan biridir. Tabiiy geografik rayonlashtirish deganda, hududlarni ularning tabiiy geografik xususiyatlariga qarab turli katta-kichiklikdagi regional biriklarga ajratish tushuniladi, Tabiiy geografik rayonlashtirishda tabiatda obyektiv mavjud bo'lgan va taksonomik jihatdan bir-biri bilan bog'liq regional tabiiy geografik komplekslarga (o'lkalar, provinsiyalar va h.k.) ajratiladi, har bir kompleks tabiatining o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi, ularning tabiati tasvirlanadi hamda kartaga tushiriladi. Tabiiy geografik region nafaqat tabiiy sharoiti bilan, balki o'ziga xos tabiiy resurslar bilan ham boshqalaridan ajralib turadi Shuning uchun tabiiy geografik rayonlashtirish har bir hududning o'ziga xos sharoiti va resurslarini baholashga imkon beradi. Uning ilmiy va amaliy ahamiyati, ayniqsa, hozirgi vaqtda tabiatda ekologik muvozanatni saqlash va ekologik buhronning oldini olish dolzarb masala bo'lib turganda juda kattadir.

Tabiiy geografik rayonlashtirishni (tabiiy hududiy komplekslarning) taksonomik birliklar sistemasi asosida amalga oshirish mumkin. Taksonomik birliklarni qanday belgilar asosida ajratish, ularning tasniflari va nomlari hozircha munozarali bo'lib, yagona bir fikr yo'q.

Markaziy Osiyo hududini tabiiy geografik rayonlashtirish ilmiy va amaliy jihatdan qanchalik muhim ahamiyat kasb etishiga ilgariidan etibor berib kelingan. Shuning uchun ham o'lkani hududini tabiiy geografik rayonlashtirish bilan ko'p olimlar shug'ullangan. Ular dastlab tarmoq tabiiy geografik, ya'ni geomorfologik, iqlimiy, tuproqlar geografiyasi, geobotanik va zoogeografik rayonlashtirishga e'tibor berganlar. Keyinchalik kompleks tabiiy geografik rayonlashtirish sxemalari vujudga kela boshladi.

L.S. Berg, R.I. Abolin, I.P. Gerasimov, A.N. Rozanov va Ye.P.Korovin, V.N. Chetirkin, L.N. Babushkin va N.A. Kogaylar Markaziy Osiyo hududini tabiiy geografik rayonlashtirishga muhim hissa qo'shganlar.

L.N. Babushkin va N.A. Kogay (1964-1965) lar ko'pgina mualliflar ishlarini o'rganib va ulardan foydalanib hamda Markaziy Osiyo tabiatini uzoq vaqt tekshirish asosida regionning yangi tabiiy geografik rayonlashtirish sxemasini ishlab chiqdilar. Mazkur sxemaga ko'ra Markaziy Osiyo Yevrosiyo materigining bir qismi, uning alohida tabiiy geografik o'lkasi deb olinib, Turon, Markaziy Qozog'iston, Jung'oriya-Tyanshan, Pomir-Tibet va Eron provinsiyalariga bo'lingan. Provinsiyalar tekislik va tog'oldi qiyaliklari tog'li kichik provinsiyalarga ular esa okruglarga (rayonlar guruhi) va nihoyat okruglar rayonlarga bo'lingan.

Har bir tabiiy geografik birlik -o'lkani, provinsiya, kichik provinsiya, okrug, rayon turli darajadagi tabiiy belgilar yig'indisiga qarab ajratiladi. Shuning uchun rayonlashtirishda ajratilayotgan har bir tabiiy geografik birliklarning mezonlarini aniq belgilay bilish lozim. Quyida biz L.N. Babushkin va N.A. Kogaylarning rayonlashtirish sxemasida qo'llanilgan birliklarning mazmuni bilan tanishamiz.

Ko'pchilik olimlar tabiiy geografik rayonlashtirish sxemalarida materik ichidan poyas (mintaqa), geotip. sektor, zona kabi birliklarni ajratadilar. L.N. Babushkin va N.A. Kogay esa materik ichida to'g'ridan-to'g'ri tabiiy geografik o'lkani ajratishadi. Ular o'lkaga

quyidagicha ta'rif beradilar. Tabiiy geografiya o'lkasi tabiiy geografik rayonlashtirishning yirik birliklaridan biri, u materikning katta qismidan iborat bo'lib, geomorfologiyasi, iqlimi va gidrogeografiyasining umumiyliigi bilan hamda gorizontal zonalarining balandlik mintaqalari bilan ma'lum darajada bog'liqligining o'ziga xosligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Bu talablarga Markaziy Osiyo toliq javob beradi, shuning uchun ular bu hududni alohida tabiiy geografik o'lkasi deb hisoblaydilar. O'lkani ajratishda L.N. Babushkin va N.A. Kogaylar tabiiy geografik sharoitning kenglik zonalariga bo'linishini ham inobatga olganlar.

L.N. Babushkin va N.A. Kogayning tabiiy geografik rayonlashtirishida qabul qilingan taksonomik sistemasi uchinchi pog'onasi tabiiy geografik kichik provinsiyadir. Ular Markaziy Osiyo tabiiy geografik o'lkasi ichida tabiiy sharoitiga ko'ra bir-biridan ajralib turadigan Turon, Jung'oriya-Tyanshan va Markaziy Qozog'iston tabiiy geografik provinsiyalarini ajratadilar. Tabiiy geografik provinsiya L.N. Babushkin va N.A. Kogaylar fikricha quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

1. Yer yuzasining zonalariga bo'linish sistemasida va tabiiy geografik o'lkalar orasida o'ziga xos belgilari bo'lishi kerak.
2. O'ziga xos iqlim rejimiga (yog'in-sochinning yil davomida taqsimlanishida), termik sharoitiga ega va shular asosida nurash hamda tuproq hosil bo'lish jarayonlarining o'ziga xos bo'lishi kerak.

Mazkur rayonlashtirish taksonomik birligining 4-pog'onasi kichik provinsiyadir.

Mualliflar tekislik va tog'lardan iborat bo'lgan Markaziy Osiyo o'lkasining Turon va Jung'oriya-Tyanshan provinsiyalari doirasida tekislik va tog'oldi tog' kichik provinsiyalarini ajratadilar. Kichik provinsiyalarning har biri boshqalardan:

- ✓ morfostrukturasiga (yirik relyef shakllari-tog' zanjirlari, tizmalari, tog' vodiylari, qirlar, pasttekisliklari va h.k.) ko'ra hududining umumiyliigi;
- ✓ vujudga kelishi va rivojlanishi tarixining umumiyliigi;
- ✓ hududining o'ziga xos zonal tipga (gorizontal yoki vertikal) ega ekanligi bilan ajralib turadi.

L. N. Babushkin va N.A. Kogay Turon provinsiyasidagi kichik provinsiyalar chegaralarini landshaft belgilariga qarab ajratishadi. Chegarani Kapetdog‘ning shimoliy tog‘oldi tekisligining Qoraqum bilan tutashgan yeridan, Mirzacho‘lning allyuvial tekisliklar va Nurota tog‘oldi prolyuvial tekisliklarining Qizilqum bilan tutashgan yeridan, Qashqadaryoning allyuvial tekisliklarining Dengizko‘l yassi tog‘ligi bilan tutashgan joylaridan o‘tkazadilar.

Taksonomik birlikning 5-pog‘onasi okrug. Tekislik va tog‘oldi -tog‘ kichik provinsiyalari doirasida bir-biridan yer usti yot-qiziqklarining xarakteri, litologik tuzilishi, tog‘ tizmalarining umumiy yo‘nalishi, tog‘ yonbag‘irlarining quyosh nuriga nisbatan joylashishi, chetdan keladigan havo massalarining ta‘siriga ko‘ra farq qiladigan hududlar mavjud. Shu munosabat bilan tekislik va tog‘oldi -tog‘ kichik provinsiyalari doirasida okruglar ajratiladi.

Okruglar asosan hudud makroiqlimining o‘xshashligiga, geologik tuzilishiga va tabiiy-tarixiy jihatdan o‘xshashligiga qarab ajratiladi. L.N. Babushkin va N.A. Kogay tekislik kichik provinsiyasida 16 ta, tog‘oldi tog‘ provinsiyasida 22 ta tabiiy geografik okrugni ajratadilar.

Taksonomik birlikning 6-pog‘onasi tabiiy geografik rayon. Tabiiy geografik rayonlar geomorfologik va iqlimiy jihatdan bir xil hududlar bo‘lib, bir-biridan litologik tuzilishi, balandlik mintaqalarining o‘ziga xosligi bilan farq qiladi.

Tekislik okruglarida rayonlar asosan geologik-geomorfologik va iqlimiy xususiyatlarga qarab ajratiladi. Shuning uchun tekislik tabiiy geografik rayoni okrug hududida boshqa qismlardan geologik-geomorfologik yoki iqlimiy jihatdan ajralib turgan bir qismdir. Biroq tabiiy rayonlar ajratilganda birinchi galda issiqlik hamda namni saqlab turadigan va bundan kelib chiquvchi boshqa barcha oqibatlariga sabab bo‘ladigan relyefga asosiy e‘tibor beriladi. Rayonlar landshaft kartalari asosida ajratiladi. Shuning uchun tabiiy rayon landshaftlarning ma‘lum majmuasidan iborat bo‘ladi.

Markaziy Osiyo hududini tabiiy geografik rayonlashtirish har xil masshtabda va maqsadda har xil tamoyil va uslublarni qo‘llab amalga oshirilgani uchun rayonlashtirish sxemalarida kattagina farqlar mavjud.

Markaziy Osiyoning tabiiy resurslari

Reja:

1. Tabiiy sharoiti.
2. Agroiqlim resurslari.
3. Mineral resurslari

Tabiiy sharoit va tabiiy resurslar jamiyat taraqqiyotida eng muhim moddiy sharoitlardan biri bo'lib, Markaziy Osiyoda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlantirish va joylashtirishda muhim omil hisoblanadi.

Qachonki Markaziy Osiyo davlatlari haqiqiy mustaqillikka ega bo'lgandan keyintabiiy resurslarni izlash, o'rganish va ulardan oqilona foydalanish Respublika xo'jaligini har tomonlama rivojlantirish uchun katta va keng istiqbolalar ochib berdi.

Hozirgi fan-texnika taraqqiyoti jarayoni davrida tabiatga taosir ortib bormoqda. Bunday jarayonda Markaziy Osiyoda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ulardan tejab-tergab foydalanish va kelajak-avlodlar manfaatlarini ham ko'zlab ish yuritishni taqozo etadi. Tekshirishlar va hayot shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo tabiati kishilarning yashashi, mintaqada ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish hamda kelajak istiqboli uchun juda qulaydir.

Ular har xil geologik davrda va murakkab tektonik xarakterlar va tashqi kuchlar taosirida hozirgi relf sharoiti vujudga kelgan. Markaziy Osiyo yer maydonini 70 %ni tekisliklar tashkil etadi. Ular mintaqaning markazi, shimoliy g'arbi bo'yi, vohalar va vodiylaridir. Respublika hududida tekislikning katta maydonini egallashi mintaqa dehqonchiligiga keng miqyosida foydalanishga va tekisliklarda tog'li yerlarga qaraganda transport va boshqa texnika vositalaridan foydalanish ancha qulay.

Agroiqlim resurslari. Markaziy Osiyo yer resurslari bu muhim ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi. Markaziy Osiyo iqlimi kontinental, quyi mo'otadil va subtropik iqlim mintaqasiga kirib, xudud boy agroiqlim resursiga ega kunlar yoki vegetatsiya davri quyi Amudaryoda 190-200 kun, Farg'ona ovidiyasida 210-225 kun, O'zbekistonning janubida 230-270 kundir. Mana shu sovuqsiz kunlar harorat umumiy yig'indisi 4500-5500 °S haroratni tashkil qiladi.

mana shunday iqlim sharoitida issiq sevar,uzoq vegetatsiya davrini xohlovchi subtropik o'simliklar o'sishga ekinlar etkazib berish imkoniyatiga egadir. Yana eng muhimi, 1 yerdan 1 yilda 2-3 marta hosil olish imkoniyatiga egadir.

Markaziy Osiyo suv resurslariga ham boydir. Markaziy Osiyo hududidagi eng katta daryolar Amudaryo, Sirdaryo.yu Ili va ularning ko'pchilik irmog'i o'tadi, ular mintaqaning asosiy suv manbasi hisoblanadi. Markaziy Osiyo suv resurslari 25-30 mln hektarni sug'orish imkoniyatiga egadir. Suvdan oqilona foydalanishni taqozo etadi. O'zbekiston va Turkmaniston hududida yer osti suv manbalari ham majuddir. Ulardan keng foydalanishni taqozo etadi. Bunday iqlim sharoitida suvdan oqilona va ilmiy asosda foydalanish zarur

Sug'oriladigan yerlarni asosiy qismi cho'l mintaqasiga to'g'ri keladi. Markaziy Osiyoning och tipik bo'z tuproqlari dengiz yuzidan 500 m balandlikda uchraydi, ular ko'proq sho'rlaydi, yilda sho'rini yuvish talab etiladi. Bu joylar asosan Mirzacho'l, Qarshi, Jizzax, Sherobod, G'arbiy Farg'ona va boshqa yerlardir. Tekisliklarda nam yaqin erlarda o'tloq botqoq tuproqlar uchraydi. Adirlarda bo'z tuproq, cho'l, qumoq qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan. Qizilqum va Qoraqum hamda boshqa cho'llarda qum va qumoq tuproqlar ko'pdir. Tog'larda jigarrang, qo'ng'ir, o'tloqi dasht tuproqlardir. Har bir yerning xususiyatiga qarab tuproq meliorativ holatini yaxshilab borish va tuproqni baholash - yer kadastri ishlarini tezlashtirishni taqozo etadi.

O'simlik resurslari har bir o'simlik mintaqasida har xil tarqalgandir. Qumloq erlardan yaylov sifatida foydalaniladi. Ulardan 3-5 s dan ko'k massa olish mumkin. Adir yaylovlarida esa ko'proq 8-10 s ko'k olish mumkin. Tog'larda xashak zaxirasi ortiqir, gektaridan 15-19 s olish mumkin. Bu erda yozda echki, yirik shoxli mollar boqiladi. O'simlik turlari 90 % chorva mollar uchun oziqadir. O'simlik resurslari yaylovdan tashqari yovvoyi mevalardan tog' olchasi, bodom, pista, olma va boshqalar tog'li va tog' oldi yerlarida ko'p tarqalgan. Tog'larda shifobaxsh o'simliklar ham ko'p.

Markaziy Osiyo hududi geologik jihatdan ancha murakkab bo'lib, u davrda har xil geologik davrlarda xos har xil qazilma boyliklar mavjud bo'lib, mamlakatning xalq xo'jaligini rivojlantirishga va ke-lajakda ulkan mamlakatga aylanishiga bu boyliklar katta imkoniyatlar yaratadi.

Markaziy Osiyo juda katta mineral boyliklarga ega oltin, mis, molibden, volfram, qo'rg'oshin va rux, tabiiy gaz qimmatbaho toshlar jihatidan jahonda birinchi o'rinlarda turadi. Bundan tashqari fosforit, tuz, oltingugurt, alyuminiy xom ashyosi parдозlash va qurilish materiallarining katta zaxirasi mavjud.

Mineral resurslari. Markaziy Osiyo o'lkasi turli foydali qazilmalarga boy. Yoqilg'i-energetika boyliklari neft, gaz va ko'mir asosan mezozoy va uchlamchi davrning dengiz yotqiziqlari orasida topilgan. Asosiy neft konlari Kaspiy dengizi bo'yida; Chelekenda, Nebit-dagda, Qoturtepada, yangi yirik konlari Mang'ishloqda, Tengizda, Ko'kdumaloqda, Mingbuloqda ham topilgan. Gaz ham asosan neft chiqadigan hududlarda uchraydi. Yangi ko'mir konlari Mang'ishloqda (qo'ng'ir ko'mir), To'rg'ay platosida (qo'ng'ir ko'mir), Tyaaqirda (toshko'mir) ochilgan. Farg'ona vodiysida, Issiqko'lining sharqida, Ichki Tyanshanda, g'arbiy Tyanshanda, Hisorda, Qozog'iston past tog'larida katta ko'mir konlari bor. Qarag'anda toshko'mir havzasi zaxirasining ko'pligi va toshko'mir sifatining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Ekibastuz ko'mir havzasida esa ko'mir qatlamlari qalin, 8 m gacha yetadi va ochiq usulda qazib olinadi.

Markaziy Osiyo hududida bir necha rudali (temir, titan, marganes, xrom) rangli (mis, qo'rg'oshin), nodir (volfram, molibden, qalay, vismut, simob, surma) qimmatbaho (oltin, kumush) metall konlari bor: Olmaliq, Qo'ng'iro't va Jezqazg'anda mis konlari, Qoramozor va Qoratorv tizmalarida polimetall konlari.

Qozog'iston past tog'larida Oloy va Markaziy Osiyo tog' tizmalarining shimoliy yonbag'irlarida, Hisor va Zarafshon tizmalarida, Nurota tog'larida va ko'p joylarda nodir metall konlari bor. Yirik oltin konlari Qozog'iston past tog'larida, Nurota tog'larida, Darvoz tizmasida, Qizilqumda, Tyanshanda joylashgan. Yirik temir ruda konlari Qozog'istonda ochilgan.

Kimyoviy xomashyolardan osh va kaliy tuzlari, oltingugurt konlari ham Markaziy Osiyoda yetarli. Bunday konlardan Qorabog'ozgo'l g'arbiy Qozog'iston, Xo'jaikon alohida o'rin tutadi.

Markaziy Osiyoda binokorlik materiallari juda ko'p bo'lib, deyarli hamma yerda uchraydi. O'lkada issiq mineral buloqlar ham ko'p.

II BOB. MARKAZIY OSIYO DAVLATLARINING IQTISODIY GEOGRAFIK TAVSIFI

Markaziy Osiyo mamlakatlarining aholisi

Reja:

1. Markaziy Osiyo davlatlari taraqqiyotida inson omili.
2. Markaziy Osiyo aholisining umumiy soni va uning o'sish darajasi.
3. Markaziy Osiyo aholisining tabiiy o'sishi, uning geografik joylashuvi va zichligi.
4. Markaziy Osiyo davlatlari aholisining ijtimoiy tarkibi.
5. Markaziy Osiyo davlatlarida mehnat resurslari va aholining bandlik darajasi
6. Markaziy Osiyo davlatlari demografiyasiga oid muammolar.

Markaziy Osiyo davlatlarida inson omili belgilovchi o'rinda turadi. Markaziy Osiyo davlatlarining haqqiy boyligi va mulki uning mehnatsevar saxiy, vatanparvar va mehnatparvar hamda mehmondo'st xalqidur. "Jamiyatning eng oily boyligi bo'lgan xalq abadiy qadiryatlarning qudratli salohiyatini o'ziga jalb qilgan. Bu salohiyatni yuzaga chiqarisah jamiyatimizni rivojlantirish va taraqqiy ettirishning juda kuchli omili bo'lib xizmat qiladi. Inson salohiyati eng faol, eng bunyodkor omil bo'lib, u mamlakatning islohatlar va tub o'zgarishlar yo'lidan tinimsiz ilgarilab borishini ta'minlab beradi, deydi O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov (1997-yil) Inson salohiyati mehnat zahiralari shakllantirishda ijtimoiy demografik vaziyat hal qiluvchi rol o'ynaydi. Markaziy Osiyoda bu vaziyat qanday ahvolda ekanligi mavzu bayonida bayon etilgan. Markaziy Osiyo davlatlarining demografik xususiyatlariga oid ma'lumotlar ancha yetarli b'olib, ularda keltirilgan sonli raqamlar bir – biridan farq qiladi. Shunga qaraganda demografik xususiyatlarni belgilovchi qonuniyatlar deyarli bir xilda. Shuning uchun aholiga xos bo'lgan xos va xususiyatlarni o'rganganda unga xos bo'lgan qonuniyatlarni bilishga etiborni qaratishimiz kerak.

Markaziy Osiyo aholisi haqidagi ma'lumotlarni 1897; 1920; 1926; 1930; 1959; 1970; 1989-yildagi aholi ro'yxatining materiallaridan va keyingi yillarda chiqqan statistik ko'rsatishlar asosida ta'sir etildi. Bu regionda ham boshqa joylardagi kabi aholining umumiy o'sishi, ijtimoiy, iqtisodiy, tarixiy, geohrafik hususiyatlar bilan bo'g'liq. Jumladan Turkistonning bosib olinishi, Harbiylarning ko'chib kelishi, shaharlarning vujudga kelishi, jahon urushlarining oqibatlari, milliy va diniy qarashlar davlatlarning parchalanib ketishi va boshqalar. Aholining umumiy ko'rsatikichini belgilovchi omillar. Masalan: O'zbekistonning aholisi 1940-1945 yillarda 1,4 umumiy soni jihatdan olganda, 1917-1940-yillqarda 2,7 %ga 1960-1970-yilda -3,3 -3,8%ga; 1999-yilda 2,0%ga va keyingi yilarda o'rtacha 1,8%ga o'sdi.

Markaziy Osiyoda aholining umumiy soni 69 mln.kishi shu jumladan O'zbekistonda 31,5 mln.kishi, Qozog'istonda 17,7 mln. kishi va Qirg'izistonda 6 mln.kishi, Turkmanistonda 5,4 mln, Tojikistonda 8,5 mln.kishi aholishunoslarning bashoratiga qaraganda 2030-yilga borib Respublikalarda aholining soni quyidagicha taqsimlanar ekan:

O'zbekistonda	36 mln.kishi,
Qozog'istonda	20,7 mln.kishi,
Tojikistonda	11,2 mln.kishi,
Turkmanistonda	6,2 mln. kishi va
Qirg'izistonda	8,2 mln.kishi.

Markaziy Osiyo regionida umumiy aholi soni 82 mln. kishiga yetadi. Aholi o'sishining barcha davlatlarda bir xilda emasligiga regionda shakllangan tarixiy geografik ananaviy va ijtimoiy iqtisodiy xususiyatlar katta ta'sir ko'rsatadi. Region aholisining asosiy qismi O'zbekiston Respublikasida yashaydi (45 %). Aholining ko'payishi turli davrda turlicha. Markaziy Osiyo davlatlari aholisining yuqori suratlari bilan o'sishi Qozog'istondan tashqari asosan tabiiy o'sish hisobiga bo'lmoqda. Tabiiy o'sish ko'rsatikichiga ko'ra Markaziy Osiyo davlatlari MDH da oldingi o'rinda turadi. Tabiiy o'sish ko'rsatikichi bo'yicha keyingi yillarda Turkmaniston yuqori ko'rsatikichga ega 26,9 kishi. O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston va Qozog'iston Respublikalarida ming kishi hisobiga tabiiy o'sish 26,6; 25,6; 21,4 va 11,8 kishini tashkil etgan. A.Ro'ziyev (2000-yil)

ma'lumoti bo'yicha tabiiy o'sish koeffisenti Turkmaniston, O'zbekiston va Tojikistonda hamda Qirg'iziston va Qozog'iston Respublikalarida 33:8; 31:7; va 33:9 hamda 26:8 va 19:9 ga teng.

Markaziy Osiyo Respublikalarida tabiiy o'sish bir xilda emas. Birgina 1990-1997 yillarning o'zida O'zbekiston aholisi 13,3 %ga ko'paydi. Qozog'istonda esa aholi sonida kamayish bo'ldi. Buning asosiy savbabi tibbiy o'sishini kamayib borayotganligi. 1987 yil 10000 kishiga 18,1 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1994-1997 yillarda 8,8 va 5,0 kishiga teng. Qozog'istonning qishloq joylarida bu ko'rsatkich 20,4 kishini tashkil etadi. Shuningdek, Tojikistonda 1970-1990 yillarda tibbiy ko'payish yuqori bo'lib, MDH davlatlari orasida yetakchi o'rinni egallagan. Keyingi yillarda mamlakatdagi o'zaro kelishmovchiliklar oqibatida aholining tibiy va mehnat o'sishida, kamayishlari kuzatildi.

Markaziy Osiyo aholisining geografik joylashuviga ham ob'yektiv va sub'yektiv omillari ta'sir ko'rsatgan. Vodiy va vohalar qadimiy, shaharlar va viloyat markazlarida aholi ko'p va zich yashaydi. Regionning barcha hududlarida shahar aholisiga qaraganda qishloq aholisi ko'pchilikni tashkil qiladi. Ya'ni umumiy aholining 39,8% shaxarlarda qolgan 60,2% esa qishloqlarda yashaydi. Tojikiston, Qirg'iziston va O'zbekiston Respublikalarida urbanizatsiya jarayoni juda sekin kechmoqda. Urbanizatsiya darajasi bo'yicha Qozog'iston Markaziy Osiyo davlatlari ichida eng yuqori ko'rsatkichga ega.

Yangi ma'dan konlarining topilishi va ishga tushurilishi, yangi yerlarning o'zlashtirilishi va yirik irrigatsiya – melioratsiya ishlarining amalga oshirilishi bilan aholi joylasuvida o'zgarishlar bo'lmoqda.

Markaziy Osiyo hududida aholining zichligi bir kv.km ga 17 kishiga to'g'ri keladi. Jumladan har bir kv.km.ga:

O'zbekistonda	71,
Qozog'istonda	7,
Tojikistonda	62,
Turkmanistonda	12,
Qirg'izistonda	32 kishi to'g'ri keladi.

5-jadval

Markaziy Osiyo Respublikalarida shahar va qishloq aholisi quyidagicha taqsimlangan (foiz hisobida).

№	Davlat nomi	Shahar aholisi	Qishloq aholisi
1	O'zbekistonda	51	49
2	Qozog'istonda	50,5	49,5
3	Tojikistonda	27,3	72,7
4	Turkmanistonda	50,4	49,6
5	Qirg'izistonda	34,4	65,6

Aholining zichligining davlatlar orasida keskin farq qilishi aholining milliy tarkibi, hududlari kattaligi tabiiy o'sish koefitsenti va boshqalar bilan bog'liq.

Aholi zichligi har bir davlat geografik hududlarida ham keskin farq qiladi, asosan aholining o'rtacha zichligi O'zbekistonda bir kv.km ga Andijon viloyatida – 552,5, Qaraqalpog'istonda - 94, Navoiyda – 7,3, Farg'ona iqtisodiy rayonida 413,8 (MDH mamlakatlarida ichida eng yuqori o'rinda turadi) kishini tashkil qiladi.

Aholining jinsiy, yosh va milliy tarkibi muhim demokratik ko'rsatkich hisoblanadi. Aholining jinsiy va yosh tarkibi istiqbolini belgilash aholini takror barpo qilish uchun zarur ko'rsatkichdur. Turli sabalarga ko'ra ularning salmog'i o'zgarib turgan. Masalan: O'zbekistonda 1939-yilda erkaklar 52,0%ni, ayollar 48,0% ni tashkil etgan bo'lsa, 1989-yil erkaklar 49,0% va ayollar 51,0% tashkil etgan. 1999-yil har 1000 erkakka 1018 ayol to'g'ri kelgan.

Aholi yosh tarkibidagi yuqori ko'rsatkichlar mamlakat ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning istiqbollari belgilab beradi. Past ko'rsatkichlar aholining qarib borishini ko'rsatadi.

Aholining milliy tarkibi tashqi omillar hamda davlat siyosati rivojlanishining turli bosqichlarida o'zgarib turadi.

2013-yil ro'yxati bo'yicha: O'zbekistonda o'zbeklari 24 858 159 kishidan oshgan. O'zbekistondan tashqarida, jumladan: Tojikistonda 1054726; Qirg'izistonda 796291; Qozog'istonda - 534968; Turkmanistonda -479000 o'zbeklar yashaydi. O'zbekistonda

umumiy aholining 82,9% ni o‘zbeklar, 2,7 %ini ruslar, 4,8% tojiklar, 2,7% qozoqlar, 0,9%ini qirg‘izlar, 0,6%ini turkmanlar va boshqa millat vakillari tashkil etadi. Qozog‘iston Respublikasida 2015-yilgi ma’lumoti bo‘yicha qozoqlar 66,1 %, ruslar 21,5%, ukrainlar 1,7 %, nemislar 1,4 %, o‘zbeklar 3,7% va boshqa millat vakillari 5,6 %ni tashkil etgan. Tojikistonda aholining milliy tarkibini tojiklar 84,26 %, o‘zbeklar 13,94%, ruslar 0,46% va boshqaqlar. Qirg‘izistonda (2014-y) qirg‘izlar 72,6% ni tashkil etadi.

MOD mustaqillik yillarida aholining savodxonligini oshirish, ularga kasbiy yo‘nalish berish va madaniy darajasini ko‘taishga katta etibor berilmoqda. Masalan: O‘zbekistonda “Talim to‘g‘risidagi qonun”, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” va boshqalar asosida ish olib borilmoqda.

MODda mehnat resurslari – mehnat qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan kishilardan iboratdir. Mehnat resurslarini shakllanishiga aholining yoshi va jinsiy tarkibi, tabiiy o‘shish rejasi va boshqa ijtimoiy holatlar ta’sir ko‘rsatib turadi. Mehnat resurslarining taqsimlanib turishi MODda turlichadir. Masalan: 1995-yilda: Mehnat resurslarini har bir davlatning umumiy aholisiga nisbatan foiz hisobida taqsimlanishi. Respublikalarda: O‘zbekistonda -49.8%, Tojikistonda-48.3%, Qirg‘izistonda-52.4%, Qozog‘istonda-55.1% ga teng. MODda 51,2% ga teng.

**Aholining bandlik darjasi umumiy aholi
soniga nisbatan % hisobida.**

6-jadval

№	Tarmoqlar	MOD	O‘zbekiston	Tojikiston	Turkmaniston	Qirg‘iziston	Qozog‘iston
1	Qishloq xo‘jaligida	41,7	26,7	54,5	44,2	42,0	20,0
2	Sanoatda	19,2	13,0	16,8	19,2	19,2	22,3
3	Xizmat soxasida	39,1	60,3	28,7	6,3	38,7	55,8

Respublikalarda aholining xo‘jalik tarmoqlari bo‘yicha bandligi ham turlichadir. Jumladan O‘zbekistonda moddiy ishlab chiqarishdan jami : 39,7%i, mehnat resurslari bilan band keyingi yillrga nomoddiy ishlab chiqarishda band bo‘lganlar salmog‘i ortib bormoqda.

Aholining tez sur‘atlar bilan ko‘payish tarkibida ish bilan bandligining barqaror ravishda o‘shining ta‘minlashni taqazo etadi. Shuning uchn aholi bandligining tizimini takomillashtirish mehnat bozori munosabatlarini tartibga solish, aholining qayta tayyorlash va malakasini oshirish lozim.

Markaziy Osiyoda aholi demografiyasiga oid muommolar mavjud bo‘lib, ularni bartaraf qilish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Ayniqsa, regionda tabiiy o‘sisning turlicha ekanligi va hududlar bo‘yicha noteks tqsimlanganligi (Umumiy soni, zichligi ijtimoiy tarkibi va boshqalar) mehnat resurslari va ish bilan bandlik darajasining nomutanosibligi, yoshi va bilimidagi farqlashlar va h.k. Markaziy Osiyodagi har bir mustaqil Respublikada bozor iqtisodiyoti strategiyasini ro‘yobga chiqarishda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli va samarali chora tadbirlarni amalga oshirish zarur. O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A. Karimov aytganidek “Respublikamiz boshqa mintaqalar havas qilsa arziydigan ming-minglab ishchi kuchlariga, qadimdan avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan mehnatsevarlik, insonparvalik singari ma‘naviy boyliklarga egadir”. Bu baho MOD dagi boshqa halqlarga ham tegishlidir. Shubhasiz o‘ylab qilingan har bir ish ijobiy tarzda samarasini beradi.

Markaziy Osiyoning iqtisodiyoti

Reja:

1. Dunyoning siyosiy kartasida Markaziy Osiyo mamlakatlari.
2. Markaziy Osiyo tushunchasi, uning mohiyati va mazmuni.
3. Sobiq ittifoq davrida Markaziy Osiyo hududida xo‘jalikning mazmuni va mohiyati.
4. Istiqlolning dastlabki davrida hudutda xo‘jalikning holati.
5. Markaziy Osiyoda xo‘jalikning tarmoqlari va ularning iqtisodiyotda tutgan o‘rni.
6. Mintaqada xo‘jalikning rivojlanish xususiyatlari.
7. Markaziy Osiyo mamlakatlariga xos bo‘lgan umumiy muammolar.

Dunyoning siyosiy kartasi tarixiy yillar davomida global miqiyosidagi turli xil ja'rayonlar ta'sirida shakllanib turadi. Jumladan buyuk geografik kashfiyotlar davrida dunyoning bo'linib olinishi, birinchi va ikkinchi jahon urushlari natijasida davlatlarning vujudga kelishi, siyosiy ongning o'sishi, ma'naviyat va mafkuraning takomillashuvi bilan ma'lum bir tuzumning parchalanishi, mustamlaka tuzumining yemirilishi bilan o'nlab mustaqil davlatlarning barpo bolishi kabi jarayonlar bunga misol bo'ladi.

Bunungi kunga kelib jahonda 227 ta mamlakatlar mavjud bo'lib, shundan 58 tasi Afrikada, 50 tasi Amerikada, 49 tasi Osiyo qit'asida, 46 tasi Yevropada, 24 tasi Avstraliya va Okeaniyadadir.

Tadqiqotchilarning tahliliga ko'ra dunyoning siyosiy kartasi shakllanishiga ko'ra to'rtta davrni o'z ichiga olgan:

1. Qadimgi davr – davlatlar paydo bo'lishidan to eramisning V asrigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan siyosiy karta;
2. O'rta asrlar davri milodning V-XVI asrlarini o'z ichiga olgan siyosiy karta;
3. Yangi davr XV-XVI asrdan XX asrning birinchi jahon urushi yillarini o'z ichiga olgan siyosiy karta;
4. Eng yangi davr – birinchi jahon urushi hoziri kunlarga bo'lgan darni o'z mazmuniga olgan siyosiy karta.

Bu davrni yana 3 ta bosqichga bo'lishadi;

1. 1917-1939-yil siyosiy kartasi;
2. 1930-1990-yil siyosiy kartasi;
3. 1990-yildan boshlanib, hozirga qadar davom etayotgan jarayon, voqealar asosida vujudga kelgan siyosiy karta.

Eng yangi davrning uchinchi bosqichida, ya'ni 1990-yildan boshlab dunyoning siyosiy kartasi mazmuniga butun dunyo hamkorligining ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy – siyosiy hayotidagi tub yangi o'zgarishlar katta ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, SSSR parchalandi, Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi paydo bo'ldi; Sharqiy Yevropadagi Sobiq sotsialistik davlatlar demokratik inqiloblar natijasida yangi mustaqil rivojlanish yo'liga o'tdilar; 1991-yilda sotsialistik lagerga kiruvchi davlatlarning Varshava shartnomasi, o'zaro iqtisodiy yordam kengashining faoliyati to'xtadi va sotsialistik tizim tugallandi. 1990-yil 3 oktyabrda Germaniya davlatining birlashib ketishi, Yuoslaviyaning parchalanishi va oqibatda Sloveniya, Bosniya,

Gersogovina, Makedoniya, Xorvatiya, Yugoslaviya Ittifoqi Respublikasining siyosiy mustaqilligini eʼlon qilinishi; 1990-yil mayda Yaman Arab Respublikasi va Yaman Halq demokratik Respublikasining birlashib ketishi, Chexoslovakiyaning 1993-yil 1 yanvarda Chexiya va Slovakiyaga boʻlinishi va milliy Mustaqil davlatlar vujudga kelishi va boshqalar dunyoning yangi siyosiy kartasini tuzishga asos boʻldi.

Markaziy Osiyoning siyosiy kartasi keyingi ikki asr davomida bir necha bor oʻzgargan va oʻziga xos mazmunga ega boʻlgan. Uni mazmuniga koʻra quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin. Birinchi bosqich-sobiq Markaziy Osiyo va Qozogʻiston hududlarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishiga qadar boʻlgan davr. Bu davrda Markaziy Osiyo hududida uchta yirik davlat Qoʻqon va Xiva xonligi hamda Buxoro amirligi boʻlgan. Ikkinchi bosqich-Mustamlaka davrini oʻz ichiga olgan. Bu davrda hozirgi hududning katta qismi Rossiya imperiyasining Turkiston general gubernatorligi tarkibida qolgan va Xiva xonligi va Buxoro amirligi hamda Qoʻqon uyezdidan iborat boʻlgan. Uchinchi bosqich-1917-1922-yillarni oʻz ichiga olgan. Bu davrda Turkiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi, Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalari kabi mustaqil davlatlar boʻlgan. Toʻrtinchi bosqich-1924-1991-yillarni oʻz ichiga olgan. Bu davrda Markaziy Osiyo hududida 5 ta Ittifoqdosh Respublika tuzildi. (Oʻzbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirgʻiziston va Qozogʻiston Sovet Sotsialistik Respublikalari). Beshinchi bosqich-1991-yildan boshlab, hozirgi kunlarni ham oʻz ichiga oladi. Bu davrda istiqloq tufayli Markaziy Osiyodagi Ittifoqdosh Respublikalar oʻrnida mustaqil davlatlar – Qozogʻiston, Turkmaniston, Oʻzbekiston, Qirgʻiziston va Tojikiston kabi mamlakatlar tashkil topdi.

Qozogʻiston Respublikasida 16 dekabr 1991-yil;

Qirgʻiziston Respublikasida 30 avgust 1991-yil;

Turkmanistonda 27-oktyabr 1991-yil;

Tojikiston Respublikasida 9 sentyabr 1991-yil ;

Oʻzbekiston Respublikasida 1 sentyabr 1991 yil Milliy Mustaqillik kuni deb eʼlon qilindi.

Yuqorida taʼkidlanganidek, dunyo siyosiy kartasi doimi global darajadagi jarayon va voqealar tufayli oʻzgarib turadi. Bunday oʻzgarishlar koʻp millatli etnik milliy jatroynlarning rivoji, yoʻnalishiga mamlakat va xalqlar oʻrtasida iqtisodiy, siyosiy maʼdaniy va ijtimoiy

munosabatlarning ko‘lamiga bog‘liq holda davom etadi. Shuning uchun ham qayerda boshqarish (boshqarish arabchada siyosat ma‘nosini anglatadi) o‘zgarsa, hamda ustunlikka intilish kuchaysa, o‘sha hududlarda ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy voqea va hodisalar rivojlanaadi, farqlanishlar sodir bo‘ladi, bu esa bir butun davlatning parchalanishiga olib keladi.

Markaziy Osiyodagi Mustaqil davlatlar ham davlat qurilishini takomillashtirish, iqtisodiyotni rivojlantirishda o‘ziga xos tamoyil va yo‘nalishlarni belgilamoqda, boshqarish shakli va mazmunini tanlamoqda. Ularning ijobiy yoki salbiy tomonlarini vaqt ko‘rsatadi. Bu borada davlat arboblari, siyosatshunoslar, mutaxassislar ham muhim o‘rinni egallaydilar.

Turon, Turkiston, Turkiston gubernatorligi Markaziy Osiyo, Markaziy Osiyo kabi atamalarni uchratamiz. Bunday nomlanishlar tarixiy yillar davomida o‘z mazmunini topgan bo‘lib, ularning birligi tabiiy – geografik o‘lka sifatida qo‘llanilsa, boshqa birlari siyosiy – ma‘muriy atama hisoblanadi. Haqiqatdan ham o‘rganilayotgan makon o‘z tarixiga ega. Chunki, bu hududda - Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va Murg‘ob daryolari vodiylarida bizning asrimizgacha va keyingi davrlarda bir necha buyuk davlatlar bo‘lgan. Jumladan, Baktريا, Marg‘iyona, Xorazm, Sug‘diyona, Buyuk Amir Temur imperiyasi, Xiva, Qo‘qon xonliklari, Buxoro amirligi va boshqalar, shuningdek, XVI-XVII asr boshlarigacha bu hudud bo‘ylab Osiyoni Evropa bilan tutashtirib turuvchi “Buyuk ipak yo‘li” o‘tgan. Buyuk geografik kashfiyotlar davridan boshlab (dengiz yo‘llarining ochilishi va taraqqiy etishi bilan) “Buyuk ipak yo‘li”ning mavqeyi sustlashib ketdi. Natijada bu hududda joylashgan davlatlar dunyo bozoridan asta – sekin uzilib qoldi. Keyinchalik yana bu o‘lkaning boy tabiiy resurslari, ma‘daniyati xorijiy davlatlarni o‘ziga jalb etdi.

Tarixda Amir Temurning “Mulki Turon, millati turk” degan iborasi bor. Bu iborada haqiqat bor, chunki turkiy tillarda so‘zlashuvchi xalqlar Evrosiyoning juda katta qismida yashashgan. Shu bilan birga boshqa tilda gaplashuvchi xalqlar bilan birga, doimo aloqada va munosabatda bo‘lib kelishgan. Albatta bu ibora o‘z davriga xos voqea va mezon hamda mazmunga ega bo‘lgan.

Hozirgi kunda Turon bu past tekislikning nomi bo‘lib, Markaziy Osiyoning shimoliy – g‘arbiy va Qozog‘istonning janubiy g‘arbidagi

tekislikdir. Shimoliy -g'arbda Kasbiy bo'yi botig'i, shimolda Ural oldi bukilmasi va Ural bilan chegaradosh, uni G'arbiy Sibir tekisligidan Kustanay soyligi ajratib turadi. Sharqda markaziy Qozog'iston va Ti-yanshanning shimoliy va janubiy etaklari, Pomir tog'lari, janubda Kopetdog' oldi bukilmasi, g'arbda Kaspiy dengizi bilan chegaradosh. Maydoni 1,5 mln km²

Turkiston Turonning kunchiqar va kunbotar kengligi bo'yicha chamalanganda naq markazidir. Beruniy, Qoshg'ariy, Yassaviylar zamonidayoq Ulug'bek va Boburlar davrida ham Turon so'zi bilan birga Turonzamin va Turkiston iboralari ishlatilgan. Ko'pincha Turkiston deganda butun Turonni, Turon deganda esa butun Turkistonni anglashilgan. Birinchi marta "Turkiston" atamasi mamlakat ma'nosida 539-yili arab xalifaligi vakillari bu hududga kelmasdanoq fors manbalarida uchray boshlagan. Ungacha yurtimiz Turon deb atalgan.

Turkiston - XIX asr va XX asr boshlarida sobiq Markaziy Osiyo va Qozog'istonni shuningdek Markaziy Osiyoning Turkiy xalqlar yashovchi qismini o'z ichiga olgan tarixiy geografik oblast bo'lgan. Turkiston shartli ravishda G'arbiy yoki rus Turkistoni (Qozog'istonning janubiy qismi va Markaziy Osiyoning Rossiyaga qo'shilib olingan qismi), sharqiy yoki Xitoy Turkistoni (Xitoydagi Sin'szan provinsiyasi tarkibiga kirgan) hamda Afg'on Turkistonni (Afg'onstonning shimoliy qismi)ga bo'lingan. 1867-yili Rossiya imperiyasiga qo'shib olingan G'arbiy Turkiston xududida Turkiston general gubernatorligini tashkil qilingan. 1886-yildan rasman Turkiston o'lkasi deb atala boshlagan. Inqilobdan so'ng 1918-yil aprelda g'arbiy Turkiston hududida Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilgan. Markaziy Osiyoda milliy davlat chegaralanishining o'tkazilishi natijasida Turkiston nomi iste'moldan chiqib, Markaziy Osiyo termini bilan almashtirilgan.

Markaziy Osiyo tabiiy geografik o'lka. Markaziy Osiyo berk havza bo'lib, Yevrosiyo materigining deyarli qoq o'rtasida joylashgan. O'lkaning chegarasi juda murakkab. Shuning uchun ham turli tadqiqotchilar uning chegaralari va umumiy maydonini turlicha belgilaydilar. Jumladan N.L. Korjenevskiy bo'yicha Markaziy Osiyoning maydoni 2 mln 213 ming km² bo'lsa, I.S. Shuxinda 2 mln 400 ming km², A.I. Kaminskiyda 2 mln 500 ming km², M.V. Qoriyev

bo'yicha 2 mln 687 ming km² dir. Bu albatta olimlarning o'lkaning shimoliy, janubiy, sharqiy va g'arbiy chekka nuqtalarini qayerdan olishliklari bilan bog'liqdir. Ba'zi bir olimlar Markaziy Osiyoning geografik o'rnini belgilashda 4 ta sobiq Ittifoqdosh Respublikalarning hududini e'tirof etishadilar. Hozirgi kunda Markaziy Osiyo tabiiy geografik o'lkasining chegaralari ko'pchilik tomonidan ma'qullangan va o'quv adabiyotlarida aniq berilgan. O'lkaning eng shimoliy nuqtasi 53,8⁰ shimoliy kenglikda, Ayritov yaqinida, bo'lgan Safedko'x tog' tizmasi bilan Nishopur tog'lari tutashgan joyda – Xarirud vodiysida (34⁰ shimoliy kenglik) g'arbiy nuqtasi Kaspiy dengizining Mang'ishloq yarim orolidagi Tupqarag'ay burnida (50,3⁰ sharqiy uzunlik) va sharqiy nuqtasi Savir tog'larining etagidagi Qora Irtish daryosi vodiysida (85,6⁰ sharqiy uzunlik) joylashgan. Shimoldan janubga 2200 km va sharqdan g'arbiga 2750 km ga yaqin masofaga cho'zilgan. Uning umumiy maydoni 3300000 kv. km atrofida.

Agarda Markaziy Osiyoning tabiiy geografik o'lka sifatida olinsa, uning hududida 4 ta Respublika (O'zbekiston, Turkmaniston, Qirg'iziston, Tojikiston) to'liq joylashgan. Qozog'iston Respublikasining ma'lum qismi shu tabiiy – geografik o'lkadir. Iqtisodiy geografik nuqtai nazardan 5 ta Respublikani umumiy holda Markaziy Osiyo mamlakatlari deb bo'lmaydi, shuning uchun ham Sobiq Ittifoq davrida Markaziy Osiyo va Qozog'iston Respublikalari deb nomlanar edi.

Istiqloq sharofati bilan Mustaqil Respublikalar tarixiy aloqalarni qayta tiklashga o'tdilar. Ona zaminni, tabiiy sharoiti, uzoq tarixi, kelib chiqishi, dini, urf-odatlari, an'analari, maqsadlari rivojlanish imkoniyatlari, muammolari bir bo'lgan qozoq, o'zbek, qirg'iz, tojik, turkman, qaraqalpoq va boshqa halqlar yangi hayot qurishda va o'zaro hamkorlik qilishga kirishdilar. Respublika raxbarlarining 1993-yil Toshkent va Ashxobotda bo'lib o'tgan yig'ilishida O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov Respublika nomlarini e'tirof etgan holda ularni umumlashtirib, "Markaziy Osiyo Davlatlari" deb yuritilishini taklif etdi va bunga barcha raxbarlar rozilik bildirdilar. Haqiqatdan ham ushbu zamindagi davlatlarni Markaziy Osiyo davlatlari deb nomlanishi ham iqtisodiy va ijtimoiy, ham tarixiy va siyosiy-ma'muriy jihatdan to'g'ri va asoslidir (biroq Markaziy Osiyo deganda Osiyodagi tabiiy-geografik o'lkani tushun-

maslik kerak). Shu jihatdan olgan holda, Markaziy Osiyo davlatlari atamasi hozirgi kunga kelib ko'pchilik tomonidan qo'llab quvvatlandi va ushbu nom ham fanga va siyosatga kirib bormoqda. Shuni e'tiborga olganda o'quv rejasiga kiritilgan. Markaziy Osiyo mamlakatlarning iqtisodiy va siyosiy geografiyasi kursining nomini "Markaziy Osiyo davlatlarining iqtisodiy va siyosiy geografiyasi" deb atalishini maqsadga muvofiq va asosli deb o'ylaymiz.

Qozog'iston Respublikasi Respublika Markaziy Osiyoning shimolida joylashgan bo'lib, shimolda Rossiya Federasiyasi, janub va janubi-g'arbdan Qirg'iziston, O'zbekiston Respublikalari va Turkmaniston bilan sharq va janubi-sharqda Xitoy Xalq Respublikasi bilan chegaradosh. Uning maydoni 2 724 902 km² (9-o'rinda), aholisi 17 713 784 kishi (2016-yil. 64-o'rinda). U maydoni va aholisining umumiy soni bo'yicha MDH davlatlari orasida 2 va 4, hamda MO mamlakatlari orasida 1 va 2-o'rinda turadi.

Tojikiston Respublikasi Mamlakat Markaziy Osiyoning janubi-sharqida joylashgan bo'lib, u shimol va g'arbda O'zbekiston, shimol va shimoli-sharqda Qirg'iziston, sharqda Xitoy, janubda Afg'oniston bilan chegaradosh. Maydoni 142000 km² (93-o'rinda), aholisi 8 547 400 kishi (2016-yil. 96-o'rinda). MO davlatlari orasida maydoni bo'yicha 5, aholisi bo'yicha 3-o'rinda turadi.

Turkmaniston Respublikasi. U Markaziy Osiyoning janubi, janubi-g'arbida joylashgan. Mamlakat shimol, shimoli sharq va sharqdan O'zbekiston, shimoldan Qozog'iston, janubdan Afg'oniston va Eron bilan chegaradosh. Turkmanistonning g'arbiy chegarasi Kaspiy dengizi bilan tutash. Xududining maydoni 491200 km² (53-o'rinda), aholisi 5 417 285 kishi (2016-yil. 118-o'rinda). Markaziy Osiyo Respublikalari ichida maydoni bo'yicha 2, aholisi bo'yicha 4-o'rinda turadi.

Qirg'iziston Respublikasi. Respublika MO ning sharqida (o'rta qismida) joylashgan bo'lib u shimol va shimoli-g'arbdan Qozog'iston, g'arb va janubiy g'arbdan O'zbekiston, janubdan Tojikiston, sharqdan-Xitoy Xalq Respublikasi bilan chegaradosh. Maydoni 199 951 km² (87-o'rinda), aholisi 6 mln kishi (2015-yil. 110-o'rinda). Markaziy Osiyo Respublikalari orasida maydoni jihatdan 4-, aholi soni jihatdan 5-o'rinda turadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoning Markaziy qismida, Amudaryo va Sirdaryo kabi yirik daryolar oralig‘ida (katta qismi) joylashgan bo‘lib, shimoli va shimoli-g‘arbda Qozog‘iston, sharq va janubi-sharqda Qirg‘iziston va Tojikiston, janubi va janubi-g‘arbda Afg‘oniston va Turkmaniston bilan chegaradosh. Umumiy maydoni 448,9 ming kv.km (57-o‘rinda), aholisi 31 576 400 kishi (2016-yil. 41-o‘rinda). Markaziy Osiyo davlatlari ichida maydoni va aholisining soni bo‘yicha 3 va 1-o‘rinda turadi.

Milliy istiqolol sharofati bilan bu davlatlar o‘z Mustaqilligini qo‘lga kiritishda va ushbu Mustaqillikni mustahkamlash va bozor iqtisodiyotiga o‘tishda o‘ziga xos tamoyil va yo‘nalishlarini tanlab ish tutmoqdalar.

Xalq xo‘jaligi mamlakatning eng murakkab iqtisodiy sitemasi bo‘lib, moddiy ishlab chiqarishning barcha tarmoqlari va no ishlab chiqarishning barcha tarmoqlari majmuidan iboratdir.

Markaziy Osiyo davlatlarining xo‘jaligi istiqolol davrigacha sobiq iqtisodning ixtisoslashtirilgan yagona xalq xo‘jaligi tizimi tarkibida bo‘lib, mafkura asosida boshqarilayotgan markazning ko‘rsatmalariga binoan shakllandi, joylashtirildi va iqtisoslashtirildi. Shuning uchun ham regionda xo‘jalikning nomutanosib tarkibi va hududiy joylashuvida notekisliklar, ishlab chiqarishda turli tumanlik hamda uzulishlar vujudga keldi. Markaziy Osiyo hududning tabiiy iqtisodiy va ijtimoiy sharotilari talab va extiyojlari markazda unchalik etiborga olinmadi. Chunki, aniq ko‘rsatmalar rejalar yuqoridan berilar edi. Markaziy Osiyo sobiq ittifoq davrida arzon mehnat resurslari, xom ashyo va yarim xom ashyo yetkazib beruvchi mintaqa hisoblanadi. Regiondagi Respublikalarda iqtisodiyot uchun zarur bo‘lgan tog‘-kon sanoat tarmoqlari paxta va boshqa qishloq xo‘jalik xom – ashyosini dastlabki qayta ishlab beruvchi sanoat tarmoqlari shakllandi, rivojlantirildi va o‘ziga xos joylashtirildi. Bu bilan ular sobiq ittifoqning energetika, metallurgiya, kimyo qurilish materiallari, yengil va oziq – ovqat sanoat tarmoqlariga xomashyo yetkazib beruvchi asosiy iqtisodiy zonaga aylantirilgan edi. Yillar davomida hududdagi Respublikalar ishlab – chiqarish hajmi bo‘yicha sobiq ittifoqning paxta, pilla, qorako‘l terilari, quritilgan va ho‘l mevalar, poliz ekinlari va hamda rangli va qimmatbaho metallar (mis, qo‘rg‘oshin, volfram,

uran, simob, surma, oltin va h.o) kabi qishloq xo'jaligi va sanoat maxsulotlari ishlab chiqaruvchi rayon bo'lib keldi. Shuningdek neft, tabiiy gaz, elektr energiyasi, paxtachilik ishlab chiqarish majmuasida xizmat qiladigan mashina va asboblarni yetkazib berishda ham Markaziy Osiyo davlatlarining ulushi katta bo'ladi.

Sobiq ittifoq davrida Markaziy Osiyo hududidagi xo'jalik tarmoqlarining ishlab chiqarishda qatnasuv va uning bohsqa hududlaridagi tarmoqlari bilan bog'langan holda olib borilganligi sababli Respublikalarda tarmoqlarni shakllantirish va rivojlantirishda ularga tobiylik sezilar edi. Birgina misol O'zbekistonda samolyot yasatish uchun 1500 dan ortiq kerakli uskunalarni paxta terish mashinasini barpo etish uchun yuzdan ortiq kerakli qismlarni sobiq ittifoqning turli hududlardagi korxonalaridan olib kelishga majbur bo'lardi. Bu holatlar Markaziy Osiyo Respublikalarida xo'jalik tarmoqlarining sharoiti va ehtiyojdan kelib chiqqan holda barpo etishga to'sqinlik qilib keldi. Bularning barchasi sobiq markazining ko'p yillar davomida olib borgan siyosati edi. Uning oqibatlari istiqbol tufayli Mustaqillikka erishgan Respublikalar iqtisodiyotini qayta tiklash va rivojlantirishning dastlabki o'tis davrida o'z ta'sirini o'tkazib kelmoqda. Musatqillik yillarigacha hududdagi davlatlar sobiq ittifoqning 5% sanoat va 16% qishloq xo'jalik maxsulotlarini yetkazib bergan Markaziy Osiyo mustaqil davlatlar hamkorligidagi davlatlar orasida koproq xom ashyo va yarim xom ashyo maxsulotlari ishlab chiqarishga iqtisoslashtirilganligi bilan farqlanib turadi. Uzoq yillar davomida regiondagi xop'jalik tarmoqlarining sobiq ittifoqdagi ishlab chiqarish tarmoqlari bilan bog'langanligi hozirgi kunda ham o'z ta'sirini ko'rsatib kelmoqda. Ishlab chiqarish bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish uchun MDHdagi davlatlar bilan shartnomalar tuzish va ularni amalga oshirish kerak. Bular tezkorlik bilan hal bo'ladigan vazifalar emasligini davr taqazo etmoqda. Mustaqil davlatlar hozirgi kunga kelib o'z siyosati, iqtisodiyoti va davlat qurilishini tuzishda o'ziga xos yo'nalish va tamoyillarni belgilab olishgan. Jumladan O'zbekiston Respublikasi 5 ta tamoyil va o'ziga xos yo'nalishlarga asoslanib iqtisodiyotni shakllantirish, rivojlantirish hamda joylashtirishga qaratilgan ishlarni amalga oshirayotir. Bozor iqtisodiyotiga bosqichma – bosqich o'tishga, xo'jalik yuritishda davlat nazoratining ustuvor yo'nalishlarini belgilashga qo'shni va xorijiy davlatlar bilan siyosiy,

iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning tenglik asosida yaxshilashga etibor qaratilmoqda. Hududdagi barcha davlatlarda mulkni xususiy-lashtirishga qaratilgan tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xo'jalikning o'z maqsadida vazifasidan kelib chiqqan holda shakllantirish, takomillashtirish hamda ishlab chiqarishni to'g'ri tashkil qilsih va rivojlantirish uchun regiondagi davlatlar MDH va xorijdagi mamalkatlar bilan hamkorlik qilishga kirishdilar. Nufuzli xalqaro tashkilotlarga, aksionerlik uyushlamalariga a'zo bo'ldilar. Kredit, investitsiya olmoqdalar, chet el investorlarini jalb qilmoqdalar. Yangi texnik va texnologiyalarni xo'jalik tarmoqlariga olib kirishmoqdalar. Xo'jalik yuritishda fan va texnika yutuqlariga kadrlar tayyorlashga etiborini kuchaytirmoqda.

Markaziy Osiyo hududida xo'jalik tarmoqlarini shakllantirish va rivojlantirish uchun tabiiy, iqtisodiy, va ijtimoiy sharoitlar mavjud. Regionda ayniqsa, mehnat resurslari zaxirasi yetarli. Hidro energetic, yer, mineral va boshqa resurslar bor. Xom ashyo va yarim xom ashyo maxsulotlar yetkazib berishga iqtisoslanishning o'rni maxsuslarni qayta ishlash va tayyor maxsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashmoqdalar. Markaziy Osiyo xo'jaligining asosiy tarkibi sanoat va qishloq xo'jalik hamda ularning tarmoqlaridan iborat. Bu xo'jalik tarkiblari va ularning Respublikalar iqtisodiyotidagi hissasi turli tuman bo'lib, ularning shakllanishi, rivojlanishi va joylashishi Respublikalarning tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy tabiiy, geografik sharoitlar bilan bog'liq. Bu sharoitlar har bir Respublikada o'ziga xosdir. Shuning, uchun ham Respublika iqtisodiyotida xo'jalik tarmoqlarining o'rni, milliy ishlab chiqarishdagi salmog'i turlichadir.

Regiondagi davlatlarning geografik o'rni, tabiiy, tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy sharoiti geodemografik vaziyati ularning iqtisodiyotini xo'jalik tarmoqlarining rivojlanishini, ishlab chiqarishni hududiy joylanishini, shuningdek region iqtisodiyotida ularning o'rni belgilaydi. Jumladan hozirgi kunda ham MDH davlatlarida ham yetishtiriladigan paxtaning 95% sholi, meva, sabzavod, pilla qorakol terining 45% Markaziy Osiyo davlatlariga to'g'ri keladi. Bulardan tashqari ko'plab rangli metallar, surma, mis, katta miqdorda neft, gaz qazib chiqariladi. Qozog'istonda 2012 -yilda 80 mln t neft (Rossiyadan so'ng ikkinchi o'rinda MDH davlatlari orasida) O'zbekiston va Turkmanistonda 62,9 va 80 mlrd.m³ gaz qazib chiqarilgan.

(MDHda Rossiyadan keyingi 3-2 o'ringda). Shuningdek, ko'mir qazib chiqarishda Qozog'iston Respublikasi MDH da 3-o'ringda, O'zbekiston dunyoda oltin zarihalari bo'yicha 4-o'ringda, qazib chiqarishda 9-o'ringda (90 tonna) turadi.

Markaziy Osiyo davlatlari qishloq xo'jalik maxsulotlari yetishtirishda ham MDH va xorijiy davlatlar orasida o'ziga xos ko'rsatkichlarga ega. Bu borada Qozog'iston va O'zbekiston Respublikalarinig hissalari salmoqli.

Tarixiy Geografiya, Biogeografiya, Madaniyat Geografiyasi, Siyosiy Geografiya, Atrof muhit muhofozasi, Iqtisodiy Geografiya, Sanoat geografiyasi, Rekreatsion geografiya, Turizm va sport, Tibiiy Geografiya, Qishloq xo'jaligi, Mintaqaviy rivojlanish va rejalash-tirish, Transport geografiyasi, Suv resurslari va b⁴.

Regiondagi davlatlar orasida Qozog'iston Respublikasi iqtisodiyotining rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Milliy daromadi aholi jon boshiga hisoblanganda ancha yuqori. Mintaqada xo'jalikning rivojlanish xususiyatlari Respublikalar tanlab olgan tamoyil va yo'nalishlariga bog'liq. Ishlab chiqarishning ko'rsatkichlari tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, va geodemografik vaziyatlar bilan bir qatorda davlatning tanlagan chora-tadbirlari ham muhim ta'sir ko'rsatadi. So'ngi yillar oralig'ida neft, gaz qazib chiqarish, qishloq xo'jalik maxsulotlarini yetishtirish ko'rsatkichlari shuni ko'rsatadiki, Qozog'istonda neft, gaz qazib chiqarish, don, kartoshka, go'sht va sut yetishtirish miqdorlari kamayib borgan. O'zbekistonda esa aksincha. Turkmaniston, Qirg'iziston, Tojikistonda ham ko'rsatkichlar ko'lami kamaygan. Sut yetishtirish bo'yicha Turkmaniston bir o'z ortda xolos. Markaziy Osiyo Respublikalarida xo'jalikni rivojlantirishda ularning tabiiy geografik sharoitidan tashqari iqtisodiy geografik o'rni muhim ahamiyatga ega. Jumladan Qozog'iston Respublikasining Rosiya Federatsiyasining rivojlangan Volga bo'yi, Ural, G'arbiy Sibir, Sharqiy Sibir, Iqtisodiy rayonlariga qo'shniligi va yaqinligi dengiz bilan tutashligi, transit, temir, avtomobil, havo yo'llarining bo'lishligi, yer va mineral resurslarga boyligi, tinch va rivojlangan mamlakatlarga chegaradosahligi va boshqalar, uning iqtisodiy jihatdan rivojlanganligini belgilaydi.

⁴ Strahler, Alan H, "Introducing physical geography" (4-6 betlar).

Shuning, uchun ham Markaziy Osiyodagi davlatlar Yevropa, Fors qo'ltig'i atrofidagi davlatlarga Hind va Tinch Okeani, qirg'oq bo'ylariga chiqishga katta e'tibor berishayotir. Bularning hammasi Markaziy Osiyodagi davlatlarda xo'jalikni rivojlantirishga imkon yaratadi.

Sanoati. Barcha respublikalar sanoatida undiruvchi sanoat tarmoqlarining ahamiyati katta. Bu tarmoqlar guruhiga kiruvchi yoqilg'i-energetika, metallurgiya va kimyo sanoati salmog'i, ayniqsa, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston respublikalarida ancha katta. Yoqilg'i tarmoqlari orasida neft sanoatining ahamiyati tobora oshib bormoqda.

Neftni qazib chiqarishda Qozog'iston (80 mln. t), O'zbekiston (5 mln. t) va Turkmaniston (6 mln. t) ajralib turadi. Tabiiy gaz qazib chiqarishda bu respublikalarning imkoniyati yanada kattadir. Bu borada, ayniqsa, Turkmaniston alohida ajralib turadi. Gaz zaxiralari hajmiga ko'ra u sobiq Ittifoq respublikalari ichida Rossiyadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Gazni qazib chiqarishda mintaqada Turkmaniston (80 mlrd. km³) va O'zbekiston yetakchilik qiladi. Bu boyliklarni keng doirada o'zlashtirish va ularni jahon bozorlariga olib chiqish endigina amalga oshmoqda.

Mintaqa respublikalari (Turkmanistondan tashqari) ko'mirga ham ancha boy. Elektroenergetika sanoati mintaqaning barcha respublikalarida nisbatan yaxshi rivojlangan. Qozog'istonda salkam 90 mlrd. kVt/soat, O'zbekistonda esa 48-50 mlrd. kVt/soat elektroenergiya ishlab chiqariladi.

Metallurgiya sanoati Markaziy Osiyo respublikalarida bir tekis rivojlanmagan. Qozog'iston bu o'rinda keskin ajralib turadi (2,0 mln. tonna po'lat, qo'rg'oshin, rux, mis, xrom ishlab chiqaradi). O'zbekistonda 0,5 mln. tonna po'lat va ko'p miqdorda qo'rg'oshin, rux, mis, oltin, kumush va boshqa nodir metallar ishlab chiqariladi.

Kimyo sanoatining mintaqa respublikalaridagi asosiy o'rni qishloq xo'jaligiga xizmat qilishdir. Shu sababdan, Qirg'izistonni hisoblamaganda, barcha respublikalarda mineral o'g'itlar ishlab chiqarish mazkur sanoat tarmog'ining bosh ixtisosi sifatida rivojlangan.

Mamlakatlar iqtisodiyotining asosiy tayanch tarmog'i hisoblanadigan mashinasozlik sanoati esa mintaqa respublikalari orasida O'zbekiston va Qozog'istonda rivojlangan.

Mintaqaning barcha respublikalarida yengil va oziq-ovqat sanoatlari muhim o'rin tutadi.

Qishloq xo'jaligi. Markaziy Osiyo davlatlarining an'anaviy ishlab chiqarish sohasidir. Hudud dehqonchilik tarmoqlari qishloq xo'jalik mahsulotlarining asosiy qismini yetkazib beradi. Markaziy Osiyo dehqonchiligining tarkibi respublikalarda bir-biridan farq qiladi. Jumladan, Qozog'iston, Qirg'izistonda donchilikning ahamiyati juda katta. Qozog'iston don yetishtirish va uni eksport qilishda jahondagi eng yirik davlatlardandir. Sug'orma dehqonchilikka asoslangan O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikistonda esa donchilik bilan birga texnik ekinlar, eng avvalo, paxtachilikning ahamiyati kattadir.

Chorvachilikda mintaqaning deyarli barcha davlatlarida qo'ychilik yetakchi tarmoq hisoblanadi. Uning ahamiyati, ayniqsa, Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston va Turkmanistonda katta. Qoramolchilik mintaqa respublikalarining, ayniqsa, aholi nisbatan zich yashaydigan vodiy va vohalarida, industrial markazlari atrof hududlarida ko'proq rivojlangan. Mintaqada chorvachilikning tuyachilik (Qozog'iston va Turkmanistonning cho'l hududlarida), pillachilik, asalarichilik (O'zbekiston va Tojikistonning tog' va tog'oldi hududlarida), yilqichilik (Qozog'iston, Turkmaniston, Qirg'iziston) kabi tarmoqlari ham muhimdir.

Transportida katta maydonli o'lka bo'lganligi sababli temiryo'l, avtomobil va quvur transporti eng ahamiyatlidir.

Markaziy Osiyo davlatlarini Xitoy orqali Tinch okeani, Eron orqali Fors qo'ltig'i, Kavkaz orqali Qora dengiz bilan bog'lovchi yangi yo'llar qurilmoqda. Ilgarilari respublikalarning ichki aloqalarini tashkil qilishda xizmat qilib kelgan avtomobil transporti so'nggi vaqtlarda tobora ko'proq xalqaro iqtisodiy aloqalarda ham samarali xizmat qilmoqda.

Suv transporti tarmoqlari faoliyati mintaqada tubdan cheklangan. Quvur transporti esa tobora rivojlanmoqda. Havo transporti ham barcha respublikalar ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynaydi.

Ichki tafovutlar. Markaziy Osiyo mintaqasini geografik joylashuviga ko'ra tekislik va tog'li respublikalar guruhlariga ajratish mumkin. Bunda, asosan, O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmaniston respublikalari birinchi, Qirg'iziston va Tojikiston respublikalari ikkinchi guruhga kiradi. Ammo iqtisodiy-geografik xususiyatlari turlicha bo'lganligi sababli, biz ular bilan O'zbekistonning qo'shni respublikalari sifatida alohida tanishib chiqamiz.

Sovet Ittifoqining parchalanishi natijasida mustaqil davlatlar shakllandi. Shu jumladan Markaziy Osiyo zaminida Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston, Turkmaniston va O'zbekiston davlatlari tarkib topdi. Ularni Mustaqil davlat sifatida Birlashgan Millatlar Tashkiloti va jahondagi juda ko'p mamlakatlar, nufuzli tashkilotlar tan olishdi, diplomatik munosabatlar o'rnatishdi. Tarixi, zamini, etnik kelib chiqishi, dini urf-odatlari, orzu-umidlari, maqsadlari, tabiiy sharoit va resurslari, istiqbol imkoniyatlari bir bo'lgan qozoq, qirg'iz, tojik va o'zbek, turkman va qoraqalpoq halqlari yangi hayot qurishga va bu borada o'zaro hamkorlik, qilishga harakat qilmoqdalar.

Mazkur davlatlar uzoq va yaqin o'tmishda yaqin yaxlit bo'lgan, A. Temur ta'kidlaganidek, ularning mulki Turon, millati turk bo'lgan. Markaziy Osiyo xalqlari jahon fani va ma'daniyatining rivojlanishiga juda katta hissa qo'shgan.

XX asrning 90 yillaridan boshlab bu zaminda vaziyat o'zgardi. Dunyo siyosiy kartasida Mustaqil davlatlar tashkil topdi. Bu davlatlar hozirgi kunda va kelajakda ijtimoiy, ma'naviy jihatdan o'zaro bir – biriga yaqinlashishni hamkorlikni parchalanishga qarshi qo'ydilar. Tarixiy va zamin birligi, tenglik asosida iqtisodiy, texnikaviy va madaniy aloqalarni qayta tiklash va rivojlantirishga harakat qilmoqdalar.

Markaziy Osiyo davlatlari ma'lum bvir geografik o'lkada joylashganligi uchun uning tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari deyarli bir xil bo'lib, ba'zi tomonlardan bir oz farqlanadilar, shuning uchun ham bu o'lkaning tabiatini, tabiiy resurslarini, iqtisodiy va boshqa geografik imkoniyatlarini, davlatlar iqtisodiyotini rivojlantirish bilan bog'liq boshqa muommolarni alohida – alohida hal qilib bo'lmaydi. Markaziy Osiyo davlatlarida umumiylik shu qadar ko'pki, uni birgalikda qarash va birgalikda yechish davr taqazosidir.

Markaziy Osiyo hududining geografik o'rni va tabiiy resurslarini birgalikda o'rganish, ulardan foydalanishni hamda muommolarni birgalikda hal etish muhim ahamiyatga ega. Chunki ularning geografik va iqtisodiy jihatdan taqsimlanishi, mazmuni shi qadar o'ziga xoski, buni yakka tartipda yechib bo'lmaydi. Jumladan Markaziy Osiyoning tabiiy va iqtisodiy, madaniy, ichki va tashqi aloqalari mazmuniga, mohiyatiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan: Rossiya, Xitoy, Afg'oniston, Eron bilan, Kaspiy dengizi bilan bo'lgan che-

gara va qo'shnichilik aloqalarini olaylik. Shimolda Rossiyaning iqtisodiy jihatdan ancha rivojlangan Volga bo'yi, Ural Shimoliy Kavkaz, G'arbiy Sibir kabi yirik iqtisodiy rayonlari bilan bog'langan. Bu ayniqsa Qozog'iston Respublikaning iqtisodiy taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega.

Yoki Markaziy Osiyo davlatlari Kasbiy dengizi orqali Rossiya va G'arbiy Yevropadagi hamda O'rta dengiz bo'yi mamlakatlari bilan bog'lanish imkoniyatlariga egadirlar. Shuningdek, Xitoy orqali Tinch okeaniga, Eron, Afg'oniston, Pokiston orqali Osiyoning janubidagi davlatlar bilan hamkorlik qilish imkoniyatlariga egadirlar.

Markaziy Osiyo hududining g'arbiy qismini yirik neft-gaz mintaqasi kesib o'tgan. U Sayyoramizdagi yirik neft-gaz mintaqasi (Fors qo'ltig'idan toki G'arbiy Sibirigacha cho'zilgan) tarkibiga kiradi. Shuningdek MDHdagi tabiat resurslarining 2-4%, qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning 47%, va haydaladigan yerlarning 20% shu o'lkada mavjuddir. Region uchun suv resurslarning tanqisligi xos bo'lib, bu borada Qirg'iziston va Tojikiston qulay imkoniyatga ega.

Markaziy Osiyo davlatlari uzoq yillar davomida xom-ashyo yetkazib beruvchi mavqega ega bo'lgan. 80-yillarda Sobiq SSSR sanoat maxsulotining 5 %, qishloq xo'jalik mahsulotlarini 16 % ini ishlab chiqargan. Shuningdek sanoatda texnologik siklning to'liq darajaga ega emasligi, uning tugallanish darajasi unchalik rovijlanmaganligi bilan ajralib turgan. Shuning uchun ham ularni-Mustaqilik yillarida yaxshilash har bir davlatning, qolaversa, shu mintaqadagi barcha mamlakatlarning hal etilishi lozim bo'lgan muommoli vazifasidir.

Resurslarning zahirasi taqsimlanishi ulardan foydalanishni birgalikda olib borishni taqazo etadi. Masalan Amu daryo suvidan foydalanish faqat O'zbekiston uchun emas shu jumladan Tojikiston va Turkmaniston uchun, Sirdaryo suvidan foydalanish faqat O'zbekiston uchun emas, balki Qirg'iziston, Tojikiston Qozog'iston uchun ham muhimdir. Bunday foydalanish barajha tabiat resurslari uchun ham xos. Jumladan Qoraqum va Qziliqum, Kasbiy orol dengizlaridan foydalanish neft va gaz hamda boshqa foydali qazilmalarni qzib olish va ulardan foydalanish Markaziy Osiyodagi barcha davlatlarning birgalikda hal qilish lozim bo'lgan ishidir.

Yoki qishloq xo'jaligining chorvachilik, donchilik ham texnika ekinlarini rivojlantirish uchun Markaziy Osiyodagi davlatlar o'z maqsadlaridan kelib chiqqan holda birgalikda ish olib borishlari lozim.

Markaziy Osiyo hududi xilma – xil shakl va ko‘rinishga ega bo‘lgan yer sayyorasining bir qismi bo‘lib, unda kechadigan hodisa va jarayonlar tabiatga, butun borliqqa xos bo‘lgan qonuniyatlar asosida sodir bo‘ladi. Shulardan biri Markaziy Osiyo hududi bo‘lib, uning asosiy qismi dunyodagi eng katta berk havzaning (Yevroosiyo materigida) markazida joylashgan. Hududda kechadigan hodisa va jarayonlar berk havzaga xos bo‘lgan qonuniyatlar bilan bog‘liq.

Shuning uchun, berk havzaga xos bo‘lgan qonuniyatlarni bilish ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga ega. Bilish asosidagina biz Markaziy Osiyo hududidagi ijtimoiy – iqtisodiy va ayniqsa, ekologik muommolarni bartaraft qilishimiz mumkin.

Markaziy Osiyo hududi umumiy maydonning 90% dan ortiq qismi berk havzadan iborat. Hozirgi kunda bu hududa o‘ziga xos ijtimoiy iqtisodiy va ekologik muommolar vujudga kelgan. Ularning kelib chiqish sabalari unga ta‘sir etgan omillarni, shuningdek ularni optemallashtirish uchun ko‘rilayotgan va qo‘llanilayotgan choratadbirlarning samaradorligini o‘rganish tadqiqotlar olib boorish hozirgi kun taqazosidir. Shu davrning asosiy muomolari Markaziy Osiyo hududida quyidagilardir.

Ijtimoiy demografik muommolar Markaziy Osiyodagi eng muhim muommo bo‘lib hisoblanadi. Chunki Markaziy Osiyo hududida 70 mln dan ortiq kishi yashamoqda. Tabiiy o‘sish aholining zichligi–joylashivi, bilimdonlik darajasi, kasbi, mehnat resurslari bilan ish bilan ta‘minlanganligi va boshqa demografik ko‘rsatkichlar Respublikalarda turlicha. Shuningdek iqtisodiyotga rivojlanish darajasi moddiy texnika ba‘zasi va ishlab chiqarish texnologiyasi bir xilda emas.

Kishilarning tabiatga va ishlab chiqarishga bo‘lgan munosabati va ta‘siri ham boshqa - boshqa. Ba‘zi hududda ishlab chiqarish kuchlari mehnat vositalari xo‘jalik tarmoqlari moddiy texnika ba‘za to‘planib qolgan, boshqa bir joyda esa uning aksi. Oqibatda inson – jamiyat tabiat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatda nomutanosibliklar bo‘ladi. Bu hol ham tabiiy, ham ijtimoiy ekologik muommolarni vijudga keltirmoqda, buni biz O‘zbekistonda, Qozog‘iston va boshqa Respublikalarda ham ko‘rmoqdamiz.

Iqlim bilan bog‘liq muommolar keyingi 10-15-yil orasida xududda ilish kuzatilmoqda. (CO₂ konsentrasiyasining ortishi va an-

tropogen omillar asosida). Suvga bo'lgan talab keyingi chorak asrda ortib borayotir. Sug'orib ekiladigan yerlar maydoni 1,5 barobarga ko'payib, hozirgi kunda birgina O'zbekistonda 4,5 mln ga dan ortib ketdi. Oqibatda yirik daryolarimiz suvlari Orolga to'liq bormayotir. Orol dengizi sathi pasayib bormoqda.

Suvdan holis bo'lgan yerlar oldingi qirg'oq chizig'idan 100-150 km dengiz tomoniga kirib bordi. Natijada harorat 1,5 gradusga ortdi, nisbiy namlik 10-15 %ga kamaydi. Orol dengizining 1960-yildagi maydoni 689000 kvadrat kilometr, suv satxi 53,4 metr bo'lgan bo'lsa, 2010-yilga kelib bu kattaliklar 13900 kv km va 31 metrni tashkil etdi. Oqibatda Orol yuzasida taqsimlangan modda va energiya miqdori keskin o'zgardi. Orol, Orol atrofi va Orol havzasida ekalogik muammolar vujudga keldi.

Yer usti suvlarining ekalogiyasida o'zgarishlar yuz berdi. Agarda daryoni suvi Markaziy Osiyo regionida 125-128 kub/km ni tashkil etgan bo'lsa, shundan qishloq xo'jaligida 110 kub/km suv foydalanilmoqda. Natijada 35-38 kub km suv yuqori darajada minerallashib qoldi.

Menirallashgan suvlar yana daryolarga va boshqa suv havzalari-ga quyilmoqda. Sanoat chiqindilari, tashlandiq suvlar toza suvning ifloslanishuviga sabab bo'lmoqda.

Yer resurslaridan foydalanish va tuproqlarning ekalogik holatida ham o'ziga xos ko'rsatkichlar mavjud. Tog' kon sanoatining rivojlanishi bilan antropogen buzilgan landshaftlar vujudga keldi va kelmoqda. Faqat O'zbekistonda 1956-1960-yillarda shamol eroziyasi natijasida 200.000 gektar maydon paxtazorlar nobud bo'lgan.

Tuproqqa ishlov berishning qoloq usullaridan foydalanish natijasida tuproqning zichlashuvi kuchaydi, hosildorlik kamayib ketish hollari kuzatilmoqda. Pestisid va mineral o'g'itlarning tuproqqa ta'siri ularning miyoridan ortiqcha ishlatilishi natijasida ortib bordi.

Masalan: paxtachilikni rivojlantirish uchun O'zbekistonda har gektar yerga 300 kg azot, 200 kg fosfor, 110 kg kaliy o'g'itlari solinadi. Ayrim joylarda undan ham ko'p foydalaniladi.

Sug'orishni to'g'ri tashkil etmaslik va suvdan noto'g'ri foydalanish oqibatida ham suv resurslarini, sug'oriladigan yerlarning egologik holati yomonlashdi, chuchuk suv tanqisligi yuzaga kelmoqda. Su'niy sug'orish natijasida inson tabiatga juda katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Masalan: paxta suvni ko'p talab qiladi. Har gektar ekin maydoniga 5-8 ming kub metr suv sarf qilinadi. Birgina O'zbekistonda chigit ekilgan maydon 1,3 mln ga atrofida. Sug'orish tizimini to'g'ri tashkil etmaslik natijasida dala maydonlariga berilayotgan suvning yarmi yetib bormaydi. Mutahassislarning hisoblashlaricha Markaziy Osiyoning ba'zi bir joylarida meyoriy suvga nisbatan 5-7 marta ko'p suv sarflanmoqda. Natijada yer shurlanishi kuchaymoqda va ayniqsa O'zbekiston, Turkmaniston hududlaridagi har 3 ta sug'orma yerlarga 1 ga sho'rlangan yer to'g'ri keladi.

Chuchuk suv yetishmasligi muammosi turgan bir vaqtda shaharlarda suvdan foydalanish meyorlari oshgan holda buzulmoqda. Me'yorga nisbatan Dushanbeda 1,6 martaga, Toshkentda 2,0 marta ko'p, Buxoro va Navoiy viloyatlarida 3,0 marta ko'p chuchuk suv iste'mol qilinmoqda.

Tuproqlarning pasporti (xossa va xusiyatlari tavsilotlari yig'indisi) ilmiy asosda o'rganilmay turib, ularning suvga bo'lgan talabchanligi hisobga olinmay turib, nazoratsizligi oqibatida behudaga suvlar sarflanmoqda. Natijada yerlarning melliorativ holati yomonlashidi. Jumladan, 1 gektar sug'oriladigan yerga o'simlik turlarini inobatga olgan holda o'rtaicha 7-10 ming kub/metr suv sarflanishi kerak bo'lgan holda, nazoratsizlik oqibatida Turkmanistonda-20; Qozog'istonda-17.5; O'zbekistonda-15; Tojikistonda-14.5 ming kub metr suv sarflanmoqda. Bu kabi salbiy holatlarni va yuzaga kelgan ekologik muammolarni hayvonot olami, o'simliklar dunyosi diqqatga sazovar landshaftlar misolida ham keltirish mumkin va hokozo.

Markaziy Osiyo hududida tabiyat –inson-jamiyat-antropogen landshaft munosabatlarini yurgizishda juda katta extiyotkorlik bilan ish olib borish kerak. Shuning uchun, birinchi navbatda berk havzaga xos bo'lgan tabiiy va ijtimoiy qonunlarni bilib olish, ikkinchidan tabiatning insonga, insonning tabiatga, antropogen landshaftning tabiatga va insonga bo'lgan ta'siri, sir asrorlarini ilmiy amaliy, tadqiqotlar orqali to'g'ri anglab yetish, uchuncuidan tabiiy va ijtimoiy sharoitlarni ilmiy asoslab o'rganish va pasportini tuzish, to'rtinchidan ekologik ta'lim, tarbiya va madaniyatni yaxshilash, beshinchidan berk havzadagi hodisa va jarayonlarni, resurslarni dunyo mezoni bo'yicha baholashni bilish zarurdir.

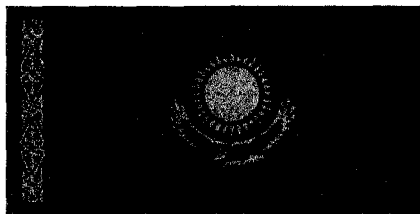
III-BOB
MARKAZIY OSIYO DAVLATLARINING
REGIONAL TAVSIFI

**Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston,
Turkmaniston Respublikalari.**

Reja:

1. Qozog'iston Respublikasi.
2. Qirg'iziston Respublikasi.
3. Tojikiston Respublikasi.
4. Turkmaniston Respublikasi.

Qozog'iston Respublikasi

BAYROG'I

GERBI

Qozog‘iston Respublikasi haqida qisqacha ma’lumot:

Rasmiy nomi	Qozog‘iston Respublikasi
Poytaxti	Nur-Sulton
Hududi	2,724,902 km ² . Dunyoda 9-o‘rinda
Suvlik	738 km ² , 2,95 %
Aholisi	17 753 200 (2016 yil). Dunyoda 64-o‘rinda
Zichligi	1 km ² joyga 6,51 kishi
Davlat tuzimi	Boshqaruvning prezidentlik shaklidagi unitar davlat
Davlat tili	Qozoq, rus tili
Dini	Islom, masihiylik
Pul birligi	Qozoq tengge
Mustaqillik kuni	1991-yil 16-dekabr
Katta shaharlari	Olma-Ota, Shimkent, Ostona
Prezident	Qosim-Jo‘mart To‘qayev
Bosh vazir	Askar Mamin
YaIM (XQT)	\$ 458,187 mlrd. Dunyoda 44-o‘rin
Jon boshiga	\$ 25912
Internet domen	.kz
Qisqartmasi	KZ, KAZ
Telefon prefiksi	+7
Vaqt mintaqasi	UTC +5, UTC +6
Chegaralari	Shimolda Rossyaga (chegara uzunligi-6846km), janubda O‘zbekiston (2203km), Qirg‘iziston (1051km) va Turkmaniston (379km), sharqda Xitoy (1521km) bilan chegaradosh. Qozog‘istonning g‘arbiy qismi kasbiy dengizi janubdan Orol dengizi bilan tutash (3000km). Chegaraning umumiy uzunligi 15000 km dan ortiq.

Qozog‘iston Respublikasi ma‘muriy-hududiy bo‘linishi

1-yanvar 2018-yil

Qozog‘iston Respublikasi	Hududi ming km ²	Tuman	Shahar		Aholi manzillari		Aholi soni	Aholi zichligi, 1km ² kishi
			Jami	Respublika va viloyatga bo‘ysunuvchi	Shahar tipidagi qishloqlar	Qishloqlar		
Umumiy	2724,9	177	87	40	30	6 693	18157078	6,5
Akmola	146,2	17	10	2	5	614	744386	5,1
Aktobe	300,6	12	8	1	-	372	834768	2,8
Almata	223,6	16	10	3	-	731	1947481	8,7
Atirau	118,6	7	2	1	-	165	594562	5,0
G‘arbiy Qozog‘iston	151,3	12	2	1	3	443	636852	4,2
Jambil	144,3	10	4	1	-	373	1110907	7,7
Karaganda	428,0	11	11	9	10	421	1384889	3,2
Kostanay	196,0	16	5	4	3	590	883640	4,5
Qizilo‘rda	226,0	7	4	2	2	261	765171	3,4
Mangistau	165,6	5	3	2	-	61	626793	3,8
Janubiy Qozog‘iston	117,3	15	8	4	-	836	2841307	24,2
Pavlodar	124,8	10	3	3	4	401	758479	6,1
Shimoliy Qozog‘iston	98,0	13	5	1	-	673	569446	5,8
Sharqiy Qozog‘iston	283,2	15	10	4	3	752	1395797	4,9
Astona shahri	0,7	3	1	1	-	-	872619	1246,6
Olmata shahri	0,7	8	1	1	-	-	1703482	2433,5

Qozog‘istonning madaniyati va tarixi ko‘p ming yilliklarda shakllangan va rivojlangan. Hozirgi Qozog‘iston hududida miloddan avvalgi 4-1-ming yilliklarda qabilalar yaylov chorvachiligi bilan shug‘ullanishgan. Eramizdan oldingi III-I asrlarda Qano davlati vujudga kelgan. Milodning VI-VII asrlarida Turk xoqonligi, Ili va

Chuv daryolari havzasida turgashlar, keyinchalik qarluqlar davlati (766-940) tashkil topgan, hunarmandchilik, savdo rivojlandi, shaharlar (Toroz) paydo bo'ldi. Qozog'istonning janubida VIII-X asrlarda islom dini tarqaldi, IX-XI asrlarda Qozog'istonning g'arbiy va janubi-g'arbiy hududlari o'g'uzlar tarkibida bo'lgan. X asrning birinchi yarmida Yettisuvda qarluqlar xoqonligi parchalanib, uning o'rnida qoraxoniylar davlati vujudga keldi. 1219-21-yillarda Qozog'iston mo'g'ullar tomonidan bosib olindi va mo'g'ul uluslari tarkib topdi - Jo'ji, Chig'atoy, so'ng Oq o'rdada hayot boshlandi. Keyinchalik Amir Temur To'xtamishga qarshi yurish qildi (1391), so'ng oradan 200 yil o'tgach Abdullaxon II ham dashti Qipchoqqa yurish qildi. XIV asr oxiri-XV asr boshlarida Oq o'rda, No'g'ay o'rda, o'zbek xonligi kabi bir necha mulklarga bo'linib ketdi.

Manbalarga asoslanib shuni aytish mumkinki, qozoqlarda davlatchilik 1470-yilda shakllangan. Yettisuv va Chuv daryo vodiysida qozoq sultonlari Jonibey va Gireylar ko'p sonli elatlarni «Qozoq» urug'iga birlashtirdilar. XVI asr boshlarida Qosimxon boshchiligida (1511-1523) qozoq xonligi mustahkamlandi, chegaralari kengaydi, qozoq elatining shakllanishi nihoyasiga yetdi, aholi soni ortdi. Xonlikni Osiyo va Yevropadagi mamlakatlar yaxshi bilishgan. Keyinchalik qozoq xonligi juzlarga bo'linib, Katta juz (Yettisuv), O'rta juz (Markaziy Qozog'iston) va Kichik juz (g'arbiy Qozog'iston) deb atalgan. 1716-yilda qozoqlarning oxirgi xoni - Taukexak o'lishi bilan Qozog'iston hududida mustaqil ko'p sonli xonliklar vujudga keldi.

1729-yilda Jung'oriya xonligi Katta juzning ko'p qismini bosib oldi. Xavf ostida qolgan Kichik juz oqsoqollari 1721-1731 va 1731 - 1740-yillarda O'rta juzning xon va sultonlari Rossiya podsholigiga murojaat qilishib, ularni Rossiya tarkibiga qo'shib olishlikni so'rashdi. Murojaat qabul qilindi. Qozog'iston hududining janubiy qismlari Qo'qon va Xiva xonliklari tarkibiga kirdi.

Qozoq madaniyati, iqtisodining rivojlanishida qozoq-rus munosabatlari muhim ahamiyatga ega. 1860-yilda qo'qon xonligi yengilib Yettisuvning barcha qismi Rossiyaga qo'shib olindi. Podsho hukumati 1867-yilda Turkiston general-gubematorligi tarkibida Yettisuv va Sirdaryo viloyatlari, 1868-yilda Orenburg general-gubematorligi tarkibida O'rol va To'rg'ay viloyatlari, g'arbiy Sibir general-guber-

natorligi tarkibida Akmolinsk va Semipalatinsk viloyatlarini tashkil etdi. Qozog‘iston Rossiya sanoati uchun o‘z tovarlarini sotish bozori va xomashyo bazasi bo‘lib qoldi.

1917-yil noyabr-1918-yil fevralda Qozog‘istonda sovet hokimiyati o‘rnatildi. Sirdaryo va Yettisuv viloyatlari Turkiston ASSR tarkibiga kiritildi. 1920-yil 26-avgustda RSFSR tarkibida Qirg‘iziston ASSR tuzildi. 1920-yil 4-12-oktabrda SSSR tarkibida Qozog‘iston ASSR tuzildi, poytaxt Qizilo‘rdaga ko‘chirildi. 1929-yil mayda poytaxi Olmaota shahriga ko‘chirildi. 1936-yilda SSSR tarkibidagi Ittifoqdosh Respublikaga aylantirildi. 1990-yil 25-oktabrda davlat suvereniteti to‘g‘risida deklaratsiya qabul qilindi. 1990-yil 10-dekabrda Qozog‘iston Respublikasi deb nomlangan bo‘lsa, 1991-yil 16-dekabrda Respublika Oliy Kengashi davlat mustaqilligi to‘g‘risida qonun qabul qildi.⁵ Milliy bayrami 16 dekabr Mustaqillik kuni (1991). Davlat boshlig‘i -prezident. Qonun chiqaruvchi hokimiyat -2 palatali Parlament (Senat va Majlis). Ijroiya hokimiyat -Bosh vazir boshchiligidagi hukumat.

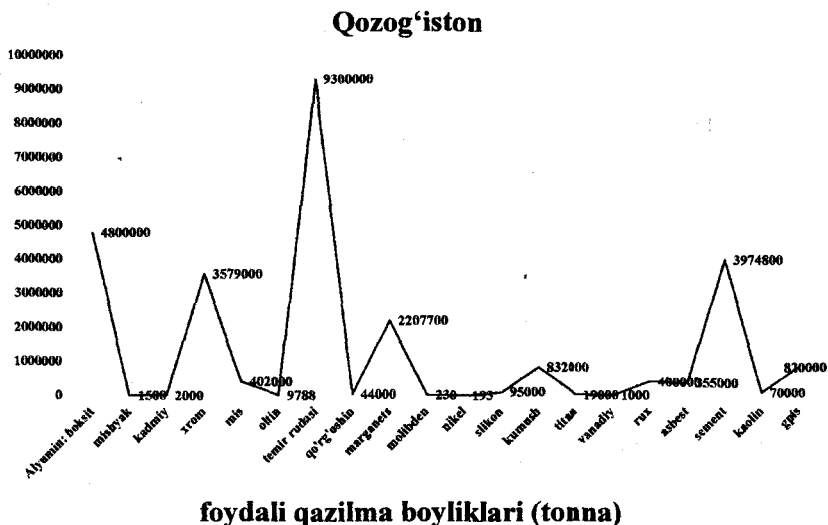
Qozog‘istonning geografik joylanishi, tabiiy sharoiti va resurslari. Qozog‘iston Respublikasi Markaziy Osiyoning shimolida joylashgan bo‘lib, shimolda Rossiya, janubda Qirg‘iziston, O‘zbekiston, Turkmaniston Respublikalari, sharqda Xitoy bilan chegaradosh, g‘arbda Kaspiy dengiziga tutashgan. Dunyo okeanlaridan O‘zbekiston bilan deyarli bir xil uzoqlikda joylashgan. Respublikaning eng chekka shimoliy nuqtasi 55° 26’ shimoliy kenglikka, janubi esa 40° 56’ shimoliy kenglikka to‘g‘ri keladi. Chegarasining umumiy uzunligi 15.000 km dan ortiq bo‘lib, uning 12.000 km quruqlikka, 3.000 km dan ortiq qismi Kaspiy va Orol dengizlari qirg‘og‘iga to‘g‘ri keladi.

Qozog‘iston mo‘tadil mintaqaning O‘rta va janubiy kengliklarida joylashgan. Uning yer yuzasi xilma-xil bo‘lib, g‘arbda Kaspiybo‘yi pasttekisligi, Mang‘ishloq yarim oroli (eng past botiq - Qoragiyo -132 m), undan sharqda Ustyurt platosi joylashgan. Shimol va shimoli g‘arbda Urol tog‘lariniug janubiy tarmoqlari mavjud. Qozog‘iston hududida To‘rg‘ay platosi, Turon pasttekisligi, Katta va Kichik Bo‘rsiq qumli cho‘llari va Orolbo‘yi Qoraqumi mavjud.

5 Қазақстан республикасының президентінің жас үлгісіне сыйлық. мей – Қазақстан республикасының азаматынан. Қоғамистон -2019. С-95-96

Shuningdek, Qozog'istonda past tog'lar, Betpaqdala va Mo'yinqum cho'llari joylashgan. Respublikaning sharqi va janubi-sharqida Oltoy tog'larining janubiy tarmoqlari, so'ng Saure (3805 m), Tarbog'atoy (2922 m), Juno'oriya Olatovi (4463 m), Shimoliy va g'arbiy Tyanshanning Kungay, Qirg'iziston, Qorjontog', Qoratog' tog' tizmalari joylashgan.

Qozog'iston hududining katta qismi proterozoy va paleozoy, burmalanishiga mansub geologik tarixiy yoshga ega bo'lib, foydali qazilmalarga boy o'lka. Foydali qazilmalardan: magnetit rudalari, mis konsentranti, qo'ng'ir temirtosh, toshko'mir, qo'ng'ir ko'mir, neft, gaz, yonuvchi slanes, nikel, xromit, oltin, marganes, temir, alyuminiy, qalay rudalari, mirabilit, flyuoril va boshqa rudali va norudali qazilmalar bor. Respublikada toshko'mir va qo'ng'ir ko'mirning 155 tadan ortiq konlari bor bo'lib, ularning umumiy zaxirasi 160 mlrd. tonnadan ortiq. Temir ruda zaxirasining 86%i Shimoliy Qozog'istonda joylashgan. Xromning zaxirasi va uni qazib olish bo'yicha Qozog'iston dunyoda birinchi o'rinda turadi.⁶

⁶ Қазақстан республикасының президентінің жас тулегке сыйлақ, мөн – Қазақстан республикасының азаматымын. Қытайдан -2019. С-46

Qozog'istonning iqlimi keskin kontinental. Respublikada 10°C dan ortiq haroratlar yig'indisi shimolda $2000-2100^{\circ}\text{C}$ dan janubda $4300-45000^{\circ}\text{C}$ gacha. Shimoliy rayonlarda vegetatsiya davri 130—135 kun, janubda 180-200 kun davom etadi. Yanvarning O'rtacha hararati shimolda -18°C bolsa, janubda -3°C . shimoliy va markaziy rayonlarda hararat -45°C va -35°C gacha bo'ladi. Yoz shimolda iliq, janubda issiq. O'rtacha hararat shimolda 19°C , janubda 28-30 C. Yillik yog'in miqdori dasht va o'rmon dashtlarda 250-400 mm, cho'l va chalacho'lida 100-200 mm. Orolbo'yi Qizilqumi va Ustyurt: janubida 100 mm dan kam. tog'oldi va tog'larda yillik yog'in 400-1600 mm. Tog'larda umumiy maydoni 2000 km^2 atrofida bo'lgan 2700 dan ko'proq katta-kichik maydonni qoplagan muzliklar bor.

Qozog'istonda daryolar ko'p bo'lib, ularning ko'pchiligi Kaspiy, Orol dengizlari, Balxash ko'li berk havzalariga, Irtish va uning irmoqlari esa shimoliy Muz okeani havzasiga kiradi. Asosiy daryolari-Irtish, Urol, Chuv, Ili, Sirdaryodir, Chordara, Buxtarma, Qopchig'ay kabi suv omborlari bor. Respublikada umumiy maydoni 45 ming km^2 bo'lgan ko'llar bor. Bular: Balxash, Zaysan, Tengiz, Olako'l, Sassiqlik, Marqako'l va boshqalar. Hududda yer osti suv zaxiralari ko'p. Maydoni 50 ming km^2 atrofida. Qizilqum ostida 80-300 m chuqurlikda juda katta havza topilgan.

Qozog'iston tuproq resurslariga boy emas. Namlik ozua elementlarining yetishmasligi, sho'rlanishning ko'pligi natijasida xo'jalikda ko'p joylardan foydalanilmaydi. Shimolda 52' shimoliy kenglikkacha qoratuproq, $45^{\circ}-52^{\circ}$ shimoliy kengliklar orasida kashtan tuproq, undan janubda qo'ng'ir va bo'z-qo'ng'ir cho'l tuproqlar joylashgan. Shuningdek, qumli vataqir tog' qo'ng'ir, tog' kashtan, bo'z o'rmon, tog' o'tlog'i, subalp va alp tuproq tiplari mavjud.

Respublikada 15 ming turdan ortiq o'simliklar bor. Cho'l, chala-cho'l va dasht o'simliklari: qora saksovul, shuvoq - hoqli, tol, ching'il, qamishlar o'sadi. Tekislik va tog' oldilarida efemer va efemeroidlar, tog' yonbag'rlarida na'matak. zirk, mevali daraxtlar o'sadi. Tog'lar igna bargli o'rmonlar, tog' tepalari subalp va alp o'tloqlaridan iborat. Shifobaxsh o'simlik turlari 250 dan ortiq.

Qozog'istonda sutemizuvchilarning 180 turi, qushlarning 500 turi, sudralib yuruvchilarning 52 turi, suvda va quruqda yashovchilarning 12 turi, baliqlarning 10' turi yashaydi.

Mamlakat yer resurslari zaxirasiga boy. Qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar 222 mln ga atrofida, shundan yaylovlar 180 mln.ga, pichanzorlar 5,6 mln ga, haydaladigan yerlar 35 mln ga. Aholi jon boshiga hisoblaganda shudgor qilinadigan yerlar Qozog'istonda -2,3 ga; O'zbekistonda-0,18 ga teng.

Qozog'istonda ekologik muammolar ko'p. Tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan chora-tadbirlar ko'rilmogda. Respublikada Oqsuv, Jabalg'a, Olmaota, Borsakelmas. Qurg'alja, Marqako'1. Naurzum qo'riqxonalari, Bayenovul Milliy bog'i bor.

Aholisi va mehnat resurslari. Davlat maqomini beruvchi «qozoq» etnonimining kelib chiqishi haqida tarixchilar, etnograflar, lingvistlar turlicha fikr yuritishadi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha «qozoq» etnonimi turkiy so'zdan olingan bo'lib, «erkin odam» ma'nosini anglatadi. Qozoqlar erkin, ozod yashashga harakat qilishgan, ko'chmanchi bo'lgan, chorva bilan shug'ullaniganlar, ko'p sonli hayvonlar, boy yaylovlarga, mahsuldor yerlarga ega bo'lishgan.

Qozog'izston Respublikasida shahar va qishloq aholisining ta'lim darajasi quyidagicha:

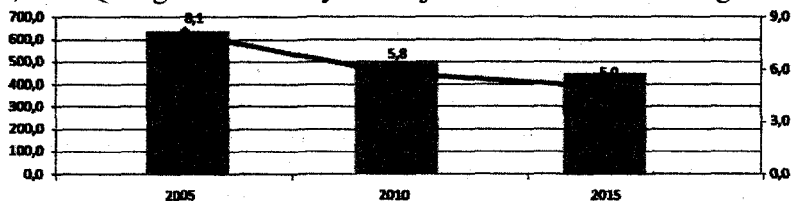
	Oliy ta'lim	O'rta maxsus	Boshlang'ich, o'rta ta'lim
Qishloq aholisi	18,7	32,4	49,0
Shahar aholisi	41,0	38,0	21,0
Jami aholi	29,1	33,3	37,6

Sobiq ittifoq davrida Qozog'iston hududida demografik vaziyatlarda ancha o'zgarishlar ro'y bergan. Aholining umumiy soni 1926-yilda 6,5 mln, 1956-yilda 13,0 mln, 1989-yilda 16,8 mln kishini tashkil etgan. Milliy tarkibida ruslarning soni ko'p bo'lgan.

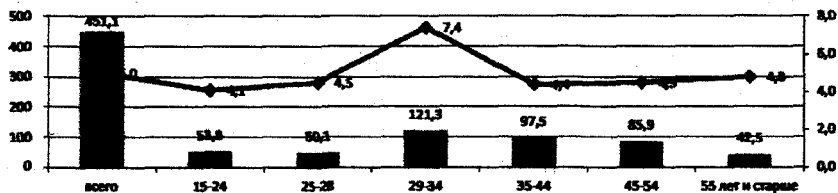
Qozog'iston Respublikasida 130 dan ortiq millat va elat vakillari yashaydi. Aholining umumiy soni bo'yicha MDH davlatlari ichida to'rtinchi, MOD orasida ikkinchi o'rinda, aholi zichligi bo'yicha oxirgi o'rinda turadi. Mustaqillik yiklarida aholi soni kamaydi. Masalan, 1997-yilda 15,5 mln kishi bo'sa, 2005-yilda 15,0 mln kishiga

tushib qildi. 2016-yilda esa 17713784 kishiga yetdi. Bu hol tabiiy o'sishning kamayishi va tashqariga migratsiyaning ortishi bilan bog'liqdir. Respublikada aholining joylashuvi va zichligida ham farqlanishlar bor. Shimoliy va Janubiy hududlarda aholi zich, g'arbiy va Markaziy hududlarda aholi siyrak. O'rtacha zichlik 1 kv km ga 6,5 kishiga, janubdagi tog'oldi hududlarda 150 kishiga to'g'ri keladi.

Aholining milliy tarkibi ham o'ziga xos bolib, jumladan, 1959-yilda umumiy aholining 32,5% ini qozoqlar, 42,4% ini ruslar, 7,2% ini ukrainlar, 6,6% ini nemislar va qolgan qismini boshqa millat vakillari tashkil etgan bo'lsa, 1997-yilda qozoqlar 50,7% ni, ruslar 32,% ni, ukrainlar 4,5%, o'zbeklar 2,3% ni, qolgan qismini boshqa millat vakillari tashkil etgan. 2015-yil ma'lumoti bo'yicha qozoqlar 66,01%. Qozog'istonda tabiiy o'sish jihatidan MOD ichida eng kam.

Ishsizlar soni va ishsizlik darajasining o'zgarishi

2015-yilda yosh guruhlari bo'yicha ishsiz aholi

Respublikada shaharlashuv jarayoni katta. Aholining 57,1% i shaharlarda, 42,9% i qishloqlarda yashaydi. Sobiq ittifoq davrida Qozog'istonda 200 dan ortiq yangi shahar va qishloqlar bunyod etildi. Qarag'anda, Temirtov, Balxash, Jezqazg'an, Toroz, Ekibastuz va boshqalar. Yirik shaharlari: Olmaota, Qarag'anda, Chimkent, Pavlodar, Semipalatinsk. Keyingi yillarda aholini Markaziy va g'arbiy hududlarda joylashtirishga e'tibor qaratilmoqda.

Qozog‘stonda sanoat tarmoqlarining, transportning va, ayniqsa, tog‘-kon sanoati, yoqilg‘i-energetika tizimining rivojlanishi aholining shaharlarda ko‘proq taqsimlanishiga olib kelmoqda. Bu, shuningdek, yoshlarning sanoat mehnatiga intilishi bilan bog‘liq. 1985-1990-yillarda xalq xo‘jaligi ishlab chiqarishda jami aholining 37% ish bilan band bo‘lgan. Band aholining 47% i xotin-qizlardir.

Xo‘jaligi. Qozog‘iston -industrial agrar mamlakat. Yalpi ichki mahsulotning 37,9% i sanoatga, 18,1% i savdo va umumiy ovqatlanishga, 5,2 % i qishloq xo‘jaligiga, 11,8% i transport va aloqaga, boshqa qismi xizmat sohalari hissasiga to‘g‘ri keladi.

Respublika xo‘jaligini rivojlantirish uchun hududda juda katta imkoniyatlar mavjud, chunonchi, Qozog‘iston katta yer maydoniga ega, uning ko‘p qismi unumdor yerlardan iborat. Sobiq ittifoq davridayoq xo‘jalikka yaroqli yerlarning 33% i qishloq xo‘jaligida, 54% i yaylovchilikda foydalanilgan edi. 16% haydaladigan yerlar hisoblanadi. Shuningdek, foydali qazilma konlar-rangli, qora va nodir metallar, neft, gaz va ko‘mir, noruda xomashyolar juda ko‘p. Qo‘rg‘oshin, xromit, kumush, volfram, vannadiy, boksit zaxiralari bo‘yicha MDH davlatlari orasida birinchi; mis, fosforit, molibden va asbest ishlab chiqarishda ikkinchi; ko‘mir, temir rudasi va elektroenergiya, oltingugurt kislotasi bo‘yicha uchinchi o‘rinda turadi. Iqtisodiy ishlab chiqarish ko‘rsatkichining hajmi jihatidan MDH davlatlari orasida Rossiya va Ukrainadan so‘ng uchinchi o‘rinda turadi.

Xo‘jalikning asosiy tarmog‘i -sanoat. Sanoatda yoqilg‘i-energetika, qora va rangli metallurgiya, oziq-ovqat, mashinasozlik va metallsozlik, kimyo va neft kimyosi, yengil, qurilish materiallari sanoati yetakchi tarmoqlar hisoblanadi.

Yoqilg‘i-energetika sanoati 2 tarmoqdan: yoqilg‘i va elektroenergiyasi ishlab chiqarish sanoatidan iborat. Qozog‘istonda 130 mln t atrofida ko‘mir qazib olinadi, 400 ga yaqin toshko‘mir va qo‘ng‘ir ko‘mir konlari mavjud. Asosiylari Qarag‘anda ya Ekibastuz havzasi. Neft zaxirasi bo‘yicha Qozog‘iston dunyoda 5-o‘rinda turadi. Eng katta zaxirasi Kaspiy bo‘yi va dengiz shelfidadir. (1 mlrd t). Mustaqillik davrida bir yilda 27 mln neft qazib olingan. Respublikada hozir bir yilda 8,0 mlrd m³ gaz olinmoqda.

Respublikada 8 ta GRES, 50 ta issiqlik elektr markazi, 20 ta GES va 1ta AES ishlab turibdi. 1997-yilda 80 mlrd kvv/soat elektr en-

ergiyasi ishlab chiqarildi. Keyingi yillarda o'rtacha 58,6 mlrd kvt/soat elektr energiyasi ishlab chiqarilmoqda. Elektrenergiyasining 80% i issiqlik elektrostansiyalariga to'g'ri keladi. Ust-Kamenogorsk, Buxtarma, Chordara, Qopchig'ay GES lari bor. Mamlakatda yoqilg'renergetika sanoatini rivojlantirish bo'yicha ko'rilgan choratadbirlar natijasida 1997-yilda 1996-yilga qaraganda gaz sanoatida o'sish 20,3% ga, neft qazib olish 11,2%, gaz sanoati 20,3% ga ortdi.

Yirik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish

	2013	2014	2015
ko'mir konsentrati jumladan ko'mir, mln. tonna	119,6	114,6	107,3
Neft jumladan gaz kondensati, mln tonna	81,8	80,8	79,5
Tabiiy gaz mlrd m ³	42,2	43,2	45,3
Elektrenergiya mlrd KvT soat	92,6	94,6	91,6

Metallurgiya. Xalqaro mehnat taqsimotida rangli metallurgiya sanoati yetakchi tarmoq hisoblanadi. Rudali Oltoy, Sharqiy va Markaziy Qozog'stonda qo'rg'oshin, rux, mis, oltia, kumush, indiy, surma konlari mavjud. Mis Balxash va Jezqazg'anda, qo'rg'oshin-rux Ust-Kamenogorsk, Chimkentda, alyuminiy Pavlodorda va boshqa joylarda olinadi. 1997-yilda rangli metallurgiya sanoatida ishlab chiqarish 1996-yilga qaraganda 15,2% ga ortdi. Mamlakatda ishlab chiqariladigan rangli metallarning 47% i qo'rg'oshin, rux, 30% i mis, 8% i titan, magnetit, volfram, molibden sanoati tarmoqlariga to'g'ri keladi.

Qora metallurgiya sanoati keyingi yillarda rivojlantirilmoqda. Yennakda, Oqto'ba ferroqotishmalar zavodi, Sokolov-Sarbay, Lisakovsk, Kacharskda tog' rudani boyitish kombinatlari ishlab turibdi. Qora metallurgiya sanoatining asosiy markazlari Temirtov, Oqto'ba, Qarag'anda, Oqsuv shaharlaridir.

Mashinasozlikning asosiy tarmoqlari temirpress uskunalari, stanok, ekskavator, traktor, qishloq xo'jalik va kimyo sanoati mashinalari ishlab chiqarish bo'lib, asosiy markazlari Qarag'anda, - Olmaota, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk dagi korxonalaridir.

Kimyo sanoati uchun respublikada yetarli miqdorda fosforit, osh va kaliy tuzlari, neft, gaz mahsulotlari, oltingugurt hamda metallurgiya chiqindilari mavjud. Qozog'istonda sariq fosfor, ammos, oltingugurt kislotasi, karbit, sintetik kauchuk, plastmassa, soda, mineral o'g'lar, sintetik kauchuk, kimyoviy tolalar va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Yirik markazlari: Qorator, Chimkent, Toroz, Aterov, Pavlodar va Atirovda neftni qayta ishlash zavodlari bor.

Qurilish materiallari sanoatida: sement, ohak, g'isht, temir-beton konstruksiyalari; yengil sanoatda: terimo'yna, ko'n-poyabzal, jun, ip-gazlama; oziq-ovqat sanoatida: go'sht, yog' qandshakar, konserva va boshqa tarmoqlar rivojlangan. Asosiy markazlari: Olmaota, Qarag'anda, Paylodar, Oqto'ba, Toroz, Jezqazg'an, Semipalatinsk, Kustanay, Ostana va boshqa shaharlardir. Keyingi yillari yengil sanoat 5,3% ga, oziq-ovqat sanoati 28,0% ga ishlab chiqarishni ko'paytirdi.

Qishloq xo'jaligi. Sobiq ittifoq davrida Qozog'iston go'sht, jun va don yetkazib beruvchi asosiy region hisoblangan. 1954-1960-yillarda qo'riq va bo'z yerlarning o'zlashtirilishi bilan Qozog'iston g'alla yetishtiruvchi yirik respublikaga aylandi. Mamlakat hududining 44% i dan foydalaniladi. Biroq 1990-1995-yillarda ekin maydonlari 38% ga qisqardi. (13,2 mln ga). Shu yillarda qandlavlagi, kungaboqar, kartoshka, poliz ekinlari, go'sht, sut, tuxum ishlab chiqarish bir necha foizga pasaydi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini eksport qilish potentsiali 2 barobar qisqardi. Buning asosiy sababi mulkchilik shakllari va masalasini to'g'ri hal qilmaslik, shuningdek, qishloq aholisining migratsiyasi (nemislarning ketishi) bilan bog'liq.

1995-yildan so'ng bu borada qat'iy choralar ko'rildi va qishloq xo'jaligi tarmoqlarida va ishlab chiqarishda birmuncha siljishlar bo'ldi. Olmaota, Toroz, g'arbiy Qozog'iston, Shimoliy Qozog'iston xo'jaliklarida go'sht, sut, tuxum yetishtirishda o'sishlar bo'ldi.

Qozog'istonda qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlarning 19% i haydaradi, 1% ga yaqini sug'oriladi. Dehqonchilikda g'alla-chilik yetakchi tarmoq hisoblanadi. Shuningdek, paxta, kungaboqar, zig'ir yekiladi, tokchilik, polizchilik rivojlangan. Chorvachilikda qoramol, cho'chqa, qo'y va echki, uy parrandasi, tuya va yilqi boqiladi. Bahorgi bug'doy ko'p yetkaziladi. Kuzgi bug'doy, makka-

jo'xori, kuzgi va bahorgi arpa ekiladi. Qishloq xo'jalik ekinlari turi, chorvachilik tarmoqlarining joylanishi respublikaning tabiiy sharoiti, ayniqsa, agroiqlimiy resurslar bilan ta'minlanish darajasiga bog'liq.

Qozog'iston Respublikasining 2015-yildagi un eksporti (%)

Afg'oniston	42,7	O'zbekiston	44,9
Qirg'iziston	2,5	Boshqa davlatlar	2,4
Tojikiston	7,5		

Qozog'iston Respublikasining 2015-yildagi bug'doy eksporti (%)

Rossiya	10,8	Eron	5,1
Qirg'iziston	10,0	O'zbekiston	36,4
Tojikiston	23,4	Boshqa davlatlar	14,3

Transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari. Respublikada barcha transport turlari mavjud bo'lib, temir va avtomobil yo'llari meridional va uzunlik yo'nalishlari bo'yicha tashkil etilgan. Temir yo'llarning uzunligi 15341 km, avtomobil yo'llarining uzunligi 96529 km, shimolda asosiy temir yo'l Petropavlovskdan o'tadi. Magstral quvur yo'llarining umumiy uzunligi 23275,7 km.

Kokchatov – Kustanay va Pavlodar—Ostona—Tobol yo'nalishi. 1991-yilda Qozog'iston Xitoy bilan, 1993-yilda Eron Turkiya bilan bog'landi. Kaspiy Orol dengizlarida, Balxash ko'li, Irtish, Uralda daryo kemalar qatnaydi. Mamlakatda 314 ta aeroport mavjud bo'lib, shundan 67 tasi qattiq qoplamga ega. «Eyr Qazaqstan» havo yo'llari kompaniyasi mavjud. Havo transporti Gemraniya, Turkiya, Eron, Xitoy va boshqa mamlakatlar bilan bog'langan. Truboprovod va elektron transport turlari rivojlangan.

Transport tarmog'ida 2015-yil bo'yicha 21839,1 mln kishi tashilgan bo'lsa, 3733,8 mln tonna yuk tashilgan.

Sobiq ittifoq davrida Qozog'iston xomashyolarni eksport, tayyor buyumlarni import etishga moslashgan edi. Mustaqillik yillarida bu jarayon o'zgardi. Tashqi savdoda Rossiya, Ukraina, Qirg'iziston, o'zbekiston, Germaniya, Xitoy va boshqa davlatlar bilan hamkorlik qiladi. Neft va neft mahsulotlari (58%, 2001), ferrototishma va

metallar (24%), kimyo mahsulotlari (596), mashinasozlik (3 %), shuningdek, don, o'rmon, ko'mir, go'sht va boshqalar eksport qilinadi, mashinasozlik mahsulotlari vajihozlari (41 %,2001), metall buyumlar (28%), oziq-ovqat mahsulotlari (8%) import qilinadi. Asosiy savdo hamkorlari Rossiya (15% eksport, 35% import); Xitoy (10% eksport va 1.5% import); Germaniya (11%, eksport va 8% import); Fransiya (7% eksport va 6% import); Ukraina va boshqalardir.

Transport turlari bilan yuk tashish va yuk aylanmasi

	2013	2014	2015
yuk tashish mln.tonna			
Barcha transport turlari	3 508,0	3 749,8	3 733,8
shu jumladan:			
temir yo'l	293,7	390,7	341,4
Avtomobil	2 983,4	3 129,1	3 174,0
Daryo	1,1	1,3	1,2
Dengiz	4,0	3,6	2,5
Havo	0,02	0,02	0,02
gaz quvuri	225,9	225,0	214,6
yuk aylanmasi mlrd. tonna km			
Barcha transport turlari	495,4	554,9	546,3
shu jumladan:			
temir yo'l	231,3	280,7	267,4
Avtomobil	145,3	155,7	16119
Daryo	0,03	0,03	0,03
Dengiz	2,7	2,5	1,6
Havo	0,06	0,05	0,04
gaz quvuri	116,0	116,0	115,4

Qozog‘iston Respublikasi tashqi savdosining asosiy ko‘rsatkichlari (mlrd dollar)

	2013	2014	2015
Ekspprt	44,1	37,4	27,8
Import	76,3	73,2	42,8
Tovar aylanmasi	120,4	110,6	70,6

Iqtisodiy geografik rayonlari: Qozog‘iston 5 ta iqtisodiy rayonga ajratilgan:

1. Shimoliy Qozog‘iston. Kustanay, Ko‘kchatov, Pavlodar, Shimoliy Qozog‘iston, Ostona viloyatlari kiradi. Respublika hududining 20,9%, aholisining 27,2% i to‘g‘ri keladi. 49% aholi shaharlarda yashaydi. Elektroenergetika, qora va rangli metallar qazib olinadi. Don yetishtirishga va chorvachilikka ixtisoslashgan. Bu rayonda Pavlodar-Ekibastuz. hududiy ishlab chiqarish kompleksi (HICHK) mavjud.

2. Sharqiy Qozog‘iston (Semipalatinsk viloyati). Respublika hududining 10,2%, aholisining 10,8% i to‘g‘ri keladi. 57% aholi shaharlarda yashaydi. Rangli metallurgiya, gidroelektronika, don yetishtirishga iqtisoslashgan. Chorvachilik va dehqonchilik mahsulotlari qayta ishlanadi. Rekreatsion resurslarga boy.

3. Markaziy Qozog‘iston (Qarag‘anda va Jezqazg‘an viloyatlari). Respublika hududining 15,9% i, aholisining 11,4% to‘g‘ri keladi. 82% aholi shaharlarda yashaydi. Yirik ko‘mir va temir rudasi havzalari ravjud. Rangli metallurgiya, mashinasoziik, kimyo sanoati rivojlangan. Jezqazg‘an-Balxash HICHK sanoat mahsulotining 1/5 qisimini beradi.

4.G‘arbiy Qozog‘iston (Oqtepa, g‘arbiy Qozog‘iston, Mang‘ishloq, Atirau viloyatlari). Respublikaning 26,9% hududi ni, aholisining 12,7% ini tashkil etadi. 58% aholi shaharlarda yashaydi. Mamlakatning asosiy neft, gaz mintaqasi. Kimyo sanoati, xrom va nikel qazib chiqarish, chorvachilik, baliqchilik rivojlangan.

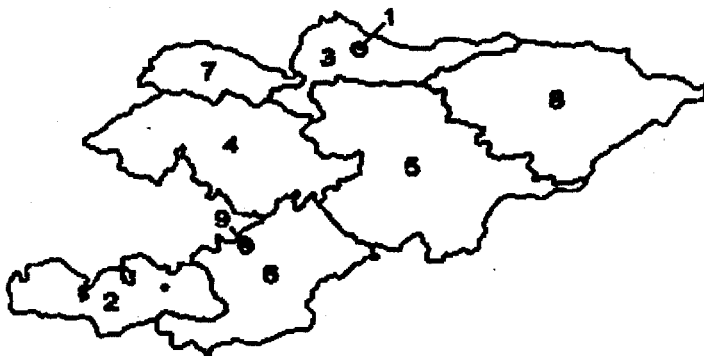
5. Janubiy Qozog‘iston (Olmaota, Toroz, Qizilo‘rda, Toldiqo‘rg‘on, Chimkent viloyatlari). Respublika hududining 26,1%, aholisining 37,9% i shu rayonda, 42% aholi shaharlarda yashaydi.

Rangli metallurgiya, kimyo sanoat tarmoqlari mavjud. Mashinasoziik tarmog'i bor. Paxtachilik, qand lavlagi yetishtirish, sholi ekish, bog'dorchilik va uzumchilik bilan shug'ullanishadi. Chimkent va Qoratov-Toroz HICH Ki bor.

Qirg'iziston Respublikasi

Qirg'iziston Respublikasi xaritasi

1. Bishkek shahri	7. Talas
2. Batken	8. Issiq-Ko'l
3. Chuy	9. Osh shahri
4. Jalol-Obod	
5. Norin	
6. Osh	

Qirg'iziston Respublikasi haqida qisqacha:

Rasmiy nomi	Qirg'iziston Respublikasi
Poytaxti	Bishkek
Hududi	199 951 km ² . Dunyoda 87-o'rinda
Suvlik	3,6 %
Aholisi	6 019 480 (2016 yil). 111-o'rinda
Zichligi	1 km ² 29 kishi
Daylat tuzimi	Respublika
Davlat tili	Qirg'iz, rus tili
Dini	Islom
Pul birligi	Qirg'iz so'mi
Mustaqillik kuni	1991-yil 31-avgust
Katta shaharlari	Bishkek, Osh, Jalol-Obod
Prezident	Sooronbay Jeenbekov Sharipovich
YaIM	\$ 18,001 mlrd (Dunyoda 135-o'rin)
Jon boshiga	\$ 2409
Internet domeni	.kg
Telefon kodi	+996
Vaqt mintaqasi	UTC +6
Qisqartmasi	KGZ
Ma'muriy hududiy tuzilishi	7 ta viloyat, 2 ta shahar, 40 ta tuman va 13 viloyat tipidagi shaharlar mavjud.
Chegaralari	Markaziy Osiyoning shimoliy sharqidagi davlat. G'arbda O'zbekiston (chegara uzunligi 1099 km), shimolda Qozog'iston (1051 km), janubda Tojikiston (870km) va Xitoy (858 km). Umumiy chegaga uzunligi 3878 km.

Qirg'iziston hududi insoniyat tamaddunining qadimgi o'choqlaridan biri hisoblanadi. Hududda tosh davrida odamlar yashaganligi ma'lum. Miloddan ilgari 3-ming yillikning oxiri, 2-ming yillikning boshlarida mis va bronzadan yasalgan qurollar topilgan.

Qirg'iz xalqining shakllanishida Janubiy Sibir va Markaziy Osiyoning katta qismlarida yashagan juda ko'p elat, urug' va qabilalar

qatnashgan. Hududda dastlabki davlat miloddan avvalgi II asrga to'g'ri keladi, Sanog'imizdan oldingi II—VIII asrlarda gunlar (xunlar) ta'qibidan xalos bo'lish uchun qirg'izlarning bir qismi Yenisey va Baykal ko'li hududlariga borib joy lash ishgan o'sha yerlarda o'zlarining birinchi davlatlarini va qirg'iz kag'anatini barpo etishgan. Madaniyati shakllangan, yozma ijodi vujudga kelgan. «Manas» xalq eposida qadimgi qirg'iz tarixiy voqealari, an'ana va turmush saqlanib qolgan.

V asrda asta-sekin o'troq yashashga moslashib bordilar. Qirg'iz urug'lari Tyanshanga kelib joylasha boshladilar. Sayxali Tosh darasidagi qoya toshlardagi tasvirlar, Bo'ron minorasi va O'zgendagi arxitektura majmuasi qirg'izlar madaniyatining yuqori darajada taraqqiy etganligidan dalolat beradi.

X asrning boshlashga qadar buyuk qirg'iz xonligi Janubiy Sibir, Mo'g'uliston, Baykal, Irtishning yuqori qismini, Qashqarning ma'lum qismini, Issiqko'l va Talasni o'z qaramog'iga qo'shib olgan edi. Qirg'iz xonligining taraqqiy etishi nafaqat bosib olish ishlari bilan, balki savdo-sotiq ishlarini xitoyliklar, tibetliklar, Janubiy Sibir hamda Markaziy va Markaziy Osiyo xalqlari bilan birgalikda olib bordilar.

XI-XII asrlarda qirg'izlarning qaramog'idagi joylar qisqarib bordi. Biroq bu hoi ular etnik mustaqilligini saqlashga va shu xalqqa moyil etnik guruhlarining jipslashuviga sabab bo'ldi. Qirg'iz etnogenezining oxirgi bosqichi mog'ullar, ayrotlar, nayman va boshqa xalqlarning aralashuvi bilan bog'liq.

XVIII asrgacha Yenisey qirg'izlari Oltin o'rda, keyinchalik Ayrot va Jung'oriya xonliklari qaramog'ida bo'ldilar. Ularning ko'pchiligi Tyanshanga kelib joylasha boshladilar. Umuman olganda, XVI asrda qirg'iz xalqi etnogenezi shakllanib bo'lgan edi.

1863-yilda Shimoliy Qirg'iziston, 1876-yilda Janubiy Qirg'iziston Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shib olingan.

1917-yildan so'ng qirg'izlar sovetlar Respublikasi tarkibiga qo'shildi, 1918-yilda Turkiston ASSR ning qismi hisoblandi. 1924-yil 14-oktabrda Qora-Qirg'iziston (1925-yil 25-maydan Qirg'iziston) Muxtor oblasti barpo etildi va RSFSR tarkibiga kiritildi. 1926-yil 1-fevralaa Qirg'iziston ASSR deb nomlandi. 1936-yil 5-dekabrda Qirg'iziston SSR deb nomlanib, SSSR tarkibidagi suveren respublika maqomini oldi.

SSSR ning parchalanishi bilan 1990-yil sentabr oyida respublika Oliy Sovetining sessiyasida Qirg'iziston Respublikasi deb nomlandi.

1990-yil 15-dekabrda Oliy Sovet Respublikaning suveren tetligi to'g'risida, 1991-yil 31-avgustda uning Mustaqilligi haqida Deklaratsiya qabul qildi. 1993-yil 5-mayda Mustaqil Respublikaning birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi.

Davlat qurilishi - qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati tamoyillari asosida boshqariladi. Davlat rahbari-Prezident; qonun chiqaruvchi hokimiyat Oliy organi-Parlament (Ulu Kengash). Ijro etuvchi Oliy hokimiyat-Ministrilar kabineti. U bosh Ministr tomonidan boshqariladi.

Geografik joylanishi, tabiiy sharoiti. Qirg'iziston keng vodiy va baland tog'li mamlakat. Respublika hududi asosan mo'tadil va qisman subtropik mintaqada ($39-43^{\circ}$ shimoliy kenglik), g'arbdan sharqqa 900 km, janubdan shimolga 410 km masofada joylashgan.

Qirg'iziston tabiati uning hududini dengiz sathidan balandligi murakkab tog'li relyefi, Yevrosiyo inaterigining O'rtasida joylashishgan dunyo okeanlaridan uzoqdaligi bilan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Qirg'iziston Tyanshan va Pomir tog' tizmalarining asosiy qismini egallagan bo'lib, taxminan 90% hududi dengiz sathidan 1500 m dan balandda, shuning 1/3 qismi 3000 m dan balandda joylashgan. Eng baland nuqtasi 7439 m (g'alaba cho'qqisi), eng past, joyi 539 m. Qirg'izistonda 14 ta cho'qqining balandligi 6000 m va 26 tasini 4807 ra balandlikdadir.

Tog' tizmalari ko'pchilik hollarda kenglik bo'ylab joylashgan. Qirg'izistonda Kungay va Terskay Olatovi, Molotog', Ko'kshoaltog', Qirg'iziston, Talas Olatovi, Chotqol, Farg'ona, Oloy, Turkiston tizmalari bo'lib, ular orasida tog' oralig'i vodiylari va botiqlari mavjud. Jami 23 ta yirik botiqlar bor (Farg'ona, Issiqko'l va b.lar).

Relyefi o'ziga xos bolib, hududda tog'oldi tekisliklari, erozion tog' yonbag'irlari, past tog'lar, tikqoyali O'rta tog'lar, parchalangan va tekislangan baland tog'lar uni murakkablashtirgan.

Qirg'iziston hududining geosinklinal rivojlanishi Shimoliy Tyanshanda proterozoyda boshlanib, poleozoy erasining oxirida tugagan (Janubiy Tyanshan). Paleozoydan neogenning boshlanishigacha uzoq yillar davomida denudatsiya jarayoni ketgan, Tyanshanda penplenlashish yuz bergan. Paleogen oxiri-neogenda boshlangan intensiv

tektonik harakatlar hozirga qadar davom etmoqda. Kaledon jinslari Shimoliy Tyanshanda, Gersin jinslari O'rta va Janubiy Tyanshan tizmalarida uchraydi. Tog' oralig'idagi botiqlar mezozoy va kaynozoy kontinental jinslari bilan toigan. Tyanshanda 2 martadan ko'proq muz bosishlar bo'lgan.

Qirg'iziston hududi tektonik faol hudud bo'lib, 8-9 balli seysmik rayon hisoblanadi. Keyingi 2-3 asr davomida eng kuchli zilzila 1911-yil yanvarda bo'lgan. Episentri shimoliy Tyanshan-da bolib, Chon-Kemin daryosi O'rta oqimi hududida uning kuchi 10 ball (ba'zi bir manbalarda 12 ball) deb belgilangan.

Qirg'izistonning Shimoliy Tyanshan qismida polimetall va noyob metallar, oltin, oltingugurt kolchegani; O'rta Tyanshanda temir rudasi, polimetall, oltin, konlari; Farg'ona botig'ida neft, gaz konlari mavjud. Qirg'iz ko'mirining geologik zaxirasi 31 mlrd t, temir zaxirasi 10 mlrd t atrofida. Mezozoy va Kaynozoy jinslari orasida tosh-tuz, gips, kaolin, bentonitli gillar, qurilish xomashyolari qazib olinadi. Respublikada simob va surma kabi foydali qazilmalar zaxirasi katta. Iqlimi kontinental. Yalpi radiatsiya miqdori 120-160 kkal/sm-quyoshli kunlar soati 1700-2965 soat. Hududining okean va dengizlardan uzoqligi, relyefining murakkabligi va balandligi iqlimning kontinental (yog'in miqdori kam, havoning quruqligi, bulutlikning namligi, sutkalik va yillik harorat amplitudasining kaitaligi) lik xususiyatlarini orttiradi. Jumladan, Chuy vodiysidagi Konstantinovkada eng yuqori harorat amplitudasi $-86,8^{\circ}$ kuzatilgan. Susamir, Oqsoy va Issiqko'l botiqlarida harorat amplitudasi $82,4^{\circ}$, $79,8^{\circ}$ va 49° ni tashkil etgan.

Qishda Qirg'iziston Sibir antisikloni ta'sirida, bahor va kuzda G'arbiy va Shimoliy g'arbiy havo massalari ta'sirida bo'ladi. Yozda tropik havoning kirib kelishi bilan respublikada quruq, bulutsiz, issiq ob-havo bo'ladi. Toqqa ko'tarilgan sari ob-havo holati o'zgarib boradi. Yanvarning O'rtacha haroratsi vodiylarda -1°C -8°C , past tog'larda -4°C , 6° o'rta balandlikdagi tog'larda -20°C va baland tog'larda -25 - 28°C gacha bo'ladi. Samarali haroratlar yig'indisi 1000 m balandlikkacha 3100 - 4000° gacha, Farg'ona botig'ida 4000 - 4500° ga teng. Sovuqsiz kunlar 180-225 kuni tashkil etadi.

Respublika hududiga yog'in-sochin asosan shimoli-g'arbiy, g'arbiy va janubi-sharqiy havo massalari orqali olib kelinadi. Yillik

yog'in miqdori 115 mm dan (Issiqko'lining g'arbi) 2500 mm gacha va undan ortiq (g'arbiy Tyanshanning shimoli, shimoli-g'arbiy va janubi-g'arbiy havo massalari bilan yonbag'irlariga).

Tog'larda muzliklar bor. Yiriklari: Janubiy va Shimoliy Inilochekdir, Qirg'izistonda 1923 ta ko'l bo'lib, suv sathining umumiy maydoni 6836 km². Eng yiriklari Issiqko'l -6236 km², Sonko'l -275 km², Chotirko'l -175 km -maydonga ega.

Daryolari asosan Orol dengizi (76,5%), Tarim (12,4%), Issiqko'l (10,6%) -va Balxash ko'li havzalariga mansub. Eng uzun daryolari Norin (535 km) Chuv (221 km), Chotqol (205 km).

Tuproqlari cho'l va chalacho'l hududlarda bo'z tuproq, daryo qayirlari va ko'l sohillarida allyuvial, o'tloqi va o'tloqi-botqoq tuproqlar, tog'laming cho'l-dasht mintaqalarida qo'ng'ir tuproqlar, quruq dashtli mintaqada kashtan tuproqlar, tog'laming semam yonbag'irlarida qora tuproqlar, tog'laming tepalarida tog'-o'rmon tuproqlarining har xil turlari uchraydi.

O'simliklari cho'l va chalacho'l, tog' dashtlari, o'rmon, baland tog' mintaqalariga xos bo'lib, o'simliklaming 3,5 mingdan ziyod turi o'sadi. Mamlakat hududining 4% dan ko'prog'i o'rmonzor. Yong'oqzor, mevazor, o'rmonlar maydoni 365t)00 ga.

Hayvonot olami turlarga boy har xil kemiruvchilar, sudralib yuruvchilar, qushlar, o'rmonlarda qo'ng'ir ayiq, silovsin, bo'ri, to'ng'iz, tog' takasi, qor qoplani va boshqalar yashaydi. Suv havzalarida baliqning 60 dan ortiq turi uchraydi. Mustaqillik yillarida «inson-tabiab» munosabati bilan vujudga kelgan muammolarga e'tibor qaratilmoqda. Tabiat muhofazasiga, ekologik muhitning yaxshilanishiga qaratilgan hujjatlar qabul qilindi. (1992-1996), uzoqqa mo'ljalangan dastur ishlab chiqildi. Hududda Issiqko'l, Sarichelek, Beshorol qo'riqxonalari, Ola-Archa milliy bog'i bor.

Aholisi va mehnat resurslari. Qirg'izistonda 80 dan ortiq millat va elat vakillari-qirg'izlar, o'zbeklar, ruslar, dunganlar, ukrainlar, nemislar, tatarlar, qozoqlar, uyg'urlar, tojiklar va boshqalar yashaydilar. O'rtacha zichlik -25 kishi/km². Aholining 80% dan ortiq qismi tor vodiylarda, tog'oldi hududlarida yashaydilar.

Milliy tarkibi bo'yicha ma'lumot (2016)

qirg'izlar %	ruslar %	o'zbeklar %	qozoqlar %	tojiklar %	uyg'urlar %	turklar %	boshqalar %
73	6	15	1	1	1	1	1

Aholi jinsiy tarkibida-ayollar 50,5% ni, erkaklar -49,5% ni tashkil etadi. Bolalar o'limi (yoshgacha 1000 ta tug'ilganlarga nisbatan); 1993, 1997 va 1999-yillarda: 31,9; 28,2 va 22,7 bola; 1993-1999-yillar oralig'ida O'rtacha yillik tabiiy o'sish ko'rsatkichi 82300 (1993); 67500 (1997) va 71200 (1999) ga teng.

Qirg'izistonda urbanizatsiya jarayoni sekin ketmoqda. Shaharlarda jami aholining 35,2%, qishloqlarda 64,8% i (2003) yashaydi. Ruslar ko'proq Shimoliy Qirg'izistonda, o'zbeklar O'sh va Janubiy viloyatlarda yashaydilar. Mustaqillik yillarida tashqariga ko'chib ketish 1993-yildan 51100 kishi bo'lgan bo'lsa, 1999-yildan 9900 kishi bo'Mgan.

Mehnatga yaroqli aholi soni 2,5 mln kishidan ortiq. Biroq aholining bandlik ko'rsatkichi 1,7 mln kishi (1999). Band bo'lmagan aholi 7,4% ni tashkil etadi. Qirg'izistonda jami mehnat resurslarining 42,0% i qishloq xo'jaligida, 19,2% i, sanoatda va 38,7% i xizmat sohasida ishlaydi. Yirik shaharlari: Bishkek, O'sh, Jalolobod, To'qmoq.

Xo'jaligi. Qirg'iziston-agrar-industrial mamlakat. Yalpi milliy mahsulotda sanoat 20,5% ni, qishloq xo'jaligi 38,4% ni tashkil etadi.

Sanoatning yetakchi tarmoqlari: yoqilg'i-energetika, mashinasozlik, rangli metallurgiya, yengil va oziq-ovqat sanoati.

Qirg'izistonda dastlabki energosistema 1934-yilda ish boshlagan. Respublika gidroenergiya resurslari bo'yicha MDH davlatlari orasida Rossiya va Tojikistondan so'ng 3 o'rinda turadi. Gidroenergiya potentsiali 142,5 mlrd kvt soat bo'lib, shundan 9-10% i o'zlashtirilgan. Yiliga 12,9 mlrd kvt soat elektr energiyasi ishlab chiqariladi (asosan GES tarda). Faqat Norin daryosi havzasining potensial resursi 56,9 mlrd kvt soatda 30 mlrd.kvt.soat elektr energiya ishlab chiqaradigan 22 ta GESni qurish mumkin. Norin daryosida

To'xtag'ul, Uchqo'rg'on, Kuripsoy, Toshko'mir, Alamadin GES lar kaskadi ishlaydi. To'xtag'ul GES ining quvvati 1,2 mln kvt ga teng. to'g'onining balandligi 215m. Yangi Kamparatin GES qurilishi loyihalashtirilgan.

Qo'ng'ir ko'mir ko'p. Qazib olishda O'sh oblasti (Qizilqiya, Sulyukta.) yetakchilik qiladi. Jalolobodda Ko'kyong'oq, Toshko'mir konlari bor. Toshko'mir Issiqko'l va Norin oblastlarida qazib olinadi. Respublikada 1990-yilda 3,7 mln t; 1993-yilda 1,7 mln t ko'mir qazib olingan.

Qirg'izistonda mahalliy ahamiyatga ega bo'gan neft (100000 t/yil) va gaz (100 mln m³) qazib olinadi.

Mashinasozlik sanoati asosan II jahon urushi yillarida barpo etildi. «Stanoksozlik», «Olatov ishlab chiqarish birlashmalari» elektrotexnika, radioelektronika buyumlari ishlab chiqaradi. Ularning bo'limlari Qorako'lda, Qizilqiyada, Talas va Bishkek shaharlarida mavjud. Hisoblash texnikalari, dektrolampa zavodlari Moylisoyda, yarim o'tkazgich material lar ishlab chiqaruvchi zavod Toshko'mirda, nasos zavodi o'shda qurilgan.

Mashinasozlik korxonalari Chuv oblastida ancha zich joylashgan (qishloq xo'jalik mashinalari, jumladan, xashak yig'uvchi, presslovchi mashinalar ishlab chiqariladi). Bishkekda avtomobil yig'uvchi zavod mavjud.

Qirg'izistonda rangli metallar qazib olish XX asrning 30-yillarida boshlangan. Rangli metallurgiya respublikaning asosiy eksport tarinog'dir. Qirg'iz surmasi dunyo bozorida xaridorgir. Haydarkon shahri yaqinida simobli xomashyoning zaxirasi juda katta. Janubda qo'rg'oshin-rux konsentrati, oltin qazib olinadi, surm ishlab chiqariladi. Oltin va qalay ishlab chiqarish yangi tarmoq hisoblanadi.

Yengil sanoat butun sanoat ishlab chiqarishida band bo'Mganlar soniga ko'ra 2-o'rinda, va mahsulot ishlab chiqarish hajmi bo'yicha 1-o'rinda turadi. Respublikada gazlama ishlab chiqarish aksiyadorlik jamiyati, «8-mart» to'quv fabrikasi, Qora-Bal gilam kombinati, jun ishlab chiqarish fabrikasi, teri ishlab chiqarish zavodi, charm poyabzal markazlari mavjud (Bishkekda, o'shda, Talasda, Alamadinda va b.). Sobiq ittifoq tarkibida Qirg'iziston Markaziy Osiyoda ishlab chiqarilgan terilaming yarmini, jun to'qimalaming 90% ini, charm-poyabzalning 25% ini bergan.

Janubiy Qirg'izistonining o'sh oblastida ip gazlama, ipak matolar ishlab chiqarish, Chuv viloyatida ipyigiruv fabrikasi, trikotaj ishlab chiqarish korxonalari mavjud.

Ish bilan bandlik ko'rsatkichi bo'yicha oziq-ovqat sanoati 3-o'rinda turadi. Go'sht, sut, un, qand, tamaki, konditer mahsulotlari, spirtli ichimliklar viloyat markazlarida, Bishkekda va boshqa. shaharlarda ishlab chiqariladi.

Qishloq xo'jaligida foydalanadigan yerlar maydoni 10,1 mln.ga (mamlakat hududining 50,9%). 1 mln ga yer sug'oriladi. Qishloq xo'jaligida yetakchi tarmoq chorvachilikdir (yalpi qishloq xo'jalik mahsulotining 55% i) Bu yaylovlarning ko'pligi va qadimdan chorvachilikka ixtisoslashganlik bilan bog'liq. Mamlakatda: qoramollar soni 988000, cho'chqalar 88000, qo'y va echkilar 3765000, yilqilar 360700 ta, uy parrandalafi soni 2.100.000 ta. Har bitta qo'ydan 3,1 kg jun olinadi, qoramollar sonida sigirlar ustunlik qiladi.

Sanoatlashgan markazlar atrofdagi tog'oldi va o'rta balandlikka ega bo'lgan tog'li rayonlarda go'sht-sut chorvachiligi, baland tog'li hududlarda go'sht beruvchi chorvachilik, jumladan, qo'toslar yetishtirishga ixtisoslashgan. Ipakchilik o'sh va Jalolobodda mavjud.

Dehqonchilikning asosiy tarmoqlari paxta, tamaki, efir moyli ekinlar yetishtirish, yem-xashak ekinlari, g'alla, kartoshka, sabzavot, poliz ekinlaridir. Ekin maydonlarining 50% iga g'alla, 41% i ga yem-xashak ekiladi. Texnika ekinlari ekin maydonlarining 5,6% i tashkil etadi. Shundan 1,6% i paxtachilik, 95% i qandlavlagi maydonlariga to'g'ri keladi. Kartoshka va sabzavot ekinlari maydoni 3,5% ni tashkil etadi.

Dehqonchilikning geografik joylashishi respublikaning agroiqlimiy potentsiali bilan bog'liq. Paxtachilik Qirg'izistonning Farg'ona vodiysi qisimidagi hududlarida yetishiriladi. Keyingi yillarda Talas vodiysida ham yetishtirilmoqda. Chuv oblasti qandlavlagi yetishtirishga ixtisoslashgan. 1985-yilga kelib ekilmay qo'yilgan edi. Muslaqiliik yillarida qandlavlagi qaytadan yetishirilmoqda. 1993-yilda 2000001 ga yaqin qandlavlagi yetishtirilgan.

Shimoliy va Janubiy Qirg'izistonda tokchilik (uzumchilik) bilan shug'ullanishadi. Mevachilikda: olma, nok, o'rik, shaftoli, olcha, gilos, olxo'ri yetishtiriladi. Istiqbolda urug'chilikka, ayniqsa, ko'p yillik o'tlar yetishtirishga, shuningdek, ko'knorichilikka e'tibor qaratilmoqda.

Transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari. Qirg'iziston tog'li mamlakat boigani uchun, asosiy transporti avtomobil transportidir. Uning umumiy uzunligi 28 ming km. (Shundan 19 ming km. umumiy foydalanish yo'llari). Yirik magistrallari Bishkek-Ribache-Norin-Torugart; Bishkek-O'sh; O'sh-G'ulja-Sari tosh-Xorug; Bishkek-Toshkent; Bishkek-Olmaota. Temir yo'llar uzunligi 47 km (2002) Ichki suv yo'llari uzunligi 460km. Qirg'iziston havo yo'llari, «Itck Eyr», «Oltin Eyr» milliy aviatsiya kompaniyalarining samolyollari dunyoning bir qancha mamlakatlarini bog'laydi. Qirg'iziston hududidan Buxoro-Toshkent-Bishkek-Olmaota gaz quvuri o'tgan. Moylisoy-Jalolobod-O'sh gaz quvuri mavjud.

Qirg'iziston Respublikasida 2015-yil bo'yicha transport tarmog'laridan foydalangan yo'lovchilar: mlm kishi
km

Umumiy:	11012,5
Temiryo'l	40,8
Avtobus	8410,4
Trolleybus	95,6
Taksi	499,6
Havo transporti	1966,1

Qirg'iziston Respublikasida 2015-yil bo'yicha transport tarmog'larida tashilgan yuklar:

	mln tonna km
Umumiy:	2525,1
Temiryo'l	917,8
Avtomobil	1401,7
Quvur transporti	145,9
Havo transporti	57,4
Suv transporti	2,3

Qirg'izistonning eng yirik iqtisodiy va siyosiy hamrohi Rossiya. Importining 56% i va eksportining 22% idan ortig'i Rossiyaga to'g'ri keladi. Qirg'iziston-Qozog'iston iqtisodida qirg'izlarning 45% ek-sporti va 18% importi Qozog'istonga to'g'ri keladi. Shuningdek.

Qirg'iziston, o'zbekiston, Tojikiston bilan hamkorlik qiladi. Tashqi savdoda MDH davlatlari orasida Qirg'izistonning hissasi 8,3% ga teng.

O'zbekiston va Janubiy Qozog'istonga elektroenergiya beradi. O'zbekistondan tabiiy gaz, Qozog'istondan g'alla oladi.

Shuningdek, Qirg'iziston Xitoy, Turkiya, Germaniya, AQSH. Buyuk Britaniya, Ozarbayjon, Afg'oniston, Eron, Pokiston bilan ham hamkorlik qiladi. Pokiston-Qirg'iziston elektr uzatish liniyasini qurish loyihalashtirilgan. Tajan-Mashhad temir yo'lining qurilishi bilan aloqalar yaxshilanadi. Turkiya-Qirg'iziston tovar almashuvi 10 mln dollar atrofida. Qirg'iziston Islom banki, Xalqaro bank. Xalqaro valyuta fondi bilan bog'langan. Asosan surma eksport. qiladi. Kubadan qand import qiladi. Iqtisodiy reformalar o'tkazishda AQSH, Yaponiya yordam bermoqda. Chetga oltin, paxta tolasi, oziq-ovqat, yengil sanoat mahsulotlari, elektr energiyasi, metall jihozlar, chetdan sanoat jihozlari, keng iste'mol buyumlari oladi.

Iqtisodiy geografik rayonlari. Qirg'iziston 7 ta iqtisodiy rayonga ajratilgan bo'lib, ular, o'z navbatida 3 ta zonani tashkil etadi.

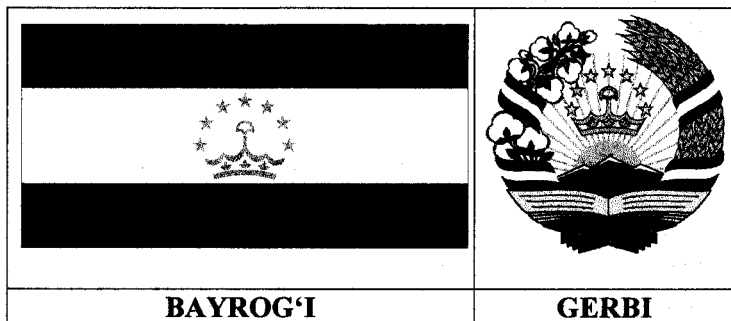
1. Shimoliy Qirg'iziston (Chuv, Issiqko'1, Talas rayonlari).
2. Markaziy Qirg'iziston (Norin rayoni).
3. Janubiy Qirg'iziston (O'sh, Jalolobod, Quyi Norin va Qadamjoy-Haydarkon rayonlari).

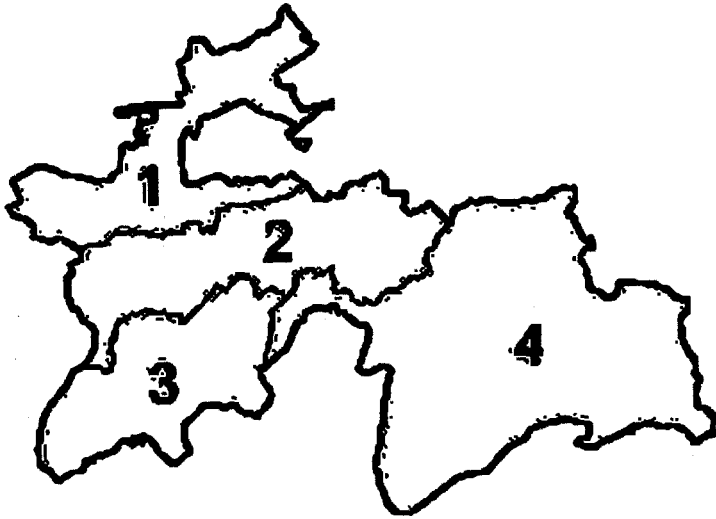
1. Shimoliy Qirg'iziston. Mamlakat maydonining 25 qismi, aholining qismini tashkil etadi. Respublikaning asosiy xo'jalik zonasi sanoat mahsulotining 2/3 qismini (turli mashinasoziik, yengil va oziq-ovqat tarmoqlari) beradi. Mamlakatning 2/5 qismi donni, uzum va poliz ekinlarining asosiy qismni yetkazadi. Lalmikor dehqonchilik ustunlik qiladi. Chuv viloyati shimoliy Qirg'izistondagi eng rivojlangan iqtisodiy rayon. Bishkek-mamlakat poytaxti, iqtisodiy, madaniyat va ilmiy markaz, Qant shahri -sement sanoatining markazi. Issiqko'1 viloyatidagi Qumtorda oltin olinadi; elektrotexnika, oziq-ovqat, yengil sanoat, chorvachilik, qo'ychilik, go'sht-sut, qoramolchilik, yirik shoxli qoramollar, bog'dorchilik, baliqchilik, kurort xo'jaligi yaxshi tashkil etilgan. Talas viloyatida qo'ychilik, don xo'jaligi, dorivor ko'knori va ta-maki yetishtiriladi. Markazi-Talas shahri. Yog' va sir tayyorlanadi.

2. Janubiy Qirg'iziston Respublikaning 33% maydonini egalaydi, 45%; dan ortiq aholi shu yerda yashaydi. o'sh va Jalolobod viloyatlari. Hidroenergetika, tog'-kon sanoati (surma, simob, ko'mir, neft va gaz), paxtachilik, bog'dorchilik, ipakchilik, obikor yerlarda, lalmikor yerlarda donchilik, qo'ychilik rivojlangan. Ishlov beruvchi sanoat (oziq-ovqat, yengil, elektrotexnika) bu zonada unchalik rivojlangan emas, salmog'i ancha kam mehnat bilan ta'minlanish muammosi mavjud, yoshlar ko'p. Mehnat bozorida ishchi kuchi tezkorlik bilan ortib bormoqda.

3. Markaziy Qirg'iziston. Bu yerda respublika hududining 26%, aholisining j&j\$%k/o mavjud. Norin viloyati. Asosan togii o'lka, aholi qo'ychilik bilan shug'ullanadi. Norin daryosi va uning irmoqlari gidroenergiya resursiga boy. Qirg'izistomning kambag'al va qoloq regionni. Bu yerdan Shimoliy Qirg'iziston tomon yoshlaming migratsiyasi kuchli.

Tojikiston Respublikasi

Tojikiston Respublikasi xaritasi

1. So'g'd viloyati
2. Respublikaga bo'ysunuvchi shahar va tumanlar
3. Xatlon
4. Tog'li-Badaxshon

Tojikiston Respublikasi haqida qisqacha:

Rasmiy nomi	Tojikiston Respublikasi
Poytaxti	Dushanbe
Hududi	142 000. km ² . Dunyoda 93-o'rinda
Suvlik	0,3 %
Aholisi	8 593 600 (2016-yil). Dunyo 95-o'rinda
Zichligi	1 km ² ga 60,19 kishi
Davlat tuzimi	Respublika, unitary
Davlat tili	Tojik tili
Dini	Islom
Pul birligi	Somoniy
Mustaqillik kuni	1991-yil 9-sentabr
Prezident	Emomali Rahmon Nabiyevich

Bosh vazir	Qohir Rasulzoda
Katta shaharlari	Deshanbe, Xo‘jand, Ko‘lob
Ma‘muriy hududiy tuzilishi	1 ta avtonom respublika, 2 ta viloyat, 18 ta shahar, 62 tuman (shu jumladan 13 respublikaga bo‘ysunuvchi), 57 ta posyolka, 370 qishloqlardan iborat.
YaIM Jon boshiga	\$ 17,555 mlrd Dunyoda 127-o‘rida \$ 2247
Internet domeni	.tj
Telefon kodi	+992
Vaqt mintaqasi	UTC +5
Qisqartmasi	TJ, TJK
Chegaralari	Janubdan Afg‘oniston (chegara uzunligi 1030 km) shimol va g‘arbda O‘zbekiston (910 km), shimolda Qirg‘iziston (630 km), sharqda Xitoy (430 km) bilan chagaradosh chegaraning umumiy uzunligi 3000 km. G‘arbdan sharqqa 700 km, shimoldan janubga 350 km

Tojik xalqining tarixi Markaziy Osiyolik xalqlar: o‘zbeklar, qirg‘izlar, turkmanlar tarixi bilan bog‘lanib ketgan. Ulaming qadimgi avlodlari: (baqtriyaliklar, sug‘dlar, saklar, massagetlar) hozirgi Markaziy Osiyo, qisman Xuroson va hatto Hindikush hududlarida yashashgan.

Amudaryoning yuqori qismida barpo bo‘lgan Baqtriya va Sug‘diyona davlatlari eramizdan oldingi VI-IV asrlarda Ahamoniylar imperiyasi tarkibiga kirgan. Bu imperiya miloddan oldingi 320 yilda Aleksandr (Iskandar Zulqarnayn) qo‘shinlari tomonidan parchalanib ketgan va uning bir qismi Salavkiylar, katta qismi Yunon-Baqtriya podsholigi tarkibiga kirgan. Bu hududdan sharq bilan g‘arbnl birlashtiril turuvchi «Ipak yo‘li» o‘tgan bo‘lib, bu joy orqali Tarim havzasida sotib olingan ipaklar grek-rimlarga, rim va vizantiyaliklarning xrustal va rang-barang shisha buyumlari Xitoyga olib kelingan.

V asrda Baqtriya va Sug‘diyona hududlari hamda boshqa hududlarni eftaliylar (oq ginnlar) egallab olishgan. VI-VII asrlarda

feodal munosabatlar rivojlandi, madaniyat va xo‘jalik yaxshilanib bordi. Hududdan temir, mis, kumush, oltin, lazurit va boshqa madanlar qazib olingan boshlandi, sug‘orish kanallari, korizlar orqali sug‘orma dehqonchilik shakllandi, davlatlar orasida savdo, ya‘ni tovar ayirboshlash vujudga keldi. Xuddi shu davrda asosan sug‘d tili shakllandi.

VI asrning II yarmida Tojikiston hududi Turk xoqonligi, VII—VIII asrlarda arablar tomonidan egallandi va bu hududda islom dini joriy qilina boshlandi.

IX-X asrlarda Tojikiston hududining ma‘lum qismi Tohiriylar va Somoniylar davlati tarkibida, IX-XII I asrlardan g‘aznaviylar, qoraxoniylar, g‘uriylar, qoraxitoylar, xorazmshohlar davlatlari tarkibida bo‘lgan. IX asrning oxirida (874) bog‘dod xalifaligiga qaram bo‘lmagan hududda tojik feodal davlati-Somoniylar davlati barpo etildi. Somoniylar davrida tojik xalqining shakllanish jarayoni tugallandi, uning tili hukmron tilga aylandi.

Somoniylar davlatining 100 yildan ortiq hukmronlik davrida shaharlar qurildi, madaniyat, hunarmandchilik rivojlandi. Fors-tojik she‘riyatining asoschisi Rudakiy, «Shohnoma» asarining yaratuvchisi Firdavsiylar shu davrda yashashgan va ijod qilishgan. Biroq feodal hukmronlarining o‘zaro urushlari natijasida davlat parchalanib ketdi. Oqibatda 999-yilda bu hududni turkiy tilda so‘zlashuvchilar egallab olishdi. XII asrda bu hududda Saljuqlar (turk tilida so‘zlashuvchi) davlati barpo etildi.

1219-1221-yillarda mo‘g‘ullar istilosi tufayli bu hududda madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotga jiddiy zarar yetkazildi.

XIV asrning II yarmidan boshlab bu hudud Amir Temur va temuriylar tomonidari boshqarildi. Shaharlar qurildi, obodonchilik ishlari rivojlandi, dehqonchilik tiklandi, fan, madaniyat o‘rdi.

XVI asr davomida Markaziy Osiyo ko‘chmanchi qabila boshlig‘i Muhammad Shayboniyxon, Abdullaxonlar (1557-1598) tomonidan boshqarildi. 1598-yilda Abdullaxon II Ashtarxoniylar tomonidan o‘ldirildi va ular Markaziy Osiyoning katta qismini va Balx viloyatiga XII asrgacha hukmronlik qilishdi. O‘zaro urushlar kuchaydi, natijada Xiva xonligi tashkil topdi, XIII asrda Markaziy Osiyoda xonliklar soni ko‘paydi, mustaqil ish yuritildi, o‘zaro urushlar olib borildi. Hozirgi hududda Hisor, Ko‘lob, Korategin, Darviz, Vaxan,

Shugʻnon knyazliklari vujudga keldi. Bu asrda tojiklarning koʻp qismi Buxoro amirligi va Qoʻqon xonligi hududlarida yashadilar, ayrim kichik-kichik qismlari mustaqil togʻlik knyazliklarida istiqomat qildilar.

XIX asrning II yarmida Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olindi. Turkiston general-gubernatorligi vujudiga keldi. Unga tojik va Pomirning Shimoliy rayonlari qaradi. Tojikistonning markaziy va janubiy rayonlari Buxoro amirligiga qaradi. 1917-yil noyabr, 1918-yil fevralda Shimoliy Tojikistonda shoʻro hokimiyati oʻrnatildi va Turkiston ASSR tarkibiga kirdi. Qolgan hududi Buxoro amirligi tarkibida boʻldi.

1924-yil Markaziy Osiyoda «milliy davlat chegaralanishi» natijasida Tojikiston Oʻzbekiston SSSR tarkibida Muxtor Respublika, 1929-yil SSSR tarkibida Ittifoqdagi Respublikaga aylantirildi.

1991-yil 9-sentabrda Mustaqillik toʻgʻrisida deklaratsiya eʼlon qilindi va «Tojikiston Respublikasi» nomini oldi.

Tojikistonda 1991-yil sentabrdan 1997-yilgacha oʻzaro muxolif kuchlar orasida qurolli toʻqnashuvlar boʻldi, mamlakat hayo-tida beqarorlik vujudga keldi. 1997-yilda tinchlik oʻrnatildi. Tojikiston 1992-yildan BMT aʼzosi; 1992-yil 6-yanvarda OʻZRN tan oldi va 1-oktabrdan diplomatik munosabatlar oʻrnatilgan. Milliy bayrami 1991-yil 9-sentabr Mustaqillik kuni.

Tojikistonning joylanishi, tabiiy sharoiti va resurslari. Har qanday hududiy birlikning tabiiy va iqtisodiy geografik oʻmi, xususiyatlari, avvalo, uning qayerda joylashganligi bilan bogʻliq. Maʼlumki, Tojikiston Respublikasi Yevrosiyo materigining deyarli markazida va dunyo okeanlaridan ancha uzoqda joylashgan. Shu sababli dengizga tutash hududlarga xos boʻlgan barcha qulayliklardan mahrumdir.

Tojikiston Respublikasi shimol, shimoli-gʻarb va gʻarbdan Oʻzbekiston, shimoldan Qirgʻiziston, sharqdan Xitoy (430 km), janubdan Afgʻoniston (1030 km) bilan chegaradosh. Bu hudud $36^{\circ} 41' 05''$ shimoliy kengliklar, $67^{\circ} 11' - 15^{\circ}$ sharqiy uzunliklar oraligʻida joylashgan.

Respublika togʻli mamlakat boʻlib, hududining 93% ini 300 m dan 7495 (Somoniylar choʻqqisi) m. balandlikka cha boʻlgan togʻlar tashkil etadi. Bular Oʻrta va janubiy Tyanshan tizmalari va Pomir-

Oloy tog' tizmalaridir. Tojikistonda Qurama (Boboi ob tog'i, 3769 m), Mo'g'ultog' (1624 m) Oloy (5539 ra), Turkiston (5509 m), Zarafshon (5489 m), Hisor va Qorategin (4643 m) tizma tog'lari, Zarafshon, Hisor, Vaxsh, Yovon, Quyi Kofimixon, Surxob, Yaxsuv vodiylari joylashgan. Shuningdek, unchalik baland bo'lmagan Bobotog', Oqtog', Qoratog', Teraklitog', Sarsarak, Rangontog', Ilonlitog', Pomiming markazida Muzko'l va janubi-g'arbda shimoliy va janubiy Alichur tizma tog'lari joylashgan. Hududda Farg'ona va Tojikiston depressiyalari -tog'lararo botiq bor. Farg'ona vodiysidan g'arbroqda respublikadagi eng past hisoblangan tojik Mirzacho'li (250-300 m) bor. Bularning hammasi Tojikiston hududining o'ziga xos orografik xususiyatlarini va relyefining murakkabligini vujudga keltirgan. Tojikiston dunyoning zilzila ko'p bo'ladigan hududlaridan hisoblanadi. Falokat keltirgan zilzilalar Qoratog' (1907), Sarez (1911), Isfera (1977), Qayroqqum (1986) va Sharora(1989) va boshqa joylarda sodir boldi.

Paleozoy, mezozoy va kaynozoy eralarining jinslari qavatida, cho'kmalarida ko'pgina qazilma boyliklar uchraydi. Qurama, Pomir va Hisor-Oloy tizma tog'larida, tog' oraliq'i botiqlarida turli xildagi foydali qazilmalar, jumladan, oltin, kumush, simob, surma, volfram, temir, rux, qimmatli toshlar, ko'mir neft, tabiiy gaz va boshqa konlar mavjud. O'nlab shifobaxsh mineral buloqlarga boy.

Tojikiston janubda joylashganligi, quyosh nurlarining ko'p tushishi, havo massalarining kirib kelishi sababli iqlimi o'ziga xos o'lka. Tojikiston hududida: subtropik (Hisor va Vaxshda, yozi issiq, qishi qisqa, yog'in kam 150-200); mo'tadil (O'rta tog'lar hududi, kuzi salqin, qishi sovuq, yog'in 1500 mm); kon-tinental (yozi issiq, qishi sovuq, yog'in 350-700 mm); baland tog'lar iqlim mintaqasi (qishi sovuq, yozi qisqa quruq, yog'in 600-1000 mm) mavjud.

Respublika janubda joylashganligi sababli yillik radiatsiya miqdori 51 -176 kkal/sm² ni tashkil etadi. Quyoshli kunlar -2097-3166 soat. Vegetatsiya davri 195-315 kundan iborat. 5° dan ortiq harorat miqdori 6000° dan ko'p. Tojikistonning qishi qisqa. Harorat O'rta hisobda 0° dan yuqori, baland tog'larda ba'zan -50° dan past bo'ladi. Yoz davomli, quruq va issiq. Tojikistonning eng issiq mavzei Shahritus tumani. (Ayvay +48°) hisoblanadi.

Tojikistonning geografik oʻrni, orografiyasi, iqlim sharoiti uning ichki suvlarini hosil qiluvchi omillardir. Muzliklarning umumiy maydoni 8470 km², asosan togʻ-vodiy muzliklaridir. Garmo, Geografiya jamiyati, Xirson, Zarafshon, Grum-Grajamayl, (Fedchenko muzliklari yirik togʻ muzliklaridir.

Aholisi. Aholining soni jihatidan mamlakat Markaziy Osiyoda Oʻzbekiston va Qozogʻistondan keyin uchinchi oʻrinda, aholining tabiiy oʻsishi jihatidan ham Turkmaniston va Oʻzbekistondan keyin uchinchi oʻrinda turadi. Respublika aholisiga xos xususiyatlar: koʻp bolalik, kindik qoni toʻkilgan joyni muqaddas bilish, joydan-joyga koʻchib yurishga odatlanmaslik, mehmondoʻstlik, mehnatsevarlik, qishloqsevarlik. Aholidagi bu xususiyatlar boʻyicha tojik xalqi boshqa turkiy xalqlardan ajralmasdir. Aslida esa tojiklar turkiy xalqlar emas, balki forsiy tilda gaplashuvchi xalqlardandir. Oʻz asnosida tojik xalqining etnik kelib chiqishi ham turkiy xalqlar bilan ancha yaqindir, bir xilqdir.

Yaqin oʻtmishda Markaziy Osiyoda aholining tabiiy oʻsishi boʻyicha Tojikiston birinchi oʻrinda turar edi. Biroq, soʻnggi 1990-1999-yillarda mamlakat ichkarisida yuz bergan nosogʻlom vaziyat aholi tabiiy oʻsishiga salbiy taʼsir koʻrsatdi. Aholining yillik oʻrtacha oʻsishi 1990-1995 -yillarda Turkmanistonda 4,1 ga Oʻzbekistonda 2,1 foizni tashkil qilgani holatda, bu koʻrsatkich Tojikistonda 1,9 foizga teng boʻldi. 2016-yil 2,3 % ga tenglashdi. Aniq maʼlumotlarga qaraganda 1990-1995 yillarda Tojikiston aholisiga atigi 525 ming kishiga koʻpaygan. Holbuki, shu davrda Turkmaniston aholisi 821 ming va Oʻzbekistonniki 2240 ming kishiga koʻpaygan.

Mamlakat aholisi uning regionlari aro juda notekis joylashgan. Aholining aksariyat qismi daryo vodiylari va soy boʻylarida istiqomat qilishadi. Aholi zichligi ham regionlar boʻyicha keskin farq qiladi va soʻnggi yillarda 4 marta koʻpaydi. M., 1939 -yilda har bir kv. km.ga 10,3 kishi toʻgʻri kelgan boʻlsa, u 1959 -yilda 13,8, 1970 -yilda-20,3, 1979 -yilda- 27, 1989 -yilda-33, va 1995 -yilda 40,2 kishini tashkil qildi. 2016-yil 60 kishiga toʻgʻri keldi.

Aholi zichligi uning geografik oʻrni orografik xususiyatlariga koʻra shimoliy va janubiy Tojikistonda, Koʻxiston va Hisor, Vaxsh vodiylarida, sugʻorib ziroatchilik qilinadigan zonalarda bir-biriga qarama-qarshi qutblar darajasida farq qiladi. Masalan, vodiylarda

aholi zichligi 400-450 kishiga to'g'ri kelgani holda buning aksi o'laroq tog'li Badaxshon Pomirda aholi zichligi 1-2 kishiga teng.

Tojik xalqi qishloqsevar xalq. Bu yerda aholining aksariyat qismi qadimdan qishloqlarda ishab kelgan. Tojikistonda 1979-89-yillarda shahar aholisi 2 foizga kamaygan bo'lsa, u 1990-1995-yillarda birmuncha ko'paydi, ya'ni 1995-yilga kelib umumiy aholining 38,8 foizini tashkil etdi. 2016-yilda 27,3 % ni tashkil qildi. Biroq MDHga a'zo bo'lgan davlatlarda esa umumiy aholining 60 foizidan ortig'i shaharlarda yashamoqda. Shuningdek, Markaziy Osiyoning boshqa barcha davlatlarida ham shahar aholisining miqdori Tojikistonnikidan ancha baland. Masalan, Qirg'izistonda aholining 34,4, O'zbekistonda-51, Turkmanistonda-50,4, Qozog'istonda-57 foizi shaharlarda yashaydi.

Aholining tabiiy o'sishi yuqoriligi uchun mamlakat mehnat resurslariga boy. Respublika aholisining ko'pchiligini mehnatga qobiliyatli yoshlar tashkil qiladi. Biroq mamlakatda mehnat resursidan foydalanish yaxshi yo'lga qo'yilgan emas. Ayniqsa, uning tog'li zonasidagi yuzlab aholi manzilgohlarida foydali mehnatga tortilmagan bir necha yuz ming ishsiz bor. Ularning ko'pchiligi ayollar va mehnatga layoqatli yoshlardir.

Tojikistonda shahar va qishloq aholisining nisbati kam, urbanizatsiya darajasining pastligi ko'rsatib turibdi. Mamlakatda shaharlar soni nisbatan kam va borlari ham uncha katta emas. Mamlakatning yirik shaharlari Dushanbe, Xo'jand, Tursunzoda, Qo'rg'ontepa shaharlaridir.

Tojikiston ko'p millatli davlat. Uning bosim xalqi tojik va o'zbeklar. Tojiklar umumiy aholining 84,26% dan ortig'ini, o'zbeklar esa 13,94% ini tashkil qiladi. Bu yerda yana son jihatdan eng ko'p ishlaydigan millat vakillari rus, tatar, mordva, ukrain, osetin va boshgalardir.

Aholi nihoyat darajada notekis joylashgan.

1-misol. Aholining aksariyat qismi past tekisliklar, daryo vodiylari va soy bo'ylarida joylashgan. Chunki dehqonchilik asosan uning dengiz sathidan uncha baland bo'lmagan hududlarida amalga oshiriladi.

2-misol. Aholining notekis joyo'lashishiga ta'sir ko'rsatuvchi omil uning orografik xususiyatlaridir. Birinchidan, tog'li zonada

dehqonchilik qilish doirasi chegaralangan. Bu zonada madaniylashgan tuproq yerlarning kamligi, salqin iqlimiy sharoit dehqonchilik qilishga qiyinchiliklar tug'diradi. Ikkinchidan bu zonada shunday aholi manzilgohlari borki, ular bir-birlari bilan tabiiy to'siq tarzida baland tog'lar bilan ajralib turadi. Tog' va baland tog' tabiati zonasida xo'jalik yuritish murakkab ko'chadi va o'z navbatida aholi manzilgohlarining ham mamlakatning madaniy markazlari bilan aloqa qilishi tabiiy ravishda chegaralangan.

Xo'jalik. Tojikiston agrar-industrial mamlakat. Iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi yetakchi tarmoq hisoblanadi. Milliy daromadning asosiy qismi xalq xo'jaligida band aholining 45% i qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladi. Sanoat mahsulotlari milliy daromadning 1/3 qismiga teng. Respublika qadimiy dehqonchilik oikasi hisoblanadi.

Tojikistonda qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar 4,2 mln ga, shundan ekinzorlar 827631 ga, yaylovlar 3,2 mln ga. sug'ori ladigan yerlar 1 mln ga atrofida. Beshkent vodiysida, Dang'ara, Asht va Oydil dashtlarida yangi yerlar ishga tushirilmoqda. Qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i dehqonchilik bo'lib, jami qishloq xo'jalik mahsulotlarining 65% ni beradi. Ingichka tolali paxtachilik, bog'dorchilik, uzumchilik, moyli ekinlar, g'allachilik rivojlangan. Tamaki ekiladi, sabzavotpoliz ekinlari yetishtiriladi. Paxta 218,6 ming ga, g'alla va loviya ekinlari 418,7 ming ga (1997) ekilgan. Paxtadan umumiy hosil 350 ming t atrotida. Sitrus mevalar yetishtiriladi.

Chorvachilik qishloq xo'jaligi mahsulotining 32% ini beradi. Yer maydonining 70% dan ko'prog'i yaylovlar bo'lib, qoramollar, qo'y va echkilar, yilqi va qo'toslar boqiladi. Shuningdek, tovuqchilik, pillachilik, asalarichilik (yangi soha), baliqchilik, nutriya boqish (Vaxsh vodiysi ko'llarida) bilan shug'ullanishadi.

Respublika sanoatida yetakchi tarmoq yengil, oziq-ovqat, tog'kon, rangli metallurgiya, mashinasoziik sanoati tarmoqlaridir. Yengil sanoatda paxta tozalash, ip va shoyi gazlama to'qish, tikuvchilik, gilam to'qish, oziq-ovqat sanoatida meva konservasi tayyorlash, vinochilik, paxta yog'i ishlab chiqarish yetakchi tarmoqlar hisoblanadi.

Tojikistonda elektroenergetika sanoati rivojlangan. Yillik 17 mlrd kvt soat elektr energiyasi ishlab chiqariladi. Norak (2,7 mln kvt), Rogun (3,6 mln kvt GES lari qurilgan va to'liq qurib bitirilishi

arafasida. Togʻ-kon sanoatida rangli metallar, osh tuzi, qoʻngʻir koʻmir, neft va gaz qazib olinadi va qurilish materiallari ishlab chiqariladi. Alyuminiy ishlab chiqariladi, rangli metallar boyitiladi. Kimyo sanoatida yetakchi tarmoqlar mineral oʻgʻit va plastmassalar ishlab chiqarishdir. Mahalliy elektrenergetika asosida va rangli metallar xomashyosi hamda mehnat resurslari bazasida Janubiy Tojikistonda HICHK barpo etilgan.

Transporti va iqtisodiy aloqalari. Respublikada avtomobil, temir yoʻl, havo, quvur, suv yoʻli va elektron transport turlari tarmoqlari mavjud. Mamlakat hududidagi temir yoʻllarning uzunligi 490 km, avtomobil yoʻllarining uzugligi 13000 km dan ziyod. Tor izli temir yoʻl Termiz-Qoʻrgʻontepa-Evon va Vaxsh-Koʻlob vodiylarini birlashtirgan. Qoʻrgʻontepa-Koʻlob temir yoʻli qurilgan.

Kelajakda Kofirnikon-Fayzobod, Panjakent-Samarqand temir yoʻli qurilishi loyihalashtirilgan. 1931-1932-yillarda Oʻsh-Xorugʻ avtomagistrali qurilgan. 1940-yilda Dushanbe-Oʻratepa-Xoʻjand avtomobil yoʻli qurildi. Keyinchalik Dushanbe-Xorugʻ yoʻli ishga tushdi. Dushanbe-Toshkent havo yoʻli 1924-yilda ochilgan. 1991-yilda «Tojikiston» aviatsiya kompaniyasi tashkil etildi. MDH davlatlari gʻarbiy Yevropa mamlakatlari bilan havo yoʻllari orqali bogʻlangan. Shuningdek, Afgʻoniston, Eron, Pokiston aloqa qilinadi. Suv va quvur transporti kam rivojlangan.

2014-yilda Tojikistonda transport turlari boʻyicha yoʻlovchi tashish hajmi

	(mln kishi)
Umumiy	556,9
Avtomobil	545,1
Temiryoʻl	0,4
Havo transporti	1,1
Elektr yoʻllarda	10,2

**2014-yilda Tojikistonda transport turlari bo'yicha
yo'lovchi tashish aylanmasi hajmi**

	(mln kishi km)
Umumiy	10305,1
Avtomobil	7305,5
Temiryo'l	17,8
Havo transporti	2933,5
Elektr yo'llarda	48,3

**2014-yilda Tojikistonda transport
turlari bo'yicha yuk tashish hajmi**

	(ming tonna)
Umumiy	74411,2
Avtomobil	67600,9
Temiryo'l	6807,7
Havo transporti	2,6

**2014-yilda Tojikistonda transport turlari
bo'yicha yuk tashish aylanmasi hajmi**

	(mln tonna km)
Umumiy	6180,3
Avtomobil	389,7
Temiryo'l	6173,0
Havo transporti	7,3

Mustaqillik sharofati tufayli MDH, Markaziy Osiyo, Xitoy, Pokiston, Saudiya Arabistoni, Yaponiya, AQSH va boshqa davlatlar bilan iqtisodiy hamkorlik olib bormoqda. Chetga alyuminiy, paxta, elektr energiyasi, noyob metall va toshlar, rangli rudalar, meva konservalari, teri, jun eksport qiladi va chetdan iste'mol mollari, oziq-ovqat mahsulotlari, transport vositalari oladi.

2014-yilda Tojikiston Respublikasining eksport aylanmasi 977,3 mln \$, import aylanmasi \$ 4297,4 mln ni tashkil qildi.

Tojikistonning iqtisodiy mintaqalari (rayonlari). Tojikiston iqtisodiyotida Janubiy Tojikiston hududiy ishlab chiqarish kompleksi muhim o'rinda turadi. JTHICHK janubi-g'arbiy Tojikistonda barpo etilgan bo'lib, hisor, G'arm, Qo'rg'ontepa va Ko'lob iqtisodiy rayonlarini o'z ichiga olgan. Maydoni 53,3 ming km², ya'ni respublika hududining 37,9% ni, aholisining 60% dan ko'prog'i shu ishlab chiqarish kompleksiga qaraydi. Bu kompleksda daryolarning gidroenergetik potentsiali mamlakatdagi quvvatining 65,4%, Markaziy Osiyodagi quvvatning 35% iga teng. Faqat Vaxsh va Panj daryolaridan 144 mird kvl soat elektr energiyasi ishlab chiqarish mumkin. Mustaqillik yillarida Vaxsh daryosida Norak, Boyg'oz, Sarband, Markaziy Sharshara GES lari ishlamoqda. Kelajakda Sangto'da va Sho'robod GES lari quriladi, Rochun GES i foydalanishga topshiriladi.

Bu kompleksda respublika yengil sanoatida ishlab chiqariladigan umumiy mahsulotning 40% dan ko'prog'i, oziq-ovqatning 22,5%. paxtaning 10% i ishlab chiqariladi.

Tojikiston 8 ta iqtisodiy rayonga ajratilga. O'z navbatida ular uchta iqtisodiy zonaga birlashtiriladi. (Janubi-g'arbg'a Tojikiston, Shimoliy Tojikiston va Janubi-Sharqiy Tojikiston) 8-sinf darsligida (M.Rahimov, X.Muhabbatov, M.Nurnazarov, 8-sinf. 200') Tojikistonni 6 ta iqtisodiy rayonga ajratib berilgan. Yuqoridagi rayonlarni ajratishda qo'yilgan maqsad, vazifalar hisobga olingan bo'lib, ularning mazmuni bir-birlarini to'ldiradi. Biz ta'lim yo'nalishi bo'yicha ajratilgan rayonlarni berishni ma'qul deb bildik.

1. Sug'd iqtisodiy rayoni -Xo'jand, Konibodom, Isfara, Taboshar, Qayroqqum, Istaravshan, Panjikent, Sho'rob va boshqalarni o'z ichiga oladi. Umumiy maydoni 26,1 ming km², aholisi 1,8 mln kishi. Yengil va oziq-ovqat sanoat tarmoqlari yaxshi rivojlangan. Ko'mir, neft, binokorlik materiallari ishlab chiqariladi. Yaqinda Tojikiston-Britaniya «Zarafshon» (oltin ishlab chiqarish) qo'shma korxonasi ishga tushdi. Paxtachilik, bog'dorchilik, tamakikorlik, chorvachilik ixtisoslashgan.

2. Hisor iqtisodiy rayoni -Dushanbe, Kofirnikon, Tursunzoda, Rohun shaharlari va rayonlarni o'z ichiga olgan. Maydoni 11,9 ming km², aholisi 1,3 mln kishi. Og'ir sanoat (mashinasozlik, rangli metallurgiya, elektroenergetika yetakchilik qiladi. Paxtachilik, bog'dor-

chilik, uzumchilik, chorvachilik, sabzavotchi likga ixtisoslashgan. Sitruschilik rivojlantirilmogda. 1959-yil tashkil etilgan «Romit» qo'riqxonasida xongul, qo'ng.4r ayiq va boshqalar himoya qilinadi.

3. G'arm iqtisodiy rayoni -G'arm, Navobod shaharlari va G'arm, Tojikobod, Taviyadara, Darband va Jirg'atoj ma'muriy markazlarni o'z ichiga olgan. Maydoni 17,1 ming km², aholisi 211,5 ming kishi. Qishloq xo'jaligi, asosan, dehqonchilik va chor-vachilik. Kartoshka yetishtiriladi, bog'dorchilik rivojlangan (olma, bodom, yong'oq, olcha). Sanoat unchalik rivojlanmagan,

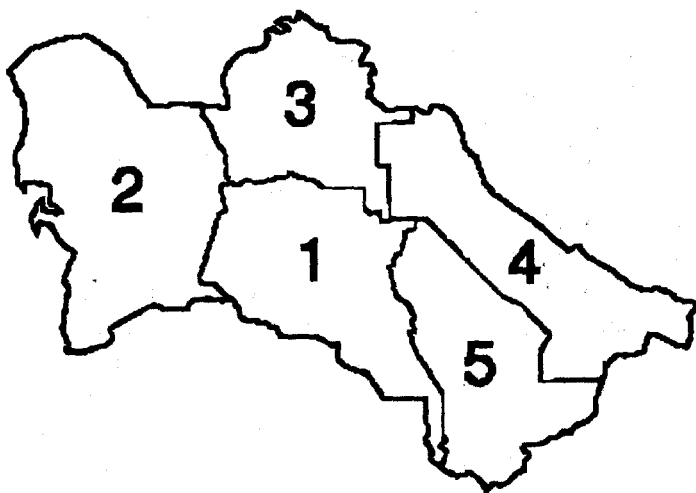
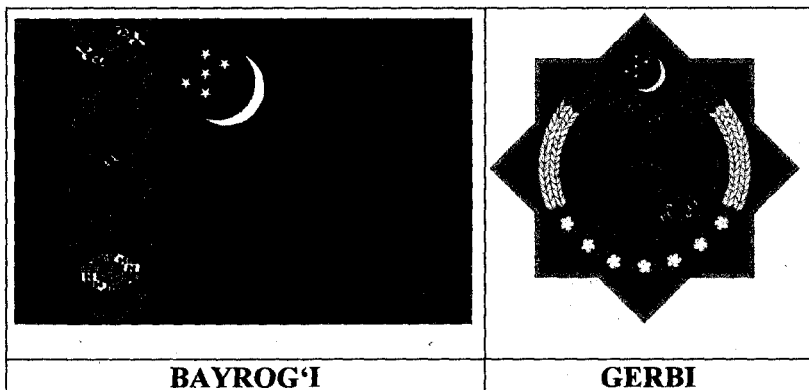
4. Vaxsh iqtisodiy rayoni - Qo'rg'ontepa shahri va Vaxsh, Kolxozobod, Yovon, Panj va boshqa rayonlarni o'z ichiga olgan bo'lib, maydoni 12,6 ming km², aholisi 1,270 ming kishi. (1997). Elektroenergiya ishlab chiqariladi. Kimyo, mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoatlari rivojlangan. Ingichka tolali. paxta yetka-zib beradigan asosiy rayon «Polvonto'qay» qo'riqxonasi bor.

5. Ko'lob iqtisodiy rayoni -Ko'lob shahri, Sho'robod, Mo'minobod, Ko'lob, Parxor, Dang'ara va boshqa ma'muriy joylarni o'z ichiga oladi. Maydoni

ming km², aholisi 800 ming atrofida. Qishloq xo'jaligi va yengil, oziq-ovqat sanoat tarmoqlari rivojlangan. Paxtachilik, g'al-lachilik, chorvachilik va pillachilikka ixtisoslashgan «Dashti jun» qo'riqxonasi mavjud.

6. Badabshon iqtisodiy rayoani -Xorug' shahri, Vanj, Ro'shon, Shug'on, Murg'ob va boshqa ma'muriy hududlarni, ya'ni tog'li Badalishon Avtonom oblastini o'z ichiga olgan. Maydoni 63,7 ming km², aholisi 202.4 ming kishi. Chorvachilik, dehqonchilik bilan shug'ullanishadi. Sanoat sust rivojlangan. Shahar va ma'muriy markazlarida yengil va oziq-ovqat sanoatlarmog'lari mavjud.

Turkmaniston Respublikasi

Turkmaniston Respublikasi xaritasi

1. Axal viloyati
2. Bolqon viloyati
3. Dashog'uz
4. Lebap viloyati
5. Mariy viloyati

Turkmaniston Respublikasi haqida qisqacha:

Rasmiy nomi	Tumaniston Respublikasi
Poytaxti	Ashxobot
Hududi	491 200 km ² . Dunyoda 53-o‘rinda
Suvlik	4,9 %
Aholisi	5 240 502 (2013-yil). Dunyoda 117-o‘rinda
Zichligi	1 km ² ga 10 kishi
Davlat tuzimi	Betaraf davlat
Davlat tili	Turkman tili
Dini	Islom
Pul birligi	Manat
Mustaqillik kuni	1991-yil 27 oktabr
Katta shaharlari	Ashxobod, Turkmanobod, Dashog‘uz, Turkmanboshi
Prezident	Gurbanguli Berdimuhamedov
YaIM	\$ 54,746 mlrd (Dunyoda 85-o‘rinda)
Jon boshiga	\$15583
Internet domen	.tm
Telefon kodi	+993
Vaqt mintaqasi	UTC+5
Qisqartmasi	TM, TKM
Chegaralari	Shimol va sharqda O‘zbekiston (chegara uzunligi-1621 km), shimolda Qozog‘iston (379km) sharqda va janubda Afg‘oniston (744 km), janubda Eron (922 km), g‘arbda mamlakat Kasbiy dengizi suvlari bilan tutashgan (1768 km). Chegaraning umumiy uzunligi 5434 km.

Turkmanistonda odamlar quyi paleolit davridan boshlab yashagan. Miloddan avvalgi 6 ming yillarda bu hududda yashaganlar dehqonchilik bilan shug‘ullanishgan, miloddan avvalgi 1 ming yillikda sinfiy jamiyat vujudga kelgan. O‘sha yillarda Marg‘iyona, Parfiya, Yunon-Baqtriya davlatlari bo‘lgan. Keyinchalik bu davlatlar Ahamoniy davlatiga qo‘shib olingan. Miloddan avval V-IV asr oxir-

larida Turkmaniston hududini Aleksandr (Iskander) istilo qilgan. 224-yilda bu hududni somoniylar bosib olishgan va hukmronlik qilishgan. Sanog'imizning 1-asri O'rtalarida Orol dengizi bo'ylariga Xunlar kelib, tub joy chorvador qabilalar bilan aralashib ketishgan. Natijada Shimoliy Turkmanistonda alanlar etnogenezi shakllangan. V asr O'rtalarida eftaliylar bu hududda hukmronlik qilishgan. VI asrgacha Turkmaniston hududida zardushtiylar, otashparastlar, buddizm va boshqa dinlar tarqalgan. VI asr o'rtalarida turk xoqonligi, VII asrda arablar bu joylarni bosib olishgan va islom dinini tarqatishgan. IX-X asrlarda bu oika Tohiriylar, Somoniylar davlatiga qaragan. Hududda Urganch, Niso, Saraxs, Dahiston kabi savdo-hunarmandchilik markazlari vujudga kelgan. Turkmaniston hududi g'arb bilan sharqni bog'lovchi «Ipak yo'li» chorrahasida bo'lgan.

IX-XI asrlarda Sirdaryoning quyi va O'rta oqimlarida hamda Kaspiy dengizining shimoliy va sharqiy sohillarida turkiy o'g'uz qabilalari yashagan. 10°-yilda Saljuqiylar davlati Turkmaniston hududini bosib olganlar. o'g'uzlar turkman xalqining shakllanishiga asos bo'lgan.

Turkmaniston XII asr va XIII asr boshlarida Xorazm davlati qaramog'ida bo'lgan. 1219-1221-yilda Chingizxon qo'shinlari Xorazmshoh davlatini zabt etgan. Hudud Oltin o'rda, Chig'atoy ulusi, Halokuylar O'rtasida bo'lib olingan. Keyinchalik bu davlat va shu hududdagi uluslar zaiflashib borgan, bir necha yarim feodal davlatlar vujudga kelgan. XIV asrning 70-80-yillarida hudud Temuriylar tasarrufiga o'tgan. XV asrda turkman elatining shakllanishi nihoyasiga yetgan. XVI-XVII asrlarda hududning ma'lum qismlari Xiva va Buxoro xonliklariga, boshqa qismi Eronga tobe bo'lgan. 1869-1885-yilda Turkmaniston hududini Rossiya bosib olgan. 1869-yilda ruslar Krasnovodsk (Turkmanboshi) shahriga asos solishgan. 1882-yilda Zakaspiy oblasti tashkil topgan (Ashxobod). 1880-1888-yillarda Zakaspiy temir yo'li qurilgan. 1917-yil noyabr-dekabrda sovet hokimiyati o'ratildi, 30-aprel 1918-yilda Turkmaniston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil etildi. 1924-yil «Milliy davlat chegaralanishi» bo'lib, 27-oktabr 1924-yilda Turkmaniston SSR tashkil topdi. Shundan keyingi yillarda SSSR tarkibida bo'ldi.

1991-yil oktabrda Mustaqilik haqida deklaratsiya qabul qilinib, mamlakat Turkmaniston deb nomlandi. Turkmaniston 1992-yilda

BMT a'zosi. Milliy bayrami 27-oktabr Mustaqillik kuni. 1995-yil 12-dekabr Davlatning betaraflik kuni. Davlat boshlig'i-Prezident. Qonun chiqaruvchi hokimiyat-Majlis (parlament) ijrochi hokimiyat-Vazirlar Mahkamasi (hukumat) hisoblanadi. Turkmanistonning joylanishi, tabiiy sharoiti va resurslari. Turkmaniston hududi Markaziy Osiyoning 12,5% ini tashkil etadi. Uning maydoni Rossiya, Qozog'iston va Ukraina davlatlarinikidan kichik bolib, o'z navbatida, Avstriya, Belgiya, Gollandiya, Gretsiya, Daniya, Portugaliya va Shvetsariya davlatlarining hududlarini birga qo'shib hisoblaganda ham ulardan kattadir. Hududning 45 qismi Turon pasttekishgida joylashgan.

Turkmaniston shimoldan Qozog'iston, shimol va shimol sharqdan O'zbekiston, janubdan Eron va Afg'oniston bilan chegaralanadi. Mamlakatning katta masofa (800 km atrof) dagi chegarasi g'arbda Kaspiy dengizi orqali o'tadi. Uning mazkur geografik o'rni xalq xo'jaligi rivojlantirish uchun bir qator qulayliklar tug'diradi.

O'lka hududining 90,0% ga yaqinini tashkil etgan va 350000 km² maydondagi Qoraqum cho'li dunyoning eng katta chollaridan biridir. Cho'ldagi qavat-qavat qum tepalarining balandligi bir necha metr ga yetadi.

Turkmanistonning relyefi, asosan, tekislikdan iborat Janubidagina tepaliklar va O'rta baliq balandlikdagi tog'lar bor. Turkmaniston hududida Kushka shahri yaqinidagi Childuxtar ovuli Turkmanistonning eng chekka janubiy nuqtasi hisoblanadi, Kaspiy dengizining Turkmanistonga qarashli qo'ltiqlari janubda kam parchalangan, shimolida Qorabo'g'ozgo'l, Krasnovodsk, Daja, Cheleken yarim orollari va qum tekisliklari bor. Sohili past, qumli.

Respublikaning janubiy qismida Kapetdog' (Ko'p tog') tog'lari joylashgan (eng baland joyi Rizocho'qqisi 2942 m). Undan sharq g'arbda Kichik Bolxon (777 m gacha) va Kata Bolxon (1881 m gacha) tizinalari bor. Turkmanistonning janubi-sharqida Paropamiz tog'larining shimoliy davomi Badxiz qirlari (eng baland joyi 1267) va Qorabel (eng baland joyi 984 m) tepaligi joylashgan. Ular orasidan Murg'ob daryosi oqadi. Chekka janubi-shariqida Hisor tizmasining Ko'hitang tarmog'i (balandligi 3139 m Ayribobo tog'i respublikaning eng baland nuqtasi) bor. G'arbida Krasnovodsk platosi, shimoli-g'arbida Ustyurt platosining janubiy chekkasi, Ustyurtdan janubda Orqa uzboy bunnali rayoni yotadi. Kaspiy bo'yi pasttekishgida

Nebitdog' (39 m), Boyadog' (134 m), Qumdog', Manjuqli (27 m) va b. qirlar ko'tarilib turadi. Kapetdog'dan shimol va shimoli-sharqda Qoraqum cho'li, Amudaryo va Tajan daryolari oralig'ida Janubi-sharqiy Qoraqum cho'li joylashgan.

Turkmaniston hududida O'rta dengiz geosinklinal mintaqasida joylashgan va ikki yirik tektonik elementlar epipaleozoy Turon plitasi va Alp burmali oblastining bir qismini egallaydi. Kapetdog' bilan Turon plitasi o'rtasida Kapetdog' oldi bukilmasi bor. Turkmanistonning janubiy rayonlari yuqori seysmik zonada joylashgan. (Ashgabat, 1948). Muhim qazilma boyliklari neft va gaz, Qo'tirtepa, Borsakelmas va boshqa joylardan neft; Shodlik, Achak, Naipdan gaz qazib olinadi. Gaz Tashhovuz viloyatidan boshqa barcha neft-gaz konlarida mavjud. Neft asosan mamlakatning g'arbiy qismida-Kaspiy bo'yi pasttekisligida va Kaspiy dengizi shelfida uchraydi. Hisobga olingan gaz zaxirasi jihatidan Turkmaniston MDH davlatlari orasida Rossiyadan keyin 2-o'rinda turadi, Turkmaniston mineral tuzlar (xlorid, sulfat, Qorabo'g'ozgo'1), simob (Kapetdog'da), ko'mir, oltinugurt (Gaurdak) qurilish materiallari (jumladan, oyna va sement xomashyolari Baxarden, Bezmein), shifobaxsh mineral suvlarga (Cheleken yarim orolida) boy. Qoraqum cho'lida 50-250 m chuqurlikda ichimlik suv manbalari topilgan. Respublikada temir rudasi yo'q. Rangli metallar kam, faqat mahalliy ahamiyatga ega.

Iqlimi keskin kontinental, qurg'oqchil iqlim. Yorug'likka va issiqlikka boy o'zka. Yalpi radiatsiya 360 K/kal/sm² yil. Yillik va sutkalik haroratning farqi katta,-havo namligi, yog'ngarchilik kam, bug'lanish juda yuqori. Yozi issiq va quruq, qishi yumshoq, kam qorli, ba'zi yillari qish sovuq keladi. Yanvarning o'rtacha harorati Turkmanistonning shimoli-sharqida -5° dan Atrek rayonida 4° gacha. Mutlaq minimal harorat -32° (Toshhovuz vil). Iyulning shimoli-sharqida 28°, janubida +32°. Mutlaq maksimal 49,9° (Repetek stansiyasi).

Yillik yog'in miqdori yil davomida Amudaryoning quyi qismida 80 mm, Qoraqumda 150 mm gacha, tog' vodiy va adirlarda 200-300 mm, tog'da 400 mm va undan ko'proq. Shimoli-sharqiy, shimol va shimoli-g'arbiy shamollar respublika hududida hukmronlik qiladi. Kapetdog' tog' oldilarida yozda garmsel esadi. Mavsumlar almashinishi davrida chang bo'ronlari bo'ladi. Vegetatsiya davri 200-270 kun.

Turkmaniston hududining 80% da doimiy oqar suvlar yo‘q. Daryolar faqal janubiy va sharqiy rayonlaridagina bor. Eng katta va sersuv daryo-Amudaryo. Amudaryo suvi Qoraqum kanali orqali Kaspiy dengzigacha bo‘lgan. Yaylov chorvachiligida yer osti suvlari ahamiyatga ega. Ko‘llarning aksariyati sho‘r. Yaxan ko‘l suvi chuchuk bo‘lib, Nebitdog‘ shahrini ichimlik suv bilan ta‘minlaydi.

Ustyurt, Krasnovodsk, Orqa Unguz platolarida surqo‘ftgir tuproqlar, tog‘ etaklari, tog‘ yon bag‘irlarining quyi qismida bo‘z tuproqlar, tog‘oldi tekisliklarda och tus bo‘z tuproq tog‘larning quyi mintaqasida tipik bo‘z tuproq, yuqoriroqda to‘q bo‘z tuproqlar, tog‘ tepalarida tog‘-qo‘ng‘ir tuproqlar tarqalgan. Qoraqum cho‘lida katta maydonni qum egalagan; pastqam joylarda taqirlar va taqir tuproqlar, sho‘rxoklar, daryo vodiylarida o‘tloqi-bo‘z va allyuvial-o‘tloqi tuproqlar bor. Turkmaniston hududining 2% qismi sug‘oriladi, xolos.

O‘simliklarining aksariyati choiga xos. Qumli cho‘llarda o‘t aralash butalar (oq va qora saksovul, qandim, cherkez, quyonsuyak, astragallar), sho‘rxoklarda yulg‘un, sarisazan, shoxilak va boshqalar. Ustyurt platosida buta sbuvoqlar daryo vodiylarida to‘qay o‘rmonlari, Kapetdog‘ oldidagi cho‘llarda va past tog‘larda chala buta o‘simliklari, (shuvoq va har xil efemer o‘tlar) tog‘larning 1500 m dan yuqori qismida archa, olcha, bodom, anor, youg‘oq, anjir, pista daraxtkri o‘sadi. Cho‘lning ko‘p qismida yil bo‘yi chorva boqiladi.

Cho‘lda kemiruvchilar, qushlar, sudralib yuruvchilar, tog‘larda bo‘ri, tulki, qoplon, arxar, bezoar echkisi, morxur, Amudaryo vodiysida to‘ng‘iz, kiyik (xongul), qirg‘ovul va boshqalar yashaydi. Daryolari va suv omborlari baliq (baxri baliq, sazan baliq) turiga boy. Suv havzalari qirg‘og‘ida suy patrandalari ko‘p. Turkmaniston hududi Turkmaniston FA., «Cho‘l» institutining Xazar, Badxiz, Repetek va boshqa qo‘riqxonalari bor.

Respublikaning yer fondi 48,8 mln ga bo‘lib, aholi jon boshiga olganda me‘yoridan ortiqcha. Shundan 6-7 mln ga yerdan obikor dehqonchilikda foydalanish munikin. Biroq suv tanqisligi sababli respublikada 1 mln ga yerda sug‘orib dehqonchilik qiladi.. Haydalanadigan yer maydoni ham kam. Umumiy yer maydonning 73,0% i va qishloq xo‘jaligiga yaroqli yerlarning 97% ni yaylovlar (36 mln ga) tashkil eladi. Sug‘oriladigan yerlarning 5%ga yaqiniga chigit ekiladi.

Turkmanistonda yer resurslari maydoni yetarli, 1 kishiga to'g'ri keladigan haydaladigan yer kam, sug'orib ekiladigan yerlar bo'yicha O'zbekistondagi ko'rsatkichga yaqin. Adir yerlar Turkmanistonda deyarli yo'q (lalmikor).

Agroiqlim resurslari subtropik ekinlarni yetishtirish uchun respublikaning chekka janubi vajanubi-g'arbida yetarli.

Suv resurslarining asosiy qismini Amudaryo (95,0% ini) tashkil etadi. Murg'ob, Tajan, Atrek suvlaridan sug'orishda to'liq foydalaniladi. Respublikada bir yilga o'rtacha km² ga 0,94 ming m³ suv to'g'ri keladi. Bu MDH davlatlari ichida eng kam ko'rsatkich hisoblanadi. Qoraqum kanalining qurilishi bilan Amudaryo suvi 1954-yilda boylangan. Kanalning suv sarfi 300 m³/ aq ga yetgan. Sun'iy suv omborlari qurilgan (Hauzxon, Tajan). Kanal atrofida 2.000.00 ga dan ortiq yangi yerlar o'zlashtirilgan, 400000 ga dan ortiq maydonning sug'orish va suv bilan ta'minlash darajasi yaxshilangan. Kanal qurilishi bilan minglab kishilar ish bilan ta'minlandi. Kalandan transport, baliqchilik, rekreatsiyada foydalanilmoqda.

Kerki yaqinida Amudaryoning suv sarfi 6-8 ming m³/daq. Mutlaq maksimal sarf 9000 m³ daq (1958), mutlaq minimal suv sarfi 400 m³/daq. Qoraqum kanali Qoraqum daryosi suv sarfi 300 m³/daq bo'lib, Amudaryo suvining 1/27 qismini oladi.

Murg'obning suv sarfi 50 m³/daq. Atrofidagi ekin ekiladigan maydonning 1/4 qismini suv bilan ta'minlaydi. Tajanning suv sarfi 31m³/daq. Suvi yozda quriydi Atnek daryosining suvi Tajandan kam. Dunyodagi eng loyqa daryo. 1 m³ suvida 25 kg loyqa bor bolib, u Amudaryonikidan 6 marta ko'p demakdir. Turkmanistonda yer osti suvlaridan foydalaniladi. Taqirlarda yomg'ir suvlarini to'playdilar hovuz, sardobalar va h.o.lar mavjud.

Aholi va mehnat resurslari. Aholi ma'lum hududda yashayotgan kishilar Hiiruhi bo'lib, u har qanday jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir.

Aholi geografik jihatdan o'rganayotganda 3 narsaga e'tibor beriladi:

1. Aholi moddiy boylik ishlab chiqaruvchi kuch, barcha moddiy ne'matlarning yaratuvchisi.
2. Aholi ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulotlarning ma'lum qismining iste'molchisi.

3. Aholi butun ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining asosiy qismi bo'lib, o'zi ham takror barpo qiluvchidir. Har qanday iqtisodiy geografik muammolarni hal qilishda aholiga xos bo'lgan shu xususiyatlar o'rganiladi.

Turkmanistonning etnogenezi yuqorida aytib o'tilganidek, boshqa xalqlarnikiga o'xshab uzoq yillar davomida va murakkab jarayonlar asosida barpo bo'lgan. Ularning kelib chiqishi bo'yicha hozirgi kungacha aniq bir fikr yo'q, ba'zi-bir jihatlari xususida olimlar bir-birlari bilan kelishmagan hollari ma'lum. Har holda ular qadimgi mahalliy avlodlari dax va massagetlardan, sarmat va alan qabilalaridan so'ng turkiylar va o'g'uzlardan o'ziga xos tashqi qiyofa va belgilarni olishgan. O'g'uzlar X asrda mahalliy aholi bilan aralashib ketgan. Umuman XV asrda turkman elati shakllangan. Hozirgacha turkman atamasi haqida tushunchalar turli mazmunga ega. Turkman iborasi arab tilidagi adabiyotlarda X asrda berilgan bo'lib, unda «turkka o'xshash» ma'noni aytib o'tishgan. Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» asarida Iskandar Zulqarnayn (Aleksandr) Bolosog'unga kelganda turk hukumdori sharqqa qochishga majbur bo'lgan. Shaharda 24 kishi qolganligini yozgan. Iskandar bu kishilarni ko'rganda «Türk-monand», degan ekan. Shundan keyin bu 24 odamning nomi «Turkman» bo'lib qoldi, deydi.

Turkman elati O'rta asrlarda vujudga kelgan. Faqat inqilobdan so'ng turli qabila va urug'ni tashkil etgan bu xalqlarni birlashtirib Turkmaniston davlati barpo etildi. Endilikda turkmanlarning urug' va qabilalarga bo'linishiga barham berildi. Respublika hududida tekin va salakr, yovmo't vaersari sokurlar, tyoklan, qorabosh va choudor, takai aliili va boshqa qadimgi urug'lar va qabilalar bilan birgalikda Nurota hududidagi o'zbek turkmanlari (Nurota turkmanlari, bugajili, g'ozoyoqli, qanjig'ali, baraq, qora turkman va boshqalar) ham yashashadi. Hozirgi kunda ular bir butun turkman xalqini tashkil qilishgan. Ba'zi bir urug'lar o'zlarining etnografik xususiyatlarini saqlab kelishmoqda.

Turkmaniston aholisi 1959-yilgi aholi ro'yxati bo'yicha 1515 ming kishi bo'gan. Ularning 924600 tasi turkmanlar bo'Mib, umumiy aholi sonining 61% ni tashkil etgan hamda o'sha davrda sovet ittifoqida yashayotgan turkmanlarning 92% ni tashkil etgan.

1-yanvar 1968-yilgi ma'lumotiga ko'ra Turkmanistonda 2029 ming kishi yashagan. Umumiy aholining 17% ruslar, 8% o'zbek, 5% qozoq, 2% tatar va 1,5% ukrain va armanlardan, taxminan 4% ga yaqin boshqa millat va elat kishilaridan iborat bo'lgan. Tabiiy o'sish aholi harakati va ayniqsa, tabiiy o'sish koeffitsiyenti bilan bog'liq. Turkmanistonning asosiy xalqi turkmanlar bo'ib, ularning soni 2537000 kishi (1990). Ular, shuningdek, O'zbekiston, Shimoliy Kavkaz, Astraxan viloyati va Rossiyaning bir nechta shaharlarida, Afg'oniston, Eron va Turkiyada yashaydi.

Aholining umumiy soni 1995-yilda 4,5 mln. 1999-yilda 4990 ming kishini tashkil etgan. 2013-yilda 5240502 kishiga yetdi. Milliy tarkibida turkmanlar 78,57 %, ruslar 3,23 % o'zbeklar 9,38 %, qozoqlar 2,70 %, tatarlar 1,19 %, ukrainlar 0,22 %, ozarboyjon va armanlar 1,02 %, 0,43% dan tashkil topgan. 1990-va 1997-yillar oralig'ida rusiyzabon aholining 23% i ko'chib ketishdi. Mustaqillik yillarida aholining umumiy soni ortib bormoqda. Aholining O'rtacha zichligi Markaziy Osiyo davlatlarida o'rtacha 13,3 kishi km² bo'lsa, Turkmanistonda bu ko'rsatkich 2013-yilda 1 km² ga 10 kishi to'g'ri kelgan. Turkmanistonda aholining o'sish sur'ati Markaziy Osiyodagi boshqa davlatlarga qaraganda yuqori bo'lib, 1000 kishi hisobiga tabiiy o'sish koeffitsiyenti 26,9 mingga teng.

Turkmanistonda aholi zichligi juda kam bo'lishi bilan birga, ularning geografik joylashuvida ham katta tafovutlar mavjud. Aholi juda notekis joylashgan. Aholi zich joylashgan hududlar Murg'ob va Taj an daryosining quyi qismi-vohalarda, Amudaryoning O'rta va quyi qismlarida, Kapetdog' tizmasining tog'oldi qismlaridadir. (1 km² ga 100-200 kishi to'g'ri keladi). 350000 km² maydonni egallagan. Qoraqum cho'li hududida km² ga 1 kishidan ham kam odam to'g'ri keladi.

Aholining 50,4 % dan ortig'i shaharlarda yashaydi. Muhim shaharlari: Ashgabat, Turkmanobod, Toshhovuz, Mari, Turkmanboshi, Bayram-Ali, Tajandir. Sobiq ittifoq davrida Bolqonobod, Bo'zmain, Cheleken shaharlari bunyod etilgan. Ruslar asosan shaharlarda yashaydi. Turkmanlar asosan mamlakatning janubiy sharqiy va g'arbiy qismlarida joylashgan. O'zbeklar Toshhovuzda ko'p (aholi 1/3 qismi) Turkmanobod viloyati aholisining 1/10 qismi o'zbeklardir.

Shahar aholisining salmog'i yillar davomida o'zgargan. Jumladan, 1913; 1939; 1959; 1979; 1999 va 2016-yillarda shahar aholisining salmog'i: 11; 33; 46; 49 va 50,4% ni tashkil etdi.

Aholi umumiy soniga qiyoslaganda ayollar 50% ni tashkil etadi. Ularning ishchi va xizmalchilar sonidagi hissasi 40% (1924-yilda 13% bo'lgan) ni tashkil etdi. Ular sanoatda (45%), ma'naviy va ma'rifiy (57%) tibbiyot, ijtimoiy ta'minot va sport sohalarida (72%) mehnat bilan bandlar.

Respublikaning aholisi va u bilan bog'liq bo'ladigan muammolar Markaziy (siyo davlatlariga xos bo'lgan muammolarning o'zginasidir. Jumladan, aholining umumiy soni, aholi zichligi, tabiiy o'sish ko'rsatkichi, bolalar o'limi, hudud bo'ylab notekis taqsimlanish, ish bilan bandlik darajasi va boshqalar. Mustaqillik yillarida kadrlar masalasi ham respublika ahamiyatiga molik bo'lgan dolzarb nmsala bo'Mdi. Respublika ehtiyojidan kelib chiqqan holda kasb va mutaxassisliklar bo'yicha samarali ishlar amalga oshirilmogda.

Xo'jaligi. Turkmaniston agrar-industrial mamlakat. Milliy daromad tarkibida sanoatning hissasi 50% ni, xizmat ko'rsalish sohasiniki -32%, qishloq xo'jaligining ulushi -18% dir.

Turkmaniston xo'jalik tarmoqlarining tashkil etilishi, rivojlantirilishi va joylashtirilishi inson, tabiiy sharoit va tabiiy resurslar bilan, shuningdek, davlat tuzilishi, tarixiy-geografik omillar bilan bog'liq. Turkmaniston xo'jaligini rivojlantirishda transport tarmoqlarining ahamiyati juda kattadir. Chunki mamlakatdagi ishlab chiqarilgan mahsulotlar xomashyolar, materiallar yoki umuman yuk va yo'lovchi tashishning asosiy vositasi -bu transport va transport tarmoqlaridir.

Turkmaniston 1991-yilgacha sobiq ittifoqda ishlab chiqarilgan neftning 4%, natriy sulfatning 40%, oynaning 5%, mineral o'g'itning 3%, osh tuzining 2%, paxtaning 10%, qorako'l terisining 20%, pillaning 10%, junining 3% ni bergan. Shunday yuqori ko'rsatkichga erishish turkman xalqining fidokorona mehnati, uzluksiz faoliyati bilan bog'liq. Sobiq itlifoq davrida hozirgi Turkmaniston ko'p tarmoqli sanoatga va yirik mexanizatsiyalashgan qishloq xo'jaligiga ega bo'lgan industrial-agrar respublika dob qaralgan. Sanoat mahsulotining hajmi 1975-yilda 1913-yilga nisbatan 70 marta, 1940-yilga nisbatan 10,4 marta ko'paygan. 1980-yillarda yalpi ichki mahsulotning

50% i sanoatning ulushiga to'g'ri kelgan. Respublika xo'jaligida sanoat, jumladan, og'ir sanoat rivojlanib yetakchi tarmoq majmuasiga aylangan. Yetakchi tarmoqlari gaz va neft qazib chiqarish, energetika, kimyo, mashinasozlik va boshqalar. Shuningdek, yengil, oziq-ovqat, qurilish materiallari sanoati mavjud bo'lgan sobiq ittifoq davrida GRES, Issiqlik elektroenergiya markazlari barpo etilgan bo'lib, hozirgi vaqtda ularning quvvati oshirilmoqda. Bular: Bo'zmayin GRESI, Turkmanboshi, Nebitdog', Turkmanobod, Mari, Gugurtdog'dagi elektr stansiyalaridir.

Turkmanistonda sanoat geografiasining shakllanishi va rivojlanishi tabiiy omillarga, shu jumladan, resurslarga bog'liqdir. Ayniqsa, yoqilg'i-energetika sanoatini rivojlantirish uchun resurs va xomashyo juda ko'p. Dengizning shelf va sayozliklarida, qirg'oq bo'yi hududlarida, shuningdek, janubi-sharq va sharqiy hududlarida neft va gaz zaxiralari juda mo'l. Asosiy gaz konlari: Gazo'choq, Naip, Shatlik, Gugurtdog' va boshqalar. Bularning bo'lishi mamlakatda xilma-xil sanoatni rivojlantirishga yordam beradi. Regionda to'liq siklga ega bo'lgan sanoat tarmoqlariga: neft, gaz, kimyo, to'qimachilik sanoati, agrosanoat hamda sanoat qurilish tarmoqlari mavjud.

Turkmanistonda sanoat tarmoqlari orasida yoqilg'i-energetika sanoati majmuasi birinchi o'rinda turadi. Neft qazib olish va uni qayta ishlash ko'rsatkichi tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda va butun sanoat fondining 45% ini tashkil etadi. Sobiq ittifoq davrida Markaziy Osiyoda qazib olingan neftning 4/5 qismi Turkmanistonga to'g'ri kelgan. Turkmaniston nefti sifatli, ya'ni oltingugurt miqdori kam.

Mustaqillikning dastlabki yillarida xalq xo'jaligini qayta qurish katta qiyinchiliklar bilan boshlandi. Ayniqsa, sanoat ishlab chiqarishda ishlab chiqarishni yangi texnologiyalar asosida tashkil etish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, yangi korxonalami ishga tushirish, shuningdek, yosh mustaqil davlatlar bilan bu jarayonlarda hamkorlik o'rnatishda jiddiy qiyinchiliklar bo'ldi. Bularning barchasi mehnat unumdorligiga, mahsulotlarning sifatiga birmuncha salbiy ta'sir ko'rsatdi. Jumladan, 1990-yilda mamlakatda 5,4 mln t (1967-yilda 12 mln t neft olingan) neft qazib olingan bo'lsa, u 1995 -yilda 4,1 ming t ga tushib qoldi. Shu yillar oralig'ida tabiiy gaz olish 84,3 mlrd m³ dan 55,6 lrd m³ ga, elektroenergiya ishlab chiqarish 15 mlrd kvat soatdan 10,5 mlrd kv soat yilga yilga tushib qoldi.

Keyingi yillarda Dalvarzin-Zayli (Markaziy Qoraqum), Achaksoy, Bayramali, Kugurmada gazning eng katta zaxiralari borligi ma'lum bo'ldi. Umuman olganda, Toshhovuzdan tashqari respublikaning hamma hududlarida gaz zaxirasi mavjud.

Turkmanistonda ishlab chiqarilgan elektroenergiyaning 95% i IES larga to'g'ri keladi. Respublikadagi GRES va boshqa energiya markaziarining quvvatini oshirishga e'tibor qaratilgan.

Mamlakatdagi istiqbolli sanoat tarmoqlaridan yana biri neft-gaz-kimyosanoat majmuasidir. Neft, asosan, Kaspiy bo'yidagi konlardan quvurlar orqali Turkmanboshiga keltiriladi. Neftning ma'lum bir qismi eksport qilinadi, qolganlari esa mahalliy korxonalarda qayta ishlanib, tayyor mahsulotlar olinadi. Zavoddan chiqqan mazut va yo'ldosh gazlar mahalliy issiqlik elektrostansiyalarda yoqilg'i sifatida ishlatiladi. Neftni qayta ishlash zavodi Turkmanobod yaqinidagi Seydi sharqida o'tgan asrning 80-yillaridan beri ishlab turibdi.

Gazning asosiy qismi gaz quvurlari orqali eksport qilinadi. Shuningdek, GRES lar asosiy yoqilg'i manbasi bo'Mib hisoblanadi (Mari GRESi) hiamda tabiiy gaz asosida azotli mineral o'g'itlar ishlab chiqariladi.

Turkmanistonda glauber (mirabilit) tuzi, osh tuzi, oltingugurt, brom, yod va boshqa, ya'ni neft kimyosi, tog' kimyosini vujudga keltiradigan resurslar mavjud. Gugurtdog' (Gaurdan.) oltingugurtli Turkmanobod kimyo kombinatida ishlatilib, u yerda superfosfat va oltingugurt kislotasi ishlab chiqarilmoqda. Qorabo'g'ozgolning xomashyosi asosida sulfat natriy (natriy sulfat) ishlab chiqariladi. Sobiq ittifoqda ishlab chiqarilgan sulfat natriyning 40% i shu regionda ishlab chiqarilgan. Cheleken rayonida gaz va neft kimyosi sanoati asosida yod va brom ishlab chiqariladi. Hozirgi kunga kelib Gugurtdog'da ham kimyo sanoati shakllanmoqda.

Turkmanistonda sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan metall rudalari bo'lmaganligi sababli metallurgiya (qora va rangli) sanoati deyarli rivojlanmagan. Mashinasoziik sanoati mavjud, biroq kam taraqqiy etgan. Asosan tog'-kon sanoatiga, neft-kimyosanoatiga, qurilish materiallari sanoatiga, shuningdek, transport mashinalariga oid mashinasoziik korxonalari mavjud. Metallni qayta ishlash zavodlari bor, Asosiy markazi; Ashxobot, Turkmanobod, Toshhovuz, Turkmanboshi, Gaurdak, Qizil Arvat va boshqa shaharlardir. Ashxobotdagi zavodda

teplovozlar, avtomobillar, neft. nasoslari, ventilyatorlars traktor kultivatorlari, gaz plilalari ta'mirlanadi, qisman ishlab chiqariladi. Ashxobotda elektrotexnika mashinasozligi, metallni qayta ishlash, qishloq xo'jaligi texnikalariga xizmat ko'rsatish korxonalari mavjud. Turkmanboshi va Turkmanobodda dengiz va daryo kemalarini ta'mirlash korxonalari bor.

Turkmanistonda yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlari viloyat inarkazlarida va viloyatga bo'ysinuvchi shaharlarda mavjud bo'lsada, lekin ular respublika hududida bir xilda taqsimlanmagan. Yengil sanoat mamlakat xo'jaligida yetakchi o'rinda turadi. Ayniqsa, to'qimachilik sanoat korxonalari Turkmanboshi shahridan boshqa barcha viloyatlarda mavjud. Respublikada 800000 t dan -1,3 min t gacha paxta hosili olinadi. Paxta tolasi qayta ishlanadi, asosiy qismi eksport qilinadi. Yengil sanoatda junga ishlov berish, ko'nychilik, gilam to'qish, tikuvchilik tarmoqlari yaxshi rivojlangan. Ipakchilik yaxshi yo'lga qo'yilgan (ipak qurti boqiladi). To'qimachilik yengil sanoatning eng yetakchi tarmog'i hisoblanadi. Ashxobot, Mari, Turkmanobod, Nebitdog'da to'qilgan gilamlar dunyo bozorida xaridorgir mahsulotlar qatoridan o'rin olgan.

Oziq-ovqat sanoati mahsulot ishlab chiqarish salmog'i bo'yicha yengil sanoatdan so'ng ikkinchi o'rinda turadi. 1995-yilda milliy valyutada (manat) 1,019 mln manat mahsulot ishlab chiqarilgan. Paxta moyi, go'sht, baliq, sabzavot konservalari ishlab chiqariladi. Eng katta go'sht kombinali va sut mahsulotlari ishlab chiqaruvchi. zavodlar Ashxobotda, Turkmanobodda, Mari va Toshhovuzda mavjud Yuqorida ko'rsatilganidek, mamlakatda ba'zi bir sanoat tarmoqlarini rivojlantirish uchun qulay imkoniyatlar bor. Shu bilan birga ularni barpo etishga, shuningdek, agrosanoat majmuini shakllantirish va rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi omillar ham mavjud. Bular: sanoat tarmoqlari joylashgan hududlarning bir-biridan uzoqligi, aholining faol mehnat resurslarining bir tekisda joylashmaganligi, transport yo'llaridagi kamchiliklar va boshqalar.

Mamlakatda qishloq xo'jaligi sobiq ittifoq davrida bunyod etildi va rivojlantirilib borildi. Chunki qishloq xo'jalik xomashyolari «markaz»ga yuborilar va u yerda qayta ishlanib, tayyor mahsulot yana turkman bozoriga keltirilar edi. Turkmanistonda qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar maydoni 37 mln ga (Respublika hududining

75,5%). Shundan haydaladigan yerlar 900 ming ga atrofida. 35-36,0 mln ga yer-yaylov va yem-xashak ekinlari maydoni hisoblanadi. Chigit har yili 500 550 mingga maydonga ekiladi.

Mamlakatda dehqonchilik qishloq xo'jaligidagi yetakchi tarmoq. Dehqonchilikning asosini paxtachilik tashkil etadi. Markaziy Osiyo davlatlari orasida paxta hosili yetishtirish bo'yicha O'zbekistondan so'ng 2-o'rinda turadi. Paxta (asosan ingichka tolali paxta) vohalarda va tog' yonbag'irlarida yetishtiriladi. Respublikada bog'dorchilik, uzumchilik, polizchilik, sabzavotchilik ham dehqonchilikning muhim tarmog'i hisoblanadi. Atrek daryosi va uning irmoqlari bo'ylarida subtropik ekinzorlar mavjud. Mamlakatda 1,1 mln t don yetishtiriladi.

Chorvachilik ahamiyati jihatidan paxtachilikdan so'nggi tarmoqdir. Qorako'l qo'ylari, mayin junli qo'ylar, tuya, qoramol, ax-altaka va yovmut otlari yetishtiriladi. Pillachilik, suv havzalarida baliq xo'jaligi qisman rivojlangan.

Transport va tashqi iqtisodiy aloqalari. Respublikada transport tarmoqlarini tashkil etish va rivojlantirish uchun o'ziga xos imkoniyatlar mavjud. Yo'llar o'tkazish uchun yer yuzasining tekisligi qulaylik tug'diradi. Respublikada yo'llarning temir yo'l, avtomobil, quvur, suv, havo transport turlari mavjud. Temir yo'llarning uzunligi 2,12 ming km. Umumiy foydalanadigan avtomobil yo'llarining uzunligi 13,6 ming km. Shundan qattiq qatlamli yo'llar uzunligi 11,6 ming km.

2016-yilda Turkmaniston transportlari orqali tashilgan yuk va yuk aylanmalari % larda

Transport turlari	Yuk tashish	Yuk tashish aylanmasi
Umumiy	1,9	0,1
Avtomobil	2,1	5,2
Temiryo'l	-1,3	-4,2
Havo transporti	0	0

2016-yilda Turkmaniston transportlari orqali tashilgan yo‘lovchi va yo‘lovchi aylanmalari % larda

Transport turlari	Yo‘lovchi tashish	Yo‘lovchi tashish aylanmasi
Umumiy	1,2	1,9
Avtomobil	1,2	1,7
Temiryo‘l	1,0	2,6
Havo transporti	2,4	2,8

Kaspiy dengizida Turkmanboshi-Boku dengiz paromi mavjud. Amudaryo va Qoraqum kanalida kema qatnaydi. Quvur transporti orqali gaz, neft haydaladi. Vishka-Turkmanboshi; Cheleken-Turkmanboshi neft quvurlari bor.

Turkmaniston chetga gaz, neft va neft mahsulotlari, paxta, mineral o‘g‘it eksport qiladi. Xorijiy davlatlardan mashina va uskunalar, qora metallar, transport vositalari, kiyim-kechak, poyabzal, don, qandshakar oladi (importi). Asosan Rossiya, Ukraina va MOD lari bilan savdo qiladi. Mamlakatning O‘zbekiston Respublikasi bilan tashqi savdo aylanmasi 2003-yilda 2002-yilga qaraganda 17,3% ga ortdi va bu O‘zbekistonning tashqi savdosidagi ulushining 1,3% ini tashkil etdi.

2016-yil bo‘yicha Turkmanistonda shahar va viloyatlar bo‘yicha tovar aylanmalari % larda

Mariy viloyati	11,8
Ashxobod shahri	52,2
Axal viloyati	7,9
Balqon viloyati	6,9
Dashog‘uz viloyati	9,3
Lebap viloyati	11,9

Iqtisodiy geografik rayonlari. Turkmanistonda 5 ta: Kaspiy bo‘yi (g‘arbiy Turkmaniston); Kapetdog‘ etaklari; Janubiy Turkmaniston; O‘rta Amudaryo; Shimoliy Turkmaniston kabi iqtisodiy rayonlar ajratilgan. Ularning bo‘linishi ma‘muriy-hududiy bo‘linishga,

ya'ni viloyatlarga to'g'ri keladi. Har bir rayon bir-biridan hududiy ishlab chiqarish majmuasi, geografik mehnat taqsimoti, ixtisoslashuvi bilan farqlanadi.

1. Kaspiy bo'yi iqtisodiy rayoni. Respublika hududining 28% i va aholisining 1/10 qismini tashkil etgan. Rayonda neft, gaz zaxiralari ko'p, oqar suvlar yo'q deyarli. Aholisining 80% shaharlarda yashaydi, chunki tog'kon sanoati, neft-kimyó sanoati yaxshi rivojlangan. Qo'ychilik, baliqchilik rivojlangan. Rekreatsiön resurslarga boy.

2. Kapetdog' etaklari. Asosan Ashxobot viloyati kiradi. Mamlakat hududining 1/5 qismi (19,6%), aholisining 25% i shu iqtisodiy rayonga to'g'ri keladi. 70-75% aholi shahar va shaharchalarda yashaydi. Gaz zaxirasi ko'p. Sement xomashyolari mavjud. Qoraqum kanali asosida dehqonchilik (paxtachilik, bog'dorchilik, uzumchilik, sabzavotchilik, chorvachilik, cho'l yaylovlarida qo'ychilik) ixtisoslashgan. To'qimachilik, oziq-ovqat, qurilish materiallari (oyna ishlab chiqaradi) sanoati mavjud.

3. Janubiy Turkmaniston (Mari viloyati). Respublika hududining 18% ini, aholisining 23% ini tashkil etadi. Aholi zichligi har 1 km²ga 9 kishi. Sharapli, Qora Chop, Shatliq gaz konlari topilgan. Qorako'l qo'ylari boqiladi. Mamlakatda yetishtiriladigan ingichka tolali paxtaning 40% ini, qorako'lining 50% ini yetkazib beradi. Yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati rivojlangan. Azotli o'g'itlar ishlab chiqaruvchi zavod mavjud. Mari GRESi bor. Paxta tozalash va yog' ekstraksiya zavodlari bor.

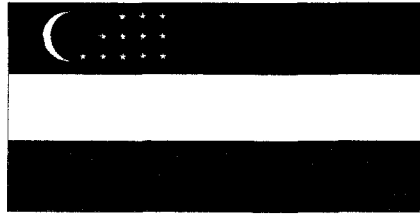
4. O'rta Amudaryo iqtisodiy rayoni. (Turkmanobod viloyati). Mamlakat hududining 20% ga yaqinini, aholisining 21% ini tashkil etadi. Asosan sug'orib dehqonchilik qilinadi. ChoMda qorako'l qo'ylari boqiladi (Sandikli choMida). Mamlakatda yetishtirilgan paxtaning 20% ini, poliz ekinlarining 25% ni beradi. Oltingugurt, bariy, kaliy tuz konlari mavjud. Rux qazib olinadi. Turkmanistonda kema, ekskavator, lokomotivlar remont qilinadi. Neftni qayta ishlash, superfosfat zavodi bor.

5. Shimoliy Turkmaniston (Toshhovuz viloyati) iqtisodiy rayoni. Mamlakat hududining 13%i, aholisining 20% i shu rayonda joylashgan. Umumiy paxta hosilining (O'rta.pishar) 1/3 qismini yetkazib beradi. Qishloq xo'jaligi rivojlangan. Pillaçhilik, qo'ychilikka ixtisoslashgan. Agrosanoat kompleksi mavjud. Foydali qazilmalar yo'q deyarli.

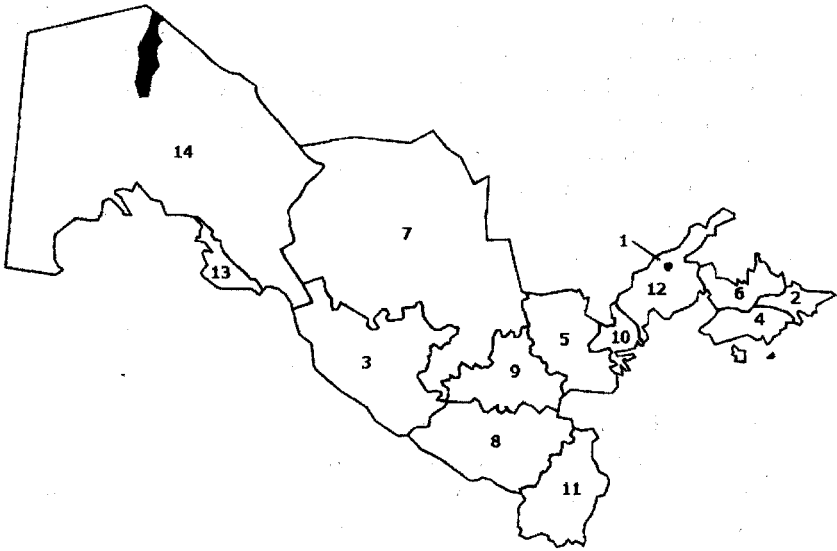
O'zbekiston Respublikasi

GERBI

BAYROG'I

O'zbekiston Respublikasi xaritasi

1. Toshkent shahri	6. Namangan	11. Surhandaryo
2. Andijon	7. Navoiy	12. Toshkent
3. Buxoro	8. Qashqadaryo	13. Xorazm
4. Farg'ona	9. Samarqand	14. Qoraqalpog'iston Respublikasi
5. Jizzax	10. Sirdaryo	

O‘zbekiston Respublikasi haqida qisqacha:

Rasmiy nomi	O‘zbekiston Respublikasi
Poytaxti	Toshkent (1930-yildan)
Hududi	448,900 km ² . (Dunyoda 56-o‘rinda)
Suvlik	4,9 %
Aholisi	31 807 000 (2016-Yil). (Dunyoda 41-o‘rinda)
Zichligi	1 km ² 75,8 kishi
Davlat tuzimi	suveren demokratik Respublika
Davlat tili	O‘zbek tili
Dini	Islom
Pul birligi	o‘zbek so‘mi
Davlat tili	o‘zbek tili
Katta shaharlari	Toshkent, Samarqand, Namangan, Andijon, Nukus, Buxoro, Farg‘ona
Prezident	Shavkat Mirziyoyev Miromonovich (2016-yil)
Bosh vazir	Abdulla Aripov Nig‘matovich (2016-yil)
YaIM (XQT)	\$ 198,823 mlrd (Dunyoda 64-o‘rin)
Jon boshiga	\$ 6343,5
Internet domen	.uz
Qisqartmasi	UZ, UZB
Telefon pre-fiksi	+998
Vaqt mint-aqasi	UTC +5
Mustaqillik kuni	1991-yil 1-sentabr
Milliy Bayramlari	1992-yil 2-iyulda Oliy Majlis qaroriga binoan ushbu kunlar bayram va dam olish kunlari deb e‘lon qilingan: 1 Yanvar — „Yangi Yil Bayrami“ 14 Yanvar — „Vatan Himoyachilari kuni“ 8 Mart — „Xalqaro Xotin-Qizlar kuni“ 21 Mart — „Navro‘z Bayrami“

	<p>9 May — „Xotira va Qadrlash kuni“ 1 Sentyabr — „Mustaqillik kuni“ 1 Oktyabr — „O‘qituvchi va Murabbiylar kuni“ 8 Dekabr — „Konstitutsiya kuni“ 31 Dekabr — „YangiYil rasman“ Ramazon Hayit (Iyd-al-Fitr) bayrami Qurbon Hayit (Iyd-al-Adha) bayrami</p>
Xalqaro munosabatlar	<p>O‘zbekiston - dunyoning 130 dan ortiq mamlakati bilan diplomatik aloqalar o‘rnatgan.</p> <p>Toshkentda 45 ta xorijiy davlatning elchixonalari, 9 ta faxriy konsulxona, 11 ta xalqaro tashkilotlarning vakolatxonalari, 5 ta xalqaro moliyaviy tashkilotlarning vakolatxonalari, 3 ta diplomatik mavqega ega bo‘lgan savdo vakolatxonalari faoliyat olib bormoqda.</p> <p>Bugungi kunda xorijiy mamlakat va xalqaro tashkilotlarda O‘zbekiston Respublikasining 46 ta diplomatik va konsullik vakolatxonalari faoliyat ko‘rsatmoqda.</p> <p>O‘zbekiston 100 dan ortiq xalqaro tashkilotlarga a‘zo bo‘lib, turli xil ko‘p tomonlama hamkorlik tuzilmalari bilan aloqalarni rivojlantirmoqda.</p>
Ma‘muriy hududiy tuzilishi	<p>12 ta viloyat (Andijon, Buxoro, Farg‘ona, Jizzax, Namangan, Navoiy, Qashqadaryo, Samarqand, Surhandaryo, Sirdaryo, Xorazm, Toshkent), Toshkent shahri, Qoraqalpog‘iston Respublikasidan tuzilgan bo‘lib, 119 ta shahar, 1085 ta shaharcha va 11013 ta qishloq aholi punktlari mavjud.</p>
Eng baland nuqtasi	4346 m Hazrati Sulton
Eng past nuqtasi	-12 m Mingbuloq botig‘i
Chegaralari	<p>Shimolda va ga‘rbdada Qozog‘iston (chegara uzunligi 2203km), janubda Turkmaniston (1621km) va Avg‘oniston (137km), janubiy-sharqda Tojikiston (1161km), sharqda Qirg‘iziston (1099km) umumiy chegara uzunligi 6221km</p>

REJA:

1. Respublikaning tashkil topishi.
2. O'zbekistonning joylanishi, tabiiy sharoiti va resurslari.
3. Aholisi va mehnat resurslari.
4. Xo'jaligi.
5. Transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari.
6. Iqtisodiy geografik rayonlari.

Respublikaning tashkil topishi. Hozirgi O'zbekiston hududida iqtisodiy va ijtimoiy hayot uzoq yillar davomida shakllanib kelgan va takomillashgan. Mintaqada bir necha bor markazlashgan davlatlar barpo bo'ldi. Xo'jalik va fan rivojlandi. Ba'zi bir davrlarda o'zaro va bosqinchilik urushlari bo'lib, shu hududda yashayotgan xalqlarning tinchligi yo'qoldi, davlat tuzilmalari o'zgardi, joylar bo'linib ketdi, shahar va qishloqlar, obod mahallalar vayron bo'ldi, hayot deyarli so'ndirildi.

O'zbekiston hududida ibtidoiy odamlar quyi paleolit davridayoq (bundan qariyb 700 ming -1-1,5 mln yil muqaddam) yashaganlar. Farg'ona vodiysining So'x soyi sohilidagi Selung'ur g'orida va Ohangaron vodiysining Qizilolmasoy bo'yidagi Ko'lbuloq makonida topib o'rganilgach yodgorliklar bunga asos bo'ladi. Markaziy Osiyo hududlarida bundan taxminan 3-3,5 ming yillar muqaddam aholi O'rtasida tabaqalanish sodir bo'lgan.

Markaziy Osiyo hududida milloddan avval 1-ming yillikning I yarmida Sug'd (Samarqand), Baqtriya (Baxtar) va Xorazm kabi tarixiy madaniy davlatlar tashkil topgan. Shaharlar bunyod etilgan. Dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik, savdo-sotiq rivojlangan. Bu davlatlarning hududlari atrofida dasht va tog'oldi joylarda chorvachilik bilan shug'ullanuvchi aholi yashaganlar. Chorvador aholini «tur»lar va ular yashaydigan hududlarni Turon deb ataganlar. Bu o'lkada saklar, massagetlar yashashgan. O'sha davrda dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi o'troq aholi bilan sak va massaget qabilalari (chorvador) iqtisodiy va madaniy aloqalar olib borishgan. Bu davrda Parfiya va Marg'iyona davlatlari ham shakllangan edi, Miloddan avvalgi VI asr O'rtalarida Ahomoniylar podshohligi, miloddan avval 334-329-yillarda makedoniyalik Iskandar (Ale-

ksandr), so'ng Salavkiylar Baqtriya, Sug'd hududining katta qismini o'zlariga tobe qilishgan. Yunon-Baqtriya davlati 120 yildan ortiq mustaqil yashadi. Baqtriya, Sug'd va Marg'iyonada ko'plab shaharlar qurildi, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik rivojlandi.

Miloddan avval IV asrda Xorazm (Xuvarzm— ajoyib qal'ali o'lka), VI-I asrlarda Farq'ona («parkana»-suv bo'yi). miloddan avval 111 asr boshlarida Qang' davlati, miloddan avval II—I asr oxirida Kushon podsholigi bolgan (poytaxti Dalvarzintepa). Kushon podsholigi davrida, ya'ni milodning I—III asrlarida Sharq va g'arb mamlakatlarida o'zaro iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar kengaydi. Buyuk ipak yo'lining ahamiyati ortdi. V asrda eftaliylar hukmronligi davrida Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo vodiylarida shaharlar bunyod etilgan, hunarmandchilik, dehqonchilik, to'quvchilik, savdo rivojlangan. Xitoy, Hindiston va Eron bilan iqtisodiy va madaniy aloqalar kengaygan.

Milodiy 555-yilda Turklar («Turk»-kuchli, chidamli degani) Sirdaryo bo'ylariga yetib kelishdi, so'ng asrning II yarmida Samarqand, Kesh, Buxoroni egallashdi. V-VII asrlarda Sug'dlar uyushmasi tashkil topdi ular Samarqand, Ishtixon, Kushoniya, Buxoro, Kesh, Naxshobda hunarmandchilik, savdo-sotiq, dehqonchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullanishdi. 654-yildan arablar Movarounnahrda (daryoning narigi tomoni ma'nosida) hujum qildilar va 705-715-yillari u butunlay arablarga tobe bo'ldi. Islom dini aholi o'rtasida targ'ibot qilindi, Musulmon huquqi joriy etildi. X asr oxirida o'lkaning katta qismi qoraxoniylar tasarrufiga o'tdi. X-XI asrlarda Markaziy Osiyoda Qoraxoniylar, Tohiriylar, Somoniylar, Qoraxitoylar hokimiyati o'rnatilgan. So'nggi asrlarda Xorazm davlati tiklanadi. XIII asr boshida uning hududi juda katta maydonga ega bo'ladi. Shu bilan birga sinfiy kurash kuchayadi va ichki isyonlar davom etadi. 1219-1231-yillarda Chingizxon qo'shinlari Xorazmshoh hukmdorligini tugatadi. Mo'g'ullar Istilos davrida Movarounnahr va Xorazmning iqtisodiy va madaniy hayotiga juda katta zarar yetkazildi.

XIV asrning 50-60-yillarida Movarounnahrda o'zaro kurash kuchayib ketdi. Samarqandda Sarbadorlar hokimiyati o'rnatildi. Keyin sarbadorlarning boshliqlari qatl qilindi. 1370-yilda Amir Temur Movarounnaxrning amiri deb e'lon qilindi. 1405-yilgacha,

ya'ni Amir Temur o'zining 35 yillik hukmronlik davrida Hindiston hamda Xitoydan Qora dengizga qadar va Orol dengizidan Fors qo'ltig'iga. qadar bolgan katta hududda o'z saltanatini yaratdi. Madaniyat yuksaldi, shaharlar obod bo'ldi, ilm-fan taraqqiy etdi. Biroq Amir Temur vafotidan so'ng, taxt uchun Temuriylar orasida 5 yil davomida o'zaro urushlar avj olib ketdi. 1500-yili Dashti Qipchoqdagi ko'chmanchi o'zbeklar xoni Shayboniyxon Samarqandga hujum qildi. XVI asrda Markaziy Osiyoda 2 ta xonlik-Buxoro va Xiva va xonligi vujudga keldi. Shayboniylardan Abdullaxon II (1534-1598) Movarounnahmi birlashtirdi, osoyishtalik boshlandi. 1599-1753-yillarda Movarounnaxrga ashtarxoniyalar hukmronlik qilishdi. 1709-yilda Qo'qon xonligi, tashkil topdi. XIX asrning I yarmida Qo'qon xonligi shimolda Rossiya bilan, g'arbda Buxoro va Xiva bilan, janubda Qorategin, Darboz, Ko'lob, sharqda Sharqiy Turkiston bilan chegaradosh bo'lgan

Yilnomamizning oxirgi bir yarim asrlik tarixi davomida hozirgi O'zbekiston hududida juda ko'p voqea va hodisalar yuz berdi. Bu hoi shu yillar davomidagi siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy qarashlar bilan, davr taqqozosi bilan bog'liqdir.

XIX asrda Rossiya Buyuk Britaniyaning Turkiston o'lkasi va Kaspiy dengizining sharqiy tomonlarini egallab olishdan xavfsirab Markaziy Osiyoni bosib olishga kirishdi. Markaziy Osiyo Rossiya uchun eng arzon xomashyo manbai va tayyor sanoat mollarini yetkazib beradigan bozor o'rnida zarur edi. 1865-yil 17-iyunda Toshkent shahri rus qo'shinlari tomonidan egallandi. 1866-yil 18-oktabrda Jizzaxni bosib oldi. 1867-yil 11-iyunda markazi Toshkent shahri bo'lgan Turkiston general-gubernatorligi va Turkiston harbiy okrugi tuzildi. 1968-yilda Qo'qon xoni Rossiyaga tobe boldi. Umuman, 1865-1876-yillarda Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklari Rossiyaga tobe bo'lib, tovon to'lay boshladi. 1917-yilgacha Rossiyaga qaram bo'lgan hududlarda sug'orish inshootlari va suv miqdori nazoratga olindi, paxta maydonlari kengaytirilib, g'alla yetishtirish kamaytirildi.

1887-yil Kogon va Samarqandga qadar temir yo'l qurildi. 1899-yilda Farg'ona vodiysi va Toshkent temir yo'li bilan bog'landi. 1906-yilda Toshkent-Orenburg, 1915-yilda Buxoro-Qarshi-Termiz; Buxoro-Qarshi-Shahrisabz-Kitob temir yo'li qurildi. Umuman rus kapitali

bu o'lkaga kirib keldi. Biroq xalqning turmushi tobora og'irlashib bordi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi umuman Rossiyaga qaram bolib qoldi. Biroq xalqning podsho Rossiyasi mustamlakachilariga qarshi kurashi ortib bordi.

1917-yilgi oktabr to'ntarishidan so'ng 1918-yilda Turkiston Muxtor SSR tuzildi. 1920-yil 6-8-oktabrda bo'lgan Butun Buxoro xalq vakillarining 1-qurultoyida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil qilindi. 1920-yil 26-30-aprelda Butun Xorazm Xalq vakillarining 1-qurultoyida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilgan. 1923-yil 17-20-oktabrda Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi, 1924-yil 18-20 sentabrda Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil etildi.

1924-yilda Turkistonda ASSR, BSSR va XSSR tugatilib, ulaming o'rnida O'zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Tojikiston ASSR (1929-yilgacha O'zbekiston SSR tarkibida), Qoraqirg'iz (Qirg'iz) avtonom oblasti (RSFSR tarkibida), Qoraqalpoq avtonom oblasti (dastlab Qozog'iston ASSR tarkibida). 1932-yilda Qoraqalpog'iston ASSR, 1936-yilda u O'zbekiston SSR tarkibida tashkil etildi. O'zbekiston mustabid sovet davlati tarkibida 1924-1991-yillargacha bo'ldi. Uning mustaqilligi 1991-yil 29-dekabrda o'tkazilgan Prezident saylovi va respublika mustaqilligi haqidagi umumxalq referendumida yana bir marta tasdiqlandi (98,2%).

O'zbekistonda qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati mavjud. Qonun chiqaruvchi organ-Respublika parlamenti. Oliy Majlis: qonunchilik palatasi va Senatdan iborat. Ijro etuvchi organ - Respublika hukumati-O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qonunlar ijrosini ta'minlaydi. Bosh vazir rahbarlik qiladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sud hokimyatining oliy organi hisoblanadi. 1991-yil 31-avgustda O'zbekiston Respublikasining Davlat Mustaqilligi e'lon qilingan. 1-sentabr Mustaqillik kuni.

O'zbekistonning geografik o'ri, tabiiy sharoiti va resurslari. O'zbekistonning eng shimoliy chekka nuqtasi shimoli-sharqda ($45^{\circ} 36'$ shim, kenglik) Ustyurt platosida, janubiy chekka nuqtasi Termiz shahri yollida ($37^{\circ} 13'$ shim, kenglik), g'arbiy chekka nuqtasi Ustyurt platosida (56° sharqiy uzunlik), sharqiy nuqtasi Farg'ona vodiysining sharqida ($73^{\circ} 10'$ sharqiy uzunlik)dir. Shimol-janub chekka nuqtalari orasi 930 km, g'arb-sharq chekka nuqtalari oralig'i

1425 km. Respublika Markaziy Osiyoning O'rta qismida joylashgan. Sharq va shimoli-sharqda Qirg'iziston (1099 km), janub va janubi-sharqda Tojikiston (1161 km), janubda Afg'oniston (137 km), janubi-g'arbda Turkmaniston (1621 km) va shimoli-g'arb va shimolda Qozog'iston (2203 km) davlatlari bilan chegaradosh. Hududiy kattaligiga ko'ra O'zbekiston MDH davlatlari orasida Rossiya, Qozog'iston, Ukraina va Turkmanistondan keyingi o'rinda va dunyodagi 55 o'rinda turadi. Respublika chegaralari siyosiy va iqtisodiy jihatdan ancha qulayliklarga ega, Chegarasi (6221 km)ning katta qismi tekisliklar orqali o'tgan. Bu hol iqtisodiy aloqalarni tashkil qilishda qulayliklar tug'diradi. Biroq O'zbekiston dunyo okeanlaridan ancha uzoqda joylashganligi sababli dengizga tutash hududlarga xos barcha quaiyliklarga ega emas.

O'zbekiston hududining 71% dan ortig'ini tekisliklar tashkil etadi. Respublikamiz sharqiy va janubi-sharqiy qismining relyefi tog'likdir. Respublikadagi tekisliklar Turon tekisligining bir qismi hisoblanadi. Tekislikning asosiy qismi Ustyurt platosi, Quyi Amudaryo deltasi, Qizilqum cho'li va Shuningdek, Mirzacho'l, Qarnob, Qarshi, Malik gilli cho'lardan iboratdir. Tyanshan va Hisor-Oloy tog'larining g'arbiy va janubi-g'arbiy tarmoqlari O'zbekiston hududida joylashgan. Eng baland cho'qqi Hazrat Sulton (4643 m Xisor tog'ida)dir. Mingbuloq botig'i dengiz sathidan 12 m pastda joylashgan.

O'zbekiston hududining deyarli hamma qismida tektonik harakatlar faol davom etishi natijasida zilzilalar bolib turadi. Jumladan, 1240-yilda Urganchda, 1797-yilda Urgutda, 1868-yilda Samarqandda, 1889-yil va 1902-yillarda Andijonda, 1935-yil Boysunda, 1946-yil Chotqolda, 1866, 1868 va 1966-yillarda Toshkentda, 1976-yil Gazlida, 1980-yil Nazarbekda, 1985-yil Qayroqqumda kuchli va falokatli zilzilalar bo'lgan.

O'zbekistonda eng yirik suv arteriyalari bo'lib Amudaryo (uzunligi 1437 km) va Sirdaryo (uzunligi 2137 km) hisoblanadi. Bu ikkala daryo havzasiga yana Norin, Qoradaryo, Chirchiq, Ohangaron, Sux, Isfara, Oqbo'ra, Isfayramsoy, Shohimardon, G'ovasoy, Kosonsoy, Zarafshon, Qashqadaryo (suvlari yetib bor-maydi), Surxondaryo, To'palangdaryo, Sheroboddaryolar ham kiradi. Daryolar, asosan, qor va muzliklardan, shuningdek, yomg'ir va yer osti suvlaridan

to'yinadi. Asosiy daryolar O'zbekiston hududidan tashqarida boshlanadi. Ular respublikamizning suvga bo'lgan ehtiyojini to'la qondirmaydi. Shuning uchun mamlakatimizda 40 dan ortiq suv omborlari qurilgan. Ularga Chorvoq, Ohangaron, Tuyabog'iz, Tolimarjon, Pachkamar, Janubiy Surxon, Chimqo'rg'on, Kaltaqo'rg'on va boshqalarni kiritish mumkin. O'zbekistonda yirik kanallar mavjud. Ular orasida Zang, Dalvarzin, Narpay, Paxtaarpa, Qilichniyozboy, Qizketgan, Janvibiy Farg'ona, Shimoliy Farg'ona, Katta Farg'ona, Parkent, Tosoqa, Eski Angor, Janubiy Mirzacho'l, Amu-Qorako'l, Amu-Buxoro, Katta Andijon, Katta Namangan, Qarshi magistrali, Shimoliy Mirzacho'l kanallarini ko'rsatish mumkin. Mavjud kanallarning umumiy uzunligi qariyb 160 ming km, shundan 22 ming km xo'jaliklararo kanallar, qolgan qismi ichki xo'jalik tamroqlaridir.

Shuningdek, O'zbekistonda Orol dengizi, Sudoche va Amasoy ko'li va boshqa bir qancha kichik ko'llar mavjud. Yer osti va mineral suvlarga boy. Iqlim quruq va issiq boiganligidan daryolarning suvi ularning O'rta va quyi oqimlarida asosan sug'orishga, shuningdek, bug'lanishga sarfbo'ladi. Suvlardan oqilona va tejab-tergab foydalanish hozirgi kunning eng muhim vazifalaridandir. Shundagina Orol, Orol atrofi va Orol, havzasida vujudga kelgan muammolarni bartaraf qilishga malum darajada ijobiy yondashgan bo'ladi.

Respublikaning 40% dan ko'proq hududida yillik yog'in 100 mm dan oshmaydi. Buning ustiga bu yog'in sug'orishga zaruriyat katta bo'lgan yoz oylariga emas, balki kuz, qish va bahor oylariga to'g'ri keladi. Baland tog'li yerlarga yog'in bir oz ko'p (400-500 mm) yog'adi. Ammo vegetatsiya davri qisqa hamda relyefi murakkab bo'lgan bu yerlarda deyarli dehqonchilik qilib bolmaydi. Shuning uchun ham respublikada asosan sug'orib (obikor) dehqonchilik qilinadi.

Obikor yerlarda vegetatsiya davrinin uzunligi (210-240 kun), haroratning (26-35 gradus) yuqoriligi hamda havoda nam (20-35 %) ozligidan respublikada issiqsevar ekinlar: paxta, sholi, kanop kabi subtropik hamda sitrus ekinlar yetishtiriladi, ba'zi (makkajo'xori, sabzavot, poliz) ekinlardan esa yiliga ikki marta hosil olinadi. Tabiat resurslari tabiiy sharoitdan farq qilib, ishlab chiqarishga bevosita jalb qilinadi va uning xomashyo hamda energetika bazasini tashkil etadi, Mineral boyliklardan sanoat, qishloq xo'jaligi va maishiy ehtiyojlarda, yer resurslaridan qishloq xo'jaligida foydalaniladi.

O'zbekistonda hozirga qadar 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma'danlar bor bo'lgan joylar aniqlangan. 1000 dan ortiq kon qidirib topilgan. O'zbekistonda ko'mir, neft va gaz 197 kondensali, tabiiy gaz bo'yicha 155 ta istiqbolli kon qidirib topilgan, Qidirib topilgan gaz zaxiralari 2 trillion kubometrga yaqin, ko'mir 2 milliard tonnadan ortiq, neft va gaz kondensant zaxiralari o'z ehtiyojimizdan tashqari, ulami eksport qilish imkonini ham beradi. Respublikamiz hududining 60% ida neft, gazlaming istiqbolli zaxiralari mavjud. Ularning asosiylari beshta mintaqada joylashgan. Bular: Ustyurt, Buxoro-Xiva, janubi-g'arbiy Hisor, Surxondaryo, Farg'ona mintaqalaridir. 1992-yilda Namangan viloyatida istiqbolli Mingbuloq neft koni ochildi. Respublikada neftning 90% dan ortiqrog'i favvora usulida olinmoqda.

Eng yirik gaz konlari Janubi-g'arbiy Hisor (Qashqadaryoda asosan) va Buxoro-Xiva neft va gazli mintaqalarda joylashgan bo'lib, ular Sho'rton va Muborak guruhlariga kiruvchi konlardir.

O'zbekiston Respublikasida ko'miming katta zaxiralari ham mavjud. Uning geologik zaxirasi bo'yicha Respublikamiz Markaziy Osiyoda uchinchi o'rinda turadi. Respublikada ko'mir Angren, Sharg'i va Boysun konlaridan qazib olinadi. Ko'mir bilan birga kaolin, ohaktosh, kvarts qumlar, tosh qotishmalar ham qazib olinadi.

O'zbekiston hududida hozirgi kunga qadar 41 ta qimmatbaho metall konlari qidirib topilgan. Oltin konlari Navoiy, Samarqand va Toshkent viloyatlarida qidirib topilgan. Eng yirik konlar Qizilqumda-Muruntov va boshqalardir.

O'zbekiston Respublikasining foydali qazilma boyliklari zaxiralarning Davlat balansi holati (01.01.2016 yilga)

№№	Foydali qazilmalar	Miqdori
1	Asl metallar	97
2	Radioaktiv metallar	37
3	Rangli va noyob metallar	12
4	Qora metallar	5
5	Ko'mir va Yonuvchi slanetslar	7
6	Tog'-kon xam ashyosi	55
7	Tog'-kimyo xom ashyosi	34

8	Rangli tosh xom ashyosi	30
9	Qurilish materiallari	764
10	Yer osti suvlari	619
11	Uglevodorodlar	235
	Jami:	1895

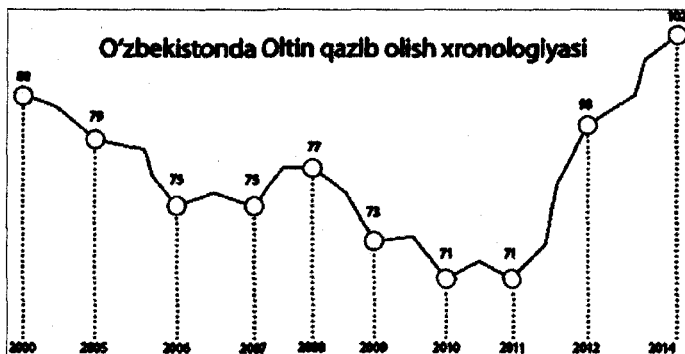
**O‘zbekiston Respublikasining foydali qazilma
boyliklari zaxiralarining Davlat balansi holati
(mustaqillik yillarida)**

№	Foydali qazilmalar	Miqdori
1	Asl metallar	64
2	Radioaktiv metallar	20
3	Rangli va noyob metallar	4
4	Qora metallar	3
5	Ko‘mir va Yonuvchi slanetslar	4
6	Tog‘-kon xam ashyosi	39
7	Tog‘-kimyo xom ashyosi	18
8	Rangli tosh xom ashyosi	14
9	Qurilish materiallari	383
10	Yer osti suvlari	364
11	Uglevodorodlar	94
	Jami:	1007

Shuningdek, respublikada Visokovoltnoye, O‘qjetpes (Navoiy viloyati), Oqtepa (Namangan) konlarida kumush; Qalmoqqirda mis-molibden; Dalneyeda mis (Toshkent viloyati), Xondizada qorg‘oshin-rux (Jizzax viloyati) konlari mavjud bo‘lib, ular asosida yirik zavod va kombinatlar barpo etilgan. Konlarda bir qator nodir va tarqoq holda uchraydigan metallar ham mavjud. Volfram konlari Janubiy Tyashanda, vismut Chotqol va Qurama tog‘larida mavjud, Janubiy Fargkonada 100 dan ortiq simob va 20 dan ortiq surma rudali konlar aniqlangan. Respublikada 30 ta uran koni bor.

Qora metallardan eng ko‘p tarqalgani temir, titan, magniy, xrom va boshqalardir. Temirning bir necha konlari va ruda ko‘rinishlari aniqlangan. Ular orasida muhimi Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi

Tebinbuloq titan-magniy koni hisoblanadi. Marganes konlari Zarafshon, Qoratepa, Lolabuloq va boshqa joylarda 198 mavjud. Magmatik xrom Qizilqumda, Farg'onada, ayniqsa, Tomditov va Sulton Uvaysda ko'proq uchraydi.

Respublika qurilish sanoati xomashyolariga boy. Respublikada 20 ta marmar, 15 ta granit va gabro konlari, tabiiy bezakbop toshlar konlari mavjud. Nurota va g'ozg'on marmarlari va granit mahsulotlari dunyoga mashhur. O'zbekistonda Jeroy-Sardara, Qoraqat, Shimoliy Jetimtov konlarida fosforitlarning zaxirasi juda katta.

Respublikada kaliy tuzining 100 yildan ko'proqqa yetadigan va 90 milliard tonna xomashyosi mavjud bo'lgan Xo'jaikon; shuningdek, Tubakat, (Qashqadaryo) Borsakelmas, Boybichakon va Oqqal'a konlari mavjud. O'zbekistonning umumiy yer maydoni 448,9 ming kv km bo'lib, shundan 27,9 mln ga qishloq xo'jaligiga tegishli. Qishloq xo'jaligida foydalanishda bo'lgan yerlarning 15,9% haydaladigan yerlar. Respublikada umumiy yer maydonining 5-6 mln gektari sug'oriladigan va lalmi yerlardir. Qolgan hududlar asosan yaylov va qisman tog' o'rmonlaridan iborat.

Sug'oriladigan yerlar 4 289,6 ming ga dan ko'proq bo'lib, shundan 1.6 mln ga cho'l zonasida, qolgan qismi sur tuproqli mintaqada, sug'oriladigan yerlar Farg'ona vodiysi, Zarafshon vodiysi, Amudaryoning quyi qismida katta maydonlarni egallaydi. Lalmikor yerlar maydoni 767 ming ga dan ziyod bo'lib, ular asosan Qashqadaryo, Samarqand, Toshkent va Jizzax viloyatlarida joylashgan. Cho'l yaylovlari O'zbekistonda eng katta maydon-22,8 ming ga ni tashkil etadi,

shundan 10 mln ga sur-qo'ng'ir tuproqli, qariyib 13 mln ga qumli yerlar va qumli tuproqlar. Cho'llarda o'simlik siyrak, u bahor faslidagina barq urib o'sadi.

O'zbekistonning o'simlik resurslari cho'l, adir, tog' va yaylov mintaqalarida gidrotermik va tuproq sharoitlariga bog'liq holda ta'minlangan.

O'lkada 4500 ga yaqin o'simlik turi mavjud. Mamlakatimizda o'simliklar o'smaydigan joy yo'q, Qumli va cho'l yaylovlarda har bir gektar maydondan yiliga o'rtacha 3-5 sentner, Ustyurt yaylovlari har gektardan 2-4 sentner xashak yig'ib olish mumkin. Adir yaylovlari har gektar maydondan 13 sentnergacha xashak yig'iladi.

O'zbekiston tog'lari yovvoyi mevalarga (tog' olchasi, tog' olmasi, tog' yong'og'i, pista, bodom, do'lana va boshqalarga) boydir. Tog'lardagi shifobaxsh o'simliklar (zira, zirk, yetmak, na'matak, ertnan, omonqora va b.) tibbiy maqsadlar uchun ishlatiladi. tog'dagi o'rmonlar, jumladan, archazorlar ildizlari bilan tup-roqni mustahkamlaydi. Tog' yonbag'irlarida bargli daraxtlar (tol, terak, chinor, zarang, shumtol va boshqalar) o'sadi.

O'zbekistonda sutemizuvchilarning 97 turi uchraydi. Jayron, sayg'oq, burama shoxli tog' takasi, Buxoro bug'usi va boshqalar «Qizil kitob»ga kiritilgan. o'tgan asrning 50-yillaridan ondatra, nutriya iqlimlashtirilgan. O'zbekistonda 60 xil ovlanadigan qushlar bor, bulardan muhimlari kaklik, qirg'ovul, bedana, o'rdak, g'oz va boshqalar.

Aholi ko'payib uning faoliyati ortib borishi, fan-texnika taraqqiyoti tabiatni muhofaza qilish va uning resurslaridan oqilona foydalanish muammosini qo'ymoqda. Tabiat boyliklarini qo'riqlaydigan bir qancha tashkilotlar barpo etilgan. Chunonchi, suv resurslarini suv xo'jaligiga qarashli maxsus boshqarma qo'riqlaydi. Qishloq xo'jalik vazirligida ham yer va suv muhotaza qilinadi. Hozir respublikada 600 ga yaqin suv tozalash inshooti, 200 dan ortiq gaz, chang ushlab qoladigan qurilma, 20 ta shaharda havo tozaligini kuzatib boradigan muassasa ishlamoqda.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar sifatida O'zbekistonda ayni vaqtda 8 ta davlat qo'riqxonalari, 2 ta milliy bog', 1 ta ekomarkaz, 1 ta biosfera rezervati, 10 ta davlat buyurtmaxonalari, 5 ta tabiat yodgorligi hududlari faoliyat ko'rsatmoqda. Bu hududlarda milliy hamda

xalqaro "Qizil kitob"larga kiritilgan, yo'qolish ehtimoli bo'lgan nabadot va hayvonot turlari davlat muhofazasiga olingan. Qo'riqlanadigan yerlarning umumiy maydoni 2 mln ga dan ortiq. Fan-texnika taraqqiyoti tabiatga keltirayotgan zarar ustida ishlayotgan bir qancha ilmiy-tadqiqot muassasalari mavjud.

Respublikamiz Konstitutsiyasida tabiatni muhofaza qilish bo'yicha korxonalar, tashkilot, fuqarolar burchi va mas'uliyati aniq belgilangan. Tabiiy sharoit, tabiiy boyliklardan ongli ravishda foydalanish natijasidagina ularni yaxshilash va iqtisodiyotni rivojlantirish mumkin ekanligi ko'rsatib berilgan.

Aholisi va mehnat resurslari. Moddiy va nomoddiy boyliklarni yaratuvchisi ham, ularni iste'mol qiluvchi ham, shuningdek, mehnat resurslarini takror barpo etuvchisi ham insondir. Shuning uchun ham aholini va uning demografik xususiyatlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'biri bilan aytganda: «Jamiyatning eng oliy boyligi bo'lgan xalq abadiy qadriyatlarini, qudratli salohiyatni o'zida jamlagan. Bu salohiyatni yuzaga chiqarish jamiyatimizni rivojlantirish va taraqqiy ettirishning juda kuchli omili bo'lib xizmat qiladi, inson omilining kuchli va ta'siri yuksak ma'naviyat, jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi». O'zbekiston Respublikasi aholisi 2016-yil 1-yanvar ma'lumotiga ko'ra 31 575 300 kishini tashkil etdi. Mamlakatimiz aholisi turli davrlarda har xil ko'rsatkichlar bilan o'sib borgan. Aholining o'sish ko'rsatkichlari urush davri va undan keyingi yillarda pasaygan bo'lsa, so'nggi yillarda ko'payib borgan. 1979-1989-yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlariga ko'ra, keyingi 10 yilda O'zbekiston aholisi 4,5 mln kishiga ko'payib, uning O'rtacha yillik o'sishi sur'ati 17,8 promilleni tashkil etdi.

Keyingi yillarda Respublika aholisining soni har yili 500 ming kishiga ko'payayotgan bo'lsa, buning mutlaq asosiy qismi tabiiy ko'payish hisobigadir. Tabiiy ko'payish koeffitsiyenti 1991-2003-yillarda pasaydi. Masalan, 1991-yilda 28.3%, 2003-yilda 14,5% pasaydi. Tabiiy ko'payish ko'rsatkichlarining kattaligiga ko'ra O'zbekiston Hamdo'stlik Davlatlari orasida faqat Turkmanistondan keyingi o'rinda turadi. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, 1989-2000-yillarda mamlakat aholisining bir yillik ko'payishi 1,95% ni tashkil

etgan. Aholining o'sish darajasi Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida eng yuqori. Sirdaryo, Navoiy va Toshkent viloyatlarida birmuncha past bo'ldi.

Respublika aholisining ko'payishida tashqi migratsiyaning ham ulushi bor. Tashqi migratsiya natijasida 1980-yillar oxirigacha aholi soni ortib borgan bo'lsa, undan keyingi vaqtlarda keluvchilar sonining kamayishi, ketuvchilar sonining o'sishi oqibatida ushbu jarayon manfiy natijaga ega bo'ldi. Tashqi migratsiyada ko'proq shahar aholisi qatnashadi. Jumladan, Chirchiq, Olmaliq, O'zbekiston aholisi ko'p millatliligi bilan ajralib turadi. Bu yerda 125 dan ortiq millat va elat vakillari teng huquqli bo'lib yashaydilar. Respublikada, tabiiyki, mutlaq ko'pchilikni o'zbek millati tashkil qiladi va ulaming umumiy aholi salmog'idagi o'rni o'sib bormoqda. 1989-yil aholi ro'yxati bo'yicha o'zbeklar jami aholining 71,4% ini tashkil etgan. 2013-yili esa 82,9% i o'zbeklardir. Millatlarning soni ham va ulaming umumiy aholi soniga nisbatan ulushi ham birday emas. Jumladan,

2013-yillar oralig'ida ruslarning soni 809530 kishi, tojiklar 1449974 kishi bo'lgan va boshqalar. Aholining umumiy soniga nisbalan ba'zi bir millatlarning ulushi kamayib bormoqda. Masalan, ruslar ularning salmog'i 2000-yilda 4,9%, 2013-yil 2,7% ga, tatarlarda 1,3% dan 0,7 %gacha tushgan. Aksincha, tojiklar, qoraqalpoqlarda o'sish mavjud. O'zbekistonda mahalliy millat vakillari hisoblangan o'zbeklar respublika aholisining 82,9% ini, tojiklar -4,8, ruslar -2,7, qozoqlar -3,6, qoraqalpoq -2,2%, qirg'izlar -0,9 va turkmanlar -0,6% ini tashkil etadi.

Mamlakatda aholining hududiy joylashuvi, harakati (migratsiya) va shaharlashuv jarayoni hamma joyda bir xilda emas va o'ziga xos sabablar natijasida bir-biridan farq qiladi. Qadimdan o'zlashtirib kelingan Farg'ona va Zarafshon vodiylari, Xorazm va Toshkent vohalari hozirgi kunda respublikada aholi zich joylashgan mintaqalardir. Qurg'oqchil tekislik, cho'l qismlarda esa agar oqar suv manbalari bo'lmasa, aholining O'rtacha zichligi hozirgacha ancha past darajada. O'zbekiston aholishung o'rtacha, zichligi 2016-yilda 1 km kv ga 71,0 kishidan to'g'ri kelgan bo'lib, u MDH.mamlakatlari aholisi o'rtacha zichligidan ancha yuqoridir. Aholining hududiy joylashuvi va zichligini respublika iqtisodiy rayonlari bo'yicha qarab chiqilganda, eng yuqori aholi zichligi Farg'ona (507) kishi/km² Andijon (680) va Na-

mangan (323) viloyatlarini birlashtirgan Farg'ona iqtisodiy rayoni hissasiga to'g'ri keladi. Unda har bir km kv maydonga O'rtacha 417,1 kishi joylashgan. Andijon viloyatida esa aholining O'rtacha zichligi 680 kishiga teng bo'lib, u Navoiy viloyalidagi ko'rsatkichdan 88 baravar ko'pdir. (Navoiy viloyatida 8,2 kishi). Aholi zichligi ko'rsatkichi Buxoro (45,3) viloyatlarida unchalik yuqori emas.

Respublika aholisining qishloq va shaharlarda joylashuvi ham farq qiladi. 2016-yil ma'lumoti bo'yicha qishloqlarda 49,4 % va shaharlarda 50,6 % aholi istiqomat qiladi.

O'zbekiston aholisining ichiki hududiy qayta taqsimlanishida, asosan, urushdan keyingi davrda amalga oshirilayotgan aholini rejali ko'chirib joylashtirish tadbirlari katta rol o'ynamoqda. Bu tadbirlar tufayli dastlab Zomin, Boysun, Sherobod, Sariosiyo, Dehqonobod, Yakkabog' tumanlarining tog' hamda tog'oldi mintaqalari aholisining katta qismi, keyingi vaqtlarda esa Farg'ona vodiysi, Samarqand, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlaridan bir qancha aholi o'z istagiga ko'ra yangi yerlarga ko'chirilib joylashtirildi.

Respublikada ichki ko'chishning asosiy yo'nalishlaridan biri aholining qishloq joylaridan shaharlarga o'tib joylashishidir. Keyingi yillarda bu jarayon rivojlanib borayotgan bozor iqtisodiyoti munosabati bilan yanada tezlashdi. Yaqin vaqlgacha O'zbekiston yoshlarining sanoat mehnatiga intilishi sust edi. Iqtisodiyotni qayta qurish, milliy sanoat kadrlarini tayyorlash zarurligi Respublikada sanoat rivojlanishini ancha kuchaytiradi.

1887-yilda aholining atigi 18,8% i shaharlarda yashagan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1926-yilda 22% ga, 1940-yilda 24,5% ga, 1956-yilda 33,6% ga, 1970-yilda 36,6% ga, 1979-yilda 41,2% ga teng bo'ldi. 1989-2005-yillarda shaharliklar sonining o'sishi pasaygan va urbanizatsiya ko'rsatkichi 40,7% dan 36,3% ga tushib qolgan. 2016-yilga kelib 51 % yetdi.

Hozirgi vaqtda respublikada 119 ta shahar va 1085 ta shaharcha, 11013 dan ortiq qishloq aholi manzilgohlari bor. O'zbekistonda hammasi bo'lib 17 ta katta shahar mavjud, ularda jami shahar aholisining 57,8% i yashaydi.

O'zbekistonda mehnat resurslarining soni, salmog'i va o'sish sur'atlari, ularning xalq xo'jalik tarmoqlarida, hududlarda taqsimlanishi hamda ulardan foydalanishning samaradorligi o'ziga xosdir. Ma'-

lumotlarga qaraganda, respublikada mehnatga layoqatlilar jami aholining 61% ni tashkil qiladi. Mehnat resurslari har yili 300-350 ming kishiga ko'paymoqda. O'zbekiston Respublikasi viloyatlarida ish bilan band bo'lgan aholining xo'jalik tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi quyidagi jadval ma'lumotda berilgan (jadval ma'lumotini mustaqil tahlil qiling va xulosalar chiqaring).

O'zbekiston Respublikasida ish bilan band bo'lgan aholining iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha (%) va soni (kishi) hisobida

4104555	13 %	Sanoat
8430125	26,7 %	Qishloq xo'jaligida
2936336	9,3 %	Qurilishda
1641822	5,2 %	Transport va aloqada
3441512	10,9 %	Savdo, Umumiy ovqatlanishda
1105073	3,5 %	Uy-joy madaniyati Shaxsiy xizmat ko'rsatishda
2399586	7,6 %	Sog'liqni Saqlash va sportda
4230849	13,4 %	Ta'lim, madaniyat. Fan va ilmiy tadqiqotlar xizmatida
3283644	10,4 %	Boshqa tarmoqlarda

Umuman olganda, O'zbekiston katta mehnat potensialiga ega. Hozirgi vaqtda ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lganlarning 1/3 qismi qishloq xo'jaligida ishlaydi.

Respublikamizdagi aholining O'rtacha yoshi 28,3 ga teng, bu esa yangi asrda mehnat faolligi va malaka tayyorgarligiga ega bo'lgan kishilar ko'pchilikni tashkil etishini bildiradi. Mustaqillik yillarida yuqoridagilarni hisobga olib, mamlakatda yangi ish o'rinlarini

vujudga keltirishga katta e'tibor berilmoqda. Ularning asosiy qismini qishloq joylarda tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, nomoddiy sohalarda aholining bandligini oshirishga harakat qilinmoqda. Mehnat resurrlaridan oqilona va samarali foydalanish hozirgi kunning eng dolzarb vazifasi bo'lib qolmoqda.

**O'zbekiston Respublikasining ma'mariy-hududiy bo'linishi
(1.01.2019)**

Ma'mariy birliklar	Poytaxti, markazi	Tashkil topgan sanasi	Hududi ming kv.km hisobida	Aholisi ming kishi hisobida
Qoraqalpog'iston Respublikasi.	Nukus	0.01.1992	166,59	1869,7
Viloyatlar Andijon	Andijon	6.03.1941	4,24	3 669,9
Buxoro	Buxoro	15.01.1938	40,32	1875,2
Jizzax	Jizzax	29.12.1973	21,2	1312,9
Qashqadaryo	Qarshi	20.01.1943	28,57	3148,8
Navoiy	Navoiy	20.04.1982	111,0	958
Namangan	Namartgan	6.03.1941	7,44	2712,0
Samarqand	Samarqand	15.01.1938	16,77	3783,9
Surxondaryo	Termiz	6.03.1941	20,1	2792,7
Sirdaryo	Guliston	16.02.1963	4,3	815,8
Toshkent	Toshkent	15.01.1938	15,3	2856,9
Farg'ona	Farg'ona	15.01.1938	6,76	3643,6
Xorazm	Urganch	15.01.1938	6,1	1805,7
O'zbekiston Respublikasi			448,9	32656,70

Xo'jaligi. Xo'jalik murakkab tizimga ega bo'lib, u moddiy va nomoddiy boyliklar ishlab chiqarish majmuasidan iborat. Hozirgi O'zbekiston hududida asrlar davomida chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, sanoat shakllandi va rivojlanib keldi. Olimlarning ko'rsatishicha, O'zbekistonda iqtisodiyot o'z taraqqiyotida 4 ta tar-

ixiy davrni kechirdi: birinchisi, tosh asridan to XIX asrning oxiriga qadar davom etgan an'anaviy iqtisodiyot bosqichi. Ikkinchisi, XIX asrning 2-yarmidan to oktabr to'ntarishiga qadar bo'lgan bozor iqtisodiyoti kapitalistik shaklining yuzaga kelishi, ya'ni mustamlakachilik davri (1865-1917). Uchinchisi, rejali iqtisodiyot bosqichi - sho'rolar hokimiyati davri (1917-1990). To'rtinchisi, rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish davri (1991-yil 1-sentabr Mustaqillikdan boshlanadi). Bu davrlarda xo'jalik va uning tarmoqlari o'ziga xos tarzda shakillandi, rivojlandi va joylashtirildi.

Xo'jalikni tashkil etish, rivojlantirish va joylashtirish ko'pgina omillarga bog'liq. Omillarning ichida asosiylari tabiiy sharoit va resurslar, aholi va mehnat resurslaridir. Albatta ularning samarasi davlat tuzumi (qurilishi) bilan bog'liq. O'zbekiston mineral resurslarga boy mamlakat. Respublika Markaziy Osiyoda (Qozog'istonni hisobga olmaganda) tabiiy gazning 40% i, ko'mirning 55% i, paxta tolasining 75%i dan ortig'ini beradi. Yer resurslari 44,89 mln ga. Shundan 32 mln ga qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlardir. 81,7 km³ suv resurslarga ega. O'zbekistonda mehnat resurslari 68,3 %. Davlat amalga oshirayotgan choralar tufayli 1996-yilda yalpi ishlab chiqarish (ichki) mahsuloti pasayishi to'xtab, uning o'sishi kuzatilmoqda. 2005-yildan bozor mexanizmlarining amal qilmishiga tayangan holda ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiya bazasiga o'tkazish, milliy iqtisodiyotda unumdorlikning uzluksiz o'sib borishiga erishish, iqtisodiy o'sishni jadallashtirish, mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirish hal etilishi lozim bo'lgan asosiy masala bo'lib qoldi.

Sanoati. O'zbekiston iqtisodiyoti industrial sektorining yetakchi bo'g'ini sanoatdir. Uning 8,6 %i davlat, 91,4% i nodavlat korxonalaridir.

Sanoat yalpi ichki mahsulotining hajmi bo'yicha O'zbekiston MDH davlatlari O'rtasida 5-o'rinda turadi. Sanoatni rivojlantirish va joylashtirishda moddiy-texnika baza, mehnat resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, energetika, transport, tabiiy sharoit va tabiiy resurslarning ahamiyati katta.

O'zbekiston sanoatining tarkibi xilma-xil bo'lib, 100 dan ortiq tarmoqlarni birlashtiradi. Ular iqtisodiy ahamiyatiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi: bular ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi va iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi tarmoqlardir.

Hozirgi vaqtda respublikada 42986 ta sanoat korxonalari faoliyat yuritayotgan bo'lib, ulardan 40451 tasi qayta ishlash sanoati korxonalari, 1294 tasi tog'-kon sanoati va ochiq konlarda ishlash korxonalari, 333 tasi elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash korxonalari, 908 tasi suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilizatsiya qilish korxonalaridir.

Hisobot davrida 5019 ta sanoat korxonalari, shu jumladan qayta ishlash sanoati sohasida 4785 ta korxonalar yangidan tashkil etildi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq respublikada iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi, vazifalar belgilandi. Natijada bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqichi o'tish davrida iqtisodiyotda, shuningdek, sanoat ishlab chiqarishda sezilarli yutuqlarga erishildi. Sanoatning yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarishdagi hissasi 1990-2000-yillar oralig'ida kamayib borgan bo'lsa (1990-yilda 26,3% ni, 2000-yilda 13,8%), undan so'nggi yillarda sanoatning hissasi ortib bormoqda. Hozirgi davrda davlat iqtisodiy siyosati va davlat dasturlarida ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish, investitsiyalar asosida yangi sanoat korxonalarini ishga tushirish, sanoat resursiaridan tejimli foydalanish, yangi texnologiyalar asosida mehnat unumdorligini oshirish kerakligi bosh vazifa qilib belgilangan.

Mnstaqillik yillari iqtisodiyotida yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda nodavlat sektori yetakchi o'rinni egalladi. Jumladan, nodavlat sektorining hissasi umumiy yalpi ichki mahsulotda 75,8% ni, sanoat mahsulotining 8,4%, qishloq xo'jalikning yalpi mahsulotida 99,5% ni, qurilish ishida 91,0% ni aholiga pullik xizmat ko'rsatishda 54,7% ni, transport xizmatlarida 37,9% ni tashkil etadi. Nodavlat sektorida respublikadagi jami ish bilan band aholining 73,0% i mehnat qilmoqda.

Hozirgi kunga kelib respublikada bozor iqtisodiyoti talablari asosida O'rta va kichik korxonalar soni ortib bormoqda, tadbirkorlik, ishbilarmonlik takomillashmoqda, ishlab chiqarishda davlat sektorining faoliyati pasayib va aksincha, nodavlat sohasi rivojlanmoqda.

Sanoat mamlakatimiz xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lib, tarixiy yillar va ayniqsa, mustaqillik yillarida yanada takomillashib o'zaro bog'langan tarkibiy qismlardan iborat bo'lgan majmualar shakllanmoqda. Respublikamiz sanoati ko'p tarmoqli tarkibga ega bo'lib, unda mamlakatimizning asosiy fondlarining 40% i, yalpi ichki

mahsulotning 17-21% yaratiladi. O'zbekistonda sanoatning tarkibi turli-tuman bo'lib, unda tarmoqlarning tutgan hissasi bir-biridan farq qiladi.

Respublika energetikasida issiqlik elektr markazlarining o'z ulushi bor. Bulardan eng yiriklari 1956-1979-yilda qurilgan Farg'ona, Muborak (1985-1988), Toshkent (1939-1954) IEM laridir.

O'zbekistonda energetika tizimining umumiy quvvati 12,4 mln kvt dan ortiq bolib, 45 ta issiqlik va gidravlik elektr stansiyalarida yiliga 56-57 mlrd kvt soatdan ortiq elektr energiyasi ishlab chiqarilmoqda. Qolgan elektr energiya IES lariga to'g'ri keladi. GES lar orasida eng yirigi Chorvoq GES (620,5 MVT), GRES (FES) bo'yicha eng quvvatli Sirdaryo IES (3000 MVT), Toshkent IES (1860 MVT) va Yangi Angren IES (1800 MVT) dir. Yangi Angren IES ning loyiha quvvati 2400 MVT dir. Respublika elektr energetikasi va ko'mir sanoatida xo'jalikni «O'zbekenergo» davlat-aksiyadorlik kompaniyasi boshqaradi.

Mamlakatimizda hozirgi davrda 15 mingga yaqin sanoat, 21,6 ming qishloq xo'jaligi, 13,9 ming kommunal va 4,2 mln maishiy iste'molchilar energiya bilan ta'minlangan. Elektr uzatish yo'llarining yalpi uzunligi 199,8 ming km dan ortiq.

O'zbekistonda 2015 yilda chet el kapitali ishtirokida 494 ta korxonalar ro'yxatdan o'tkazildi. 2016 yil 1 yanvar holatiga ularning umumiy soni - 5038 tani tashkil etdi.

Metallurgiya. O'zbekiston hududida rudadan metall olish va unga ishlov berish 4 ming yillik tarixga ega. Hozirgi kunda rangli, asl va nodir metallarni qazib olish, boyitish va eritishni o'z ichiga oladigan rangdor metallurgiya, uning keng tarmoqlari O'zbekistonning dunyoviy ahamiyatiga ega bo'lgan iqtisodiy sohalaridan biri hisoblanadi. Dastlabki davrlarda O'zbekiston rangli metallurgiya rudalarini qazib chiqarish, boyitish hamda tayyorlangan konsentratlarini boshqa respublikalarga tayyor mahsulot olish uchun jo'natish bilan shug'ullangan bo'lsa, endilikda u mazkur sanoat hamda ishlab chiqarish bosqichlarini o'z ichiga oluvchi to'la siklli sanoat tarmog'iga egadir.

Bu sanoatning yirik korxonalari Olmaliq, Muruntov (Zarafshon), Navoiy tog' metallurgiya kombinatlari, qiyin eriydigan va issiqqa bardoshli qotishmalar kombinati (Chirchiq), Ingichka hamda Qo'yosh kom boshqarmalari va boshqalardir. Olmaliq tog'-kon met-

allurgiya kombinati rangdor metallurgiyaning yirik korxonalaridan biridir. Bu kombinat mis, polimetall rudalarini qazib olish, boyitish, mis, rux eritishkorxonalarini birlashiradi.

Mis Qalmoqqir va Sarichekuv konlaridan qazib olinadi hamda kombinat tarkibiga kiruvchi boyitish fabrikasida boyitiladi va mis zavodida eritiladi. Qo'rg'oshinkon va Oltinopkon polimetall konlaridan qazib olinadigan rudalar qo'rg'oshim, rux boyitish fabrikasida boyitiladi.

Olmaliq kon-metallurgiya kombinatining rux va qo'rg'oshin sanoati bilan bog'liq korxonalari tarkibiga sulfat kislotalari ishlab chiqaruvchi korxonalar ham kiradi.

O'zbekiston hududida oltin qazib olish miloddan avvalgi VI-V asrlarda mavjud bo'lgan. 1950-yillardayoq qidirish ishlari natijasida Qoraqo'ton, Bichanzor, Pirmirob, Rezaksoy, Ko'chbuloq, Muruntov, Marjonbuloq, Qizilolmalisoy, Sarmich va boshqa oltin rudali konlar topildi.

Mustaqillik yillarida «O'zbekiston» birlashmasi negizida qimmatbaho metallar davlat qo'mitasi tuzildi va u 1994-yilda «O'zsolmosoltin» uyushmasiga aylantirildi. 1991-yilda Navoiy shahrida «Qizilqumkamyobmetalloltin» konsemi tuzildi va uning bosh korxonasi-Navoiy konmetallurgiya kombinatidir (1958). Uning asosiy ishlab chiqarish korxonalari Zafarobod, Nurobod, Zarafshon va Uchquduq shaharlarida joylashgan.

Zarafshonda 1993-yildan «O'zbekiston-AQSH», Zarafshon-Nyumont qo'shma korxonasi tashkil etildi va 1995-yildan mahsulot ishlab chiqarmoqda. Birinchi molibden quymasi volfram va molibden sanoatining yirik korxonasi— O'zbekiston qattiq qotishmalar va o'tga chidamli metallar kombinatida (Chirchiq) 1956-yili olingan. 1957-yildan qattiq qotishmalar ishlab chiqarila boshlandi. Kombinatsion mahsulotlari elektrotexnika, po'lat eritish, kon burg'ulash sohalarida keng qollanildi. 1990-yildan O'zbekiston metallurgiyasida kamyob va kamyob-yer elementlari metallurgiyasi sanoati shakllanmoqda. Markaziy Osiyo Respublikalarida ishlab chiqarilgan rangdor metallarning 2/3 qismi O'zbekistonga to'g'ri keladi. Umuman olganda Respublikamizda rangdor metallurgiyaning mis, rux, qo'ro'oshin va oltin sanoati tarmoqlarini rivojlantirish istiqbollari juda yaxshi.

Qora metallurgiya. O‘zbekistonda qora metallurgiya sanoatiga Ikkinchi jahon urushi yillarida asos solindi.

Qora metallurgiya sohasida faoliyat ko‘rsatadigan yagona korxonona Bekobod shahridagi «O‘zbekiston metallurgiya kombinati» aksiyadorlik ishlab chiqarish birlashmasidir. Zavodda 1944-yilda dastlabki metall olingan, Asosan temir— tersakni qayta eritish asosida ishlaydigan bu zavod o‘z texnik iqtisodiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha tarmoqning yuqori rentabelli korxonalari dan hisoblanadi. Zavodda qora, metallurgiya mahsulolarining eng muhim turlaripo‘lat, cho‘yan, po‘lat quvur va po‘lat prokat ishlab chiqariladi. Zavodda 50 ga yaqin turli iste‘mol buyumlari ishlab chiqarilmoqda.

1990-yilda 1015 ming tonna po‘lat va 955 ming tonna prokat tayyorlandi. 2005-yilda 607 ming tonna po‘lat, 562,2 ming tonna prokat ishlab chiqarildi. 2007-yilda 656,4 ming tonna eritilgan po‘lat va 619,6 ming tonna tayyor prokat. Toshkentdagi ikkilamchi qora metall «Vtorchermet» zavodi, shuningdek, Buxoro, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida temirtersaklarni qayta ishlovchi maxsus korxonalar hamda sexlar qurildi. Lekin O‘zbekistonda qora metallurgiya mahsulotlariga talab ortib borayotganligiga qaramay, Bekobod zavodi mahalliy ehtiyojlarning juda oz qisminigina qondirmoqda.

Zavodni kelajakda yanada kengaytirish va qayta tuzishjarayonida ishlab chiqariladigan prokat turlarini mahalliy ehtiyojlarga qarab o‘zlashtirish mo‘ljallanadi.

Mashinasozlik sanoati. Respublikada mashinasozlik korxonalaraxi XX asr boshlarida vujudga keldi. Sobiq ittifoqning dastlabki yillarida «Toshpaxtasanoat» mexanika zavodi (1927), «Qishloqmash» (1931) zavodlari ishga tushirildi. Urush yillarida ko‘chirib kelingan korxonalar hisobiga mashinasozlik sanoati tarkibida o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Keyingi yillarda paxtachilik va irrigatsiya qurilishi mashinalari ishlab chiqarish tiklandi va to‘qimachilik, kimyo va xalq xo‘jaligining boshqa tarmoqlari uchun yangi jihozlar ishlab chiqarildi.

Mustaqillik yillarida respublika mashinasozligida teran sifat o‘zgarishlar yuz bermoqda, ishlab chiqarish quvvatlari o‘smoqda. Mashinasozlik sanoatining hissasi 2012-yilda 17,5% ga yetdi. Mashinasozlik sanoati 15 tarmoqqa mansub 100 dan ortiq yirik korxonalaridan iborat. Ularning orasida traktorsozlik va qishloq xo‘jaligi

mashinasozligi, to'qimachilik mashinasozligi, paxta tozalash mashinasozligi sanoati, elektrotexnika sanoatining salmog'i katla. 2000-yildan respublika mashinasozligida 40 dan ortiq nomdagi asosiy mashina, mexanizm va asboblarni ishlab chiqarilmoqda.

Traktorsozlik va qishloq xo'jaligi mashinasozligiga respublika mashinasozligida ishlab chiqariladigan jami mahsulotning qariyb 20% to'g'ri keladi. 2005-yilda 2868 ta traktor, 1219 ta traktor kulti-vatorlari ishlab chiqarildi.

Avtomobilsozlik respublikamiz mustaqillikka erishganidan keyin shakllana boshladi. O'zbekistondagi bir necha avtomobil tu-zatish zavodlari, yengil mashinalarga xizmat ko'rsatadigan «O'zavtotexxizmat», O'zavtoVAZ» ishlab chiqarish birlashmalari, korxonalar, tashkilotlar avtomobillarga texnika xizmati ko'rsatib kelmoqda. 1992-yilda O'zbekiston va Janubiy Koreyaning DEU kor-poratsiyasi bilan Asaka paxta tashiydigan tirkamalar zavodi negizida yengil avtomobillar ishlab chiqaradigan Asaka avtomobil zavodi bar-po etildi. («O'zDEU» avto qo'shma korxonasi) 2005-yilda 101010 dona yengil avtomobil ishlab chiqarildi. Shuningdek, 1941-yilda bar-po etilgan Toshkent aviatsiya zavodida IL-114, AN-24, YAK-40 tipli samolyotlar ishlab chiqarilmoqda.

Radioelektrotexnika, elektrotexnika sanoati ham II jahon urushi yillarida shakllandi. Jumladan, Toshkent kabel zavodi dastlab aloqa, dalasimlari, Toshkent radiodinamika zavodlari generatorlar, qabul qi-luvchi va kuchaytiruvchi radio lampalar ishlab chiqara boshladi. 1950-yilning O'rtalarida elektrotexnika sanoati respublikada mashi-nasozlik sanoatining yetakchi tarmog'i tarzida shakllandi.

1982-yili EHM ishlab chiqaradigan «ALGORITM» zavodiga asos solindi. 1990-yilda respublikadagi radioelektrotexnika, elektro-texnika sanoati sohasidagi ilmiy ishlab chiqarish korxonatari va tash-kilotlarini birlashtirgan «Radioelektron asbob» Respublika davlat konsemi tashkil etildi. 1994-yili konsern «O'zeltexsanoati» uyush-masiga aylantirildi. Uyushma tarkibida 50 dan ortiq korxonalar va tash-kilotlar, jumladan, «O'zkabel» davlat aksiyadorlik jamiyati, «Foton», Chirchiqdagi «Transformator», «O'zelektroapparat», «Signal», «Omiks» (Toshkent), «Andijonkabel» va boshqa yirik korxonalar bor. Tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulotning 80% i, elektron mahsulotlarning 90-95% i Rossiya, Ukraina, Belorusiya, Qozog'iston

va boshqa mamlakatlarga chiqariladi. O'zbekistonda Rossiya, Turkiya, Janubiy Koreya, AQSH, Singapur va boshqa mamlakatlar firmalari bilan hamkorlikda 20 dan ortiq qo'shma korxonalar tashkil etildi.

To'qimachilik mashinasozligi mahsulotlari «O'zbekto'qimachilik» birlashmasi tarkibidagi «Toshto'qitiachimash», «Qo'qonto'qimachiligi» korxonalarida ishlab chiqarilmoqda.

2016 yil 12353,5 mlrd. so'mlik yoki 2015 yilning tegishli davriga nisbatan 114,8% miqdorida to'qimachilik mahsulotlari, kiyimlar, charm mahsulotlari ishlab chiqarildi. Ushbu mahsulotlar turlari bo'yicha ishlab chiqarish hajmi umumiy sanoat hajmining 15,8%ni tashkil etdi (2015 yilning 9 oyligida 14,7%).

To'qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'tgan yilning shu davriga nisbatan 9%ga, kiyimlar – 22,3%ga, charm mahsulotlari ishlab chiqarish – 35,1%ga oshgan.

Ushbu tovar turlarini ishlab chiqarish bo'yicha respublikaning umumiy hajmidagi eng ko'p ulush asosan Andijon viloyati (12,2%), Toshkent shahri (11,9%), Farg'ona (11,8%), Samarqand (10,3%) va Toshkent (8,4%) viloyatlaridagi korxonalar hissasiga to'g'ri keladi.

Kichik tadbirkorlik faoliyatini har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlar, aynan shu faoliyat turi bilan shug'ullanuvchi korxonalariga ham barqaror rivojlanish imkonini berib, ularning ko'rsatkichlari o'tgan yilning tegishli davriga nisbatan 19,4%ga oshdi, bunda to'qimachilik mahsulotlari, kiyimlar, charm mahsulotlari ishlab chiqarish umumiy hajmida tadbirkorlik sub'yektlarining ulushi 66,1 %ni tashkil etdi.

Hozirgi kunda respublikada 3047 ta to'qimachilik korxonalari, 4774 ta tikuvchilik korxonalari, 691 ta charm mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyat yuritmoqda. 2016 yil davomida ushbu faoliyat turlari bo'yicha 966 ta korxonalar yangidan tashkil etildi.

Asbobsozlik sanoati sohasida mashinasozlik uchun qirquv va olchov asboblari, slesarlik-sozlash asboblari hamda moslamalar maxsus sexlarda ham miqdorda tayyorlanar edi. 1941-1945-yillarda Toshkent asbobsozlik zavodi, karborund va abraziv zavodlari ishga tushirildi. 1996-yilda bu zavodlarning ishlab chiqarish quvvati oshirildi, ularga maxsus asbobsozlik sexlari tushirildi.

O'zbekistonda keyingi yillarda aniq va murakkab mashinasozlik sohasini rivojlantirishga e'tibor qaratilmoqda. Albatta, mashinasozlikning taraqqiyoti asosan ilmiy-texnika yutuqlarini jalb qilish va xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikni mustahkamlash asosida olib boriladi.

Oziq-ovqat mahsulotlari Toshkent shahri (aynan shu korxonalar umumiy hajmidan 18,9%), Toshkent (17,0%), Samarqand (13,8%), Andijon (6,7%) va Farg'ona (6,2%) viloyatlaridagi korxonalar tomonidan ishlab chiqarilmoqda.

2016 yil kichik tadbirkorlik sub'yektlari tomonidan oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi o'tgan yilning 9 oyiga nisbatan 18,7%ga oshirilib, sanoatning mazkur sektorida ishlab chiqarilayotgan tovarlarning umumiy hajmida ularning ulushi 66,5%ni tashkil etdi.

Hozirgi vaqtda respublikada oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki mahsulotlari ishlab chiqaruvchi 9 mingdan ortiq korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda, shu jumladan 2016 yilda 1232 ta korxonalar yangidan tashkil etildi.

O'zbekistonda, shuningdek, kimyo va qurilish materiallari, yengil, oziq-ovqat sanoat tarmoqlari ham sharoitdan kelib chiqqan holda shakllangan va mustaqillik yillarida islohotlar asosida rivojlanib bormoqda. Ularning taraqqiyoti xorijiy mamlakatlardan bilan (Turkiya, Italiya, Koreya, Germaniya, Gretsiya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Xitoy, Hindiston, Shvetsiya va boshqa mamlakatlardan bilan) o'zaro teng huquqli hamkorlik asosida olib borilishining natijasidir.

Qishloq xo'jaligi. Qishloq xo'jaligi respublika xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lib, iqtisodiyotda muhim ahamiyatga ega. U mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan yalpi ichki mahsulotning (YAIM) 25,0% ni yetkazib beradi. 1990-yilda 53,5% ni yetkazib bergan.

Respublika aholisining 49% i qishloq joylarda yashaydi. Mehnatga yaroqli aholining 30,7% i qishloq va o'rmon xo'jalik tarmoqlarida mehnat qiladi.

Respublika qishloq xo'jaligida dehqonchilik rivojlangan. Dehqonchilikda paxtachilik va g'allachilik yetakchi tarmoqdir. Shu bilan birga sholikorlik, kanopchilik, mevachilik, tokchilik, sabzavot-polizchilik sohalari, chorvachilikda qoramolchilik, qo'ychilik

(qorako'lichilik), echkichilik, parrandachilik, yilqichilik, tuyachilik, asalarichilik, pillachilik tarmoqlari ham rivojlangan. O'zbekiston jahonda yalpi paxta hosili yetishtirish bo'yicha 5-o'rinda, paxta tolasi eksporti bo'yicha 2-o'rinda (AQSH dan so'ng) turadi. Shuningdek, o'zining sifatli paxtasi va qorako'li bilan dunyoga mashhur.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi uzoq tarixiy yillar davomida shakllangan va taraqqiy etgan. Ko'pgina ijobiy ishlar amalga oshirilgan va shu bilan birga, regionimizda qishloq xo'jaligida salbiy oqibatga olib keluvchi holatlar ham bo'lgan. Jumladan, respublikada qishloq xo'jaligida paxta yakkahokimligining qaror topishi oqibatida 1987-yilga kelib 2107,7 ming ga yoki jami sug'orliadigan ekin maydonining 60% dan ko'prog'iga paxta ekildi. Natijada ilmiy asoslangan almashlab ekish tizmi e'tibordan chetda qoldi, inson salomatligiga xavfli ta'sir etuvchi defoliantlar meyoridan ortiqcha ishlatildi, mineral o'g'itlar haddan tashqari ko'p qo'llanildi. Oqibatda yerlarning meliorativ holati yomonlashdi, buzilgan yerlar maydoni ortib bordi va o'ziga xos ekologik muammolar vujudga keldi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligi va uning tarmoqlarini takomillashtirish hamda rivojlantirishga qaratilgan bir qator farmoyish, qaror va qonunlar qabul qilindi. Jumladan, «Yer to'g'risida», «Dehqon xo'jaligi to'g'risida», «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida», «Tadbirkorlik to'g'risida», «Ijara to'g'risida», «Fermer xo'jaligi to'g'risida» va boshqa qonun va qarorlar qishloq xo'jaligida ko'p ukladli iqtisodiyot poydevorini yaratishga, paxta yakkahokimligini bartaraf etishga, ekin maydonlari tarkibini qaytadan tuzishga, aholini oziq-ovqat resurslari bilan o'zini-o'zi ta'minlashga erishish vazifalari qo'yildi va ulami amalga oshirish bo'yicha ishlar olib borilayotir.

Fermer xo'jaliklari soni 2016-yil 17,6 mingtaga ko'paydi va 101 mingtani tashkil etdi. Buning samarasida joriy yil birinchi yarmida 1,5 million tonna kartoshka (2015-yilning shu davriga nisbatan 109,1 foiz), 2,9 million tonna sabzavot (109,5 foiz), 176,6 ming tonna poliz mahsulotlari (108,3 foiz), 906,7 ming tonna meva va rezavorlar (108 foiz) va 26,6 ming tonna uzum (109,4 foiz) yetishtirildi. Qoramollar umumiy bosh soni 11,7 milliondan oshdi (105,6 foiz), 1008,1 ming tonna go'sht (106,8 foiz), 4205,5 ming tonna sut (107,1 foiz), 3 065,8 million dona tuxum (109,1 foiz) va boshqa mahsulotlar tayyorlandi.

Qishloq xo'jaligi yerlarining meliorativ holatini yaxshilash va unumdorligini oshirish maqsadida 2016-yilning birinchi yarmida uzunligi 501,4 kilometrlik kollektor, 137,2 kilometr yopiq kollektor-drenaj tarmoqlari, 80 vertikal drenaj qudug'i, 432 kuzatuv qudug'i, 12 gidrotexnik inshoot barpo etildi va rekonstruksiya qilindi.

Jami kollektor-drenaj tarmoqlari uzunligi - 140,1 ming km.

SHundan:

- ✓ ochiq kollektorlar - 103,0 ming km;
- ✓ yopiq drenaj tarmoqlari - 37,1 ming km;
- ✓ tik meliorativ quduqlari - 3475 dona;
- ✓ meliorativ nasos stansiyalar - 301 dona;
- ✓ kuzatuv (quduqlar) tarmoqlar - 24 839 dona.

2008-2015 yillarda amalga oshirilgan meliorativ tadbirlar

O'zlashtirilgan mablag' - 1 trln. 648 mlrd.so'm.

Qurilgan va rekonstruksiya qilingan:

- ✓ kollektor tarmoqlari - 6,7 ming km;
- ✓ nasos stansiyalar - 170 dona;
- ✓ tik drenaj quduqlar - 1255 dona;
- ✓ kuzatuv quduqlari - 5593 dona.

Ta'mirlangan va tiklangan:

- ✓ kollektor tarmoqlari - 106,1 ming km;
- ✓ nasos agregatlari - 246 dona;
- ✓ tik drenaj quduqlari - 6751 dona;
- ✓ suv o'lchash inshootlari - 348 dona.

2016-2017 yillarda amalga oshiriladigan tadbirlar

Qurish va rekonstruksiya qilish:

- ✓ 1445,0 km ochiq kollektor tarmoqlari;
- ✓ 500,0 km yopiq gorizontaal drenaj tarmoqlari;
- ✓ 12 dona meliorativ nasos stansiyalar;
- ✓ 410 dona vertikal drenaj quduqlar;

Ta'mirlash-tiklash, (195,0 mlrd.so'm):

- ✓ 32,0 ming km ochiq kollektor tarmoqlari;
- ✓ 2,5 ming km yopiq gorizontaal drenaj tarmoqlari;
- ✓ 48 dona meliorativ nasos agregatlar;
- ✓ 1600 dona vertikal drenaj quduq;

Bundan tashqari "O'zmeliomashlizing" DLK tomonidan 282 dona meliorativ texnikalar (116 ta ekskavator, 41 ta buldozer va boshqalar) harid qilinishi ko'zda tutilgan.

2016-2020-yillarda meva-sabzavotlarni saqlash bo'yicha moddiy-texnik bazani mustahkamlash va rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirish doirasida 27,6 ming tonna meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash uchun 57 yangi sovitish kamerasi tashkil etildi va 250 tonna meva-sabzavot saqlanadigan 2 sovitish kamerasi modernizatsiya qilindi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligida mulkchilikning kooperativ (jamo'a xo'jaliklari, xo'jaliklararo korxonalar, shirkatlar uyushmalari, jamoa mulkiga aylantirilgan fermalar va b.); davlat (davlat xo'jaliklari, naslchilik zavodlari, o'quv va tajriba xo'jaliklari); xususiy (dehqon va fermer xo'jaliklari, xususiylashtirilgan korxonalar); aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari sektorlari mavjud. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotlarning 99,5% i iqtisodiyotning nodavlat sektorida ishlab chiqarilmoqda (2005). Uning 60,2%i dehqon xo'jaliklarida, 15,3% i qishloq xo'jaligi korxonalarida va 24,5% i fermer xo'jaliklarida yaratilayotir.

Respublika qishloq xo'jaligida islohotlari takomillashtirish bo'yicha Respublika Prezidentining 1998-yil 18-martdagi farmoniga muvofiq respublika komissiyasi tuzildi va bu komissiya qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturini ishlab chiqdi (1998-2000-yil uchun). Respublikada yer kadastrini ishlab chiqish va baholashga e'tibor berilmoqda. Mintaqada qishloq xo'jalik majmuini (agrosanoat) moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlash va muhandislik xizmatini ko'rsatishni yaxshilash maqsadida «O'zqishloqxo'jalikta'mir» davlat-kooperativ qo'mitasi tizimida «Agromashservis» aksiyadorlik uyushmasining xo'jalik tuzilmalari: «Qishloqxo'jalikmashta'mir» «Agromashehtiyotqism», «Texchorva-montajservis», «Qishloq xo'jalik jihozlash bozorlari» va boshqa zavodlar, birlashmalar, uyushmalar, bozorlar tashkil etilgan. Respublika qishloq xo'jaligiga agrokimyoviy xizmat ko'rsatishni «O'zagrokimyo ta'minoti» davlat-aksiyadorlik birlashmasi olib boradi. Respublika qishloq xo'jaligining bazasi yetarli darajada.

Respublika hudud qishloq xo'jaligi jihatidan 3 ta, ya'ni tog' va tog'oldi, sug'orma dehqonchilik va cho'l - yaylov mintaqalariga

bo'linadi. Tog' va tog'oldi mintaqasi respublika hududining 21% idan ortig'ini tashkil etadi. Sug'orma dehqonchilik mintaqasi respublika hududining qariyb 10% ini tashkil etadi. Bu mintaqqa Farg'ona vodiysi Mirzacho'l, Dalvarzin cho'li, Chirchiq, Ohangaron, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxon-Sherobod vodiylari Quyi – Amudaryoni o'z ichiga oladi. Cho'l yaylov mintaqasi-Respublika hududining 70% ini tashkil etadi, asosan cho'l sharoitiga ega va suvsiz tekisliklardan iborat. Buxoro, Qashqadaryo vohalari, Qoraqalpog'iston va Farg'ona vodiysining markaziy qismida joylashgan.

O'zbekiston katta yer resurslariga ega. Davlat yer fondi: yerdan foydalanuvchilar hududidagi barcha yerlarni-haydalma yerlar, daraxtzorlar, yaylov. pichanzor, o'rmonzor, qo'riq yer qishloq xo'jaligida foydalanilmagan yerlarning hammasini o'z ichiga oladi. Respublikaning umumiy yer fondi 44890000 ga. Istiqbolda 10 mln ga yerni sug'orib foydalanish mumkin. Hozirgi vaqtda sug'orishga yaroqli yerlar 5 mln ga, sug'oriladigan yerlar 4279,0 ming ga. Barcha qishloq xo'jalik yerlari 25687,4 ming ga atrofida, ekin yerlar 4049,0 ming ga.

Respublika qishloq xo'jaligida dehqonchilik yetakchi o'rinda turadi. Dehqonchilikning qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tarkibidagi hissasi 49,7% ni tashkil etadi.

2005-yilda barcha ekin maydonlari 3646,0 mingni tashkil etgan. Shundan 1439,1 ming ga bug'doy, 1472,0 ming ga paxta, 49,6 ming ga kartoshka, 137,4 ming ga sabzavot va poliz, 231,8 ming ga yemxashak ekinlari maydonidir. Respublikaning adir zonalarida lalmikor dehqonchilik (bug'doy, arpa, zig'ir, kunjut, no'xat, ozuqabop ekinlar, bog'dorchilik) bilan shug'ullaniladi. sug'orma dehqonchilikda lalmikor dehqonchilikka qaraganda 3-5 marta ko'p hosil olinadi. sug'oriladigan yerlarning asosiy qismi paxtachilikda foydalaniladi. 2005-yilda yalpi paxta hosili 3766,4 ming tonnaga yetdi.

O'zbekistonning barcha viloyatlari va Qoraqalpog'istonda. o'rta tolali, Namangan, Buxoro, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari-da ingichka tolali (ipak) paxta yetishtiriladi.

Respublika hududida texnika ekinlaridan kanop, tamaki, qand lavlagi ham yetishtiriladi. Kanopchilik, asosan, Yuqori va Quyi Chirchiq tumanlarida, qisman O'rta Chirchiq tumanida, tamaki, asosan, Samarqand viloyatining Urgut tumanida, qisman Qashqadaryo viloyatining Kitob, Shahrisabz va Yakkabog' tumanlari xo'jaliklarida etishtiriladi.

Respublika dehqonchiligida donchilik muhim o'rinda turadi. O'zbekistonda don uchun kuzgi va bahorgi g'alla ekinlari-bug'doy, arpa, javdar, suli, sholi, makkajo'xori, oq jo'xori, tariq, grechka, shuningdek, no'xat, mosh, loviya, yeryong'oq, moyli kunjut, soya, kanakunjut, maxsar, kungaboqar va boshqalar yetishtiriladi.

1995-yili g'alla mustaqilligiga erishish uchun jami ekin maydonining 40% iga g'alla ekilgan (1656.5 ming ga) bo'lsa, 2005-yilda uning maydoni 1615.2 ming ga ga yetdi va 6578,0 ming t don yetishtirildi. Undan 6047 ming t bug'doyga, 160,4 ming t sholiga, 162,5 ming t makkajo'xoriga to'g'ri keldi. Bu ko'rsatkich Respublikaning g'allaga bo'lgan ehtiyojini to'la ta'minlaydi.

Respublikada sholi ekiladigan maydonlar 160 ming ga ga yetdi. Asosiy sholi ekiladigan tumanlar Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Sirdaryo, Surxondaryo va Toshkent viloyatlaridadir. Makkajo'xori Respublikaning deyarli barcha viloyatlarida ekiladi. Respublikamizda 162,5 ming t makkajo'xori doni yetishtirilgan. O'zbekiston dehqonchiligida paxlachilik bilan birga bog'dorchilik va uzumchilik tarmoqlari ham rivojlangan. Respublikada bog'laring umumiy maydoni 400 ming ga atrofida. Shundan meva bog'lari 158,9 ming ga, hosil beradigan tokzorlar 96,2 ming ga ni tashkil etadi. 2005-yilda 937,7 ming t meva va 632 ming uzum yetishtirildi. Uzumchilik Farg'ona, Samarqand, Toshkent viloyatlarida yaxshi rivojlangan. Shuningdek, Andijon, Namangan, Surxondaryo viloyatlarida ham bog'dorchilik va uzumchilik yaxshi rivojlangan.

Respublikada qishloq xo'jaligining ikkinchi va maxsus tarmog'i chorvachilikdir. O'zbekistonda qoramolchilik, qo'ychilik, parrandachilik, quyonchilik, asalarichilik yaxshi rivojlangan. Shuningdek, yilqichilik, tuyachilik, pillachilik, baliqchilik ham muhim ahamiyatga egadir.

2013-yilda O'zbekistonda yirik qora mollarning soni 9,6 mln, qo'y va echkilar 16 mln dan ortiq, cho'chqalar 83,8 ming, otlar 150,9 ming, parrandalar 18726,9 ming boshga teng.

Qo'ychilikda qorako'l turi, go'sht-yog' va jun uchun boqiladigan tarmoqlar rivojlangan. Respublikada 120 ta qorako'lchilikka ixtisoslashgan xo'jalik mavjud. Hissori qo'ylar Surxondaryo, Qashqadaryo va Jizzax viloyatlarida boqiladi.

Qoramolchilik -respublika chorvachiligida asosiy o'rinni egallaydi. Respublikada go'sht, go'sht-sut yetishlirishga ixtisoslashgan qoramolchilik rivojlangan. Respublikada naslchilik xo'jaliklari Toshkent («Do'stlik»); Sirdaryo («Malik», «Yangiobod») va Andijon («Poytug'», «Savay») viloyatlarida mavjud. Respublikada qishloq xo'jaligining qadimiy va istiqbolli tarmoqlaridan biri pillachilikdir. U mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim o'rinni egallaydi. O'zbekiston dunyoda pillaning umumiy miqdori bo'yicha beshinchi, aholi jon boshiga pilla yetkazishda birinchi o'rinda turadi.

O'zbekistonda 2005-yilda 162111 (1980-yil 30,3 ming t) pilla, 2008 yilda jun, 1,06 mln t go'sht, 4554,7 ming t sut va 1966,4 ming dona tuxum yetishtirilgan. Respublikada sanoat asosida rivojlangan xo'jaliklarda tovuq, o'rdak, g'oz, bedana, kurka boqiladi. «O'zparandasanooat» respublika ishlab chiqarish birlashmasi tizimida tuxum, go'sht yetishtiradigan 71 ta parrandachilik fabrikasi, 12 ta naslchilik xo'jaligi mavjud. Kurkachilikni rivojlanlirish bo'yicha Isroilning «MAD» firmasi hududimizda faoliyat ko'rsatmoqda.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tish davrida respublika agrar siyosati doirasida qishloq joylarda mehnat va tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish, qishloq sanoati va infrastrukturasi rivojlantirishga katta e'tibor bilan qaralmoqda.

Transport va tashqi iqtisodiy aloqalar. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va aholining turmush darajasini ko'tarishda, ishlab chiqarish kuchlarini shakllantirish, rivojlantirish vajoylashtirishda transportning ahamiyati katta.

Respublikaning geosiyosiy mavqeini yaxshilashda transport tizimi va kommunikatsiyalar juda muhim rol o'ynaydi. Shu borada O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.Karimov: «Kommunikatsiyalar tizimi haqida gapirganda O'zbekistonda geografik mavqeyning o'ziga xosligi, bandargohlarga va eng katta transport tarmoqlariga chiqish yo'lining yo'qligi tufayli transport tarmoqlari va kommunikatsiyalarni rivojlantirish masalalari ustuvor, strategik, hayotiy muhim ahamiyat kasb etishini ta'minlamoq darkor», degan edi.

Respublikamiz oldida bir-biridan muhim bo'lgan to'rtta yo'nalishda transport tizimini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. 1) Rossiya, Yevropa mamlakatlari; 2) Xitoy, Yaponiya va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari; 3). Zakavkaziya Respublikalari,

Eron, Turkiya mamlakatlari; 4) Afg'oniston va Pokiston mafrilakatlari yo'nalishida.

Bu borada respublikamizda transport kommunikatsiyasi bo'yicha hamkorlikda barqaror ishlar amalga oshirildi. Jumladan, Yevropa Ittifoqi TESIS dasturi donasida TRASEKA loyihasini ishlab chiqqan (Yevropa-Kavkaz-Osiyo transport koridori) bo'lib, uning asosiy mohiyati Yevropa va Markaziy Osiyo regionlarining transport-kommunikatsiya koridorlari tizimini bog'lashdan iboratdir. Shu bilan birga. Buyuk ipak yo'li marshrutini qaytadan tiklash maqsad qilib qo'yilgan. Shuningdek, 1998-yil 8-sentabrda «Yevropa-Kavkaz-Markaziy Osiyo» transport koridori bo'yicha tranzit yuk tashishni kengaytirish bo'yicha Baku hamkorligiga asos solindi.

«Yevropa-Kavkaz-Markaziy Osiyo» (EKSA) hamkorligini rivojlantirish va uning barqarorligini ta'minlash regiondagi geosiyosiy vaziyatining xarakteriga, shu mintaqalardagi davlatlarning qarashlariga bog'liq. Transport kommunikatsiya tizimida 1996-yil may oyida «Mashhad-Saraxs-Tajan» temir yo'l shoxobchasining ochilishi hamkorlikning ijobiy natijasi desak bo'ladi. Xitoy, Qozogiston, O'zbekiston, Turkmaniston. Eron va Turkiya davlatlarini bir butun temir yo'l tarmog'i bilan tutashtirildi ya transport infratizimi integratsiyasini yaratishga katta qadam qo'yildi. Natijada regiondagi mamlakatlar Xitoyning Tinch okeani qirg'oqbo'yidan Istambulgacha dengiz yo'li bilan olib kelinadigan yuklarning muddatlarini 1/3 ga qisqartirishga muvaffaq bo'ldilar.

Xalqaro munosabatlarning taraqqiyotida O'zbekiston, Qirg'iziston va Xitoy davlatlarning avtomobil, so'ng temir yo'l magistrallarini Andijon-O'sh-Torugarl-Qashqar marshrutida qurish bo'yicha kelishuvlari muhim o'rinni egallaydi. Bu yo'lning ishga tushiriliishi bilan O'zbekiston qisqa masofada bir tomondan Xitoy orqali Osiyo-Tinch okean regionidagi davlatlar va Qora-qunun xalqaro avtomobil yo'li (shosse) orqali Pokiston, Hindiston davlatlari va Xind okeani bilan bog'lanadi.

Respublikada eksport-import yuklarini tashish o'tgan asrning 20-yillari boshlarida asosan to'rtta marshrut orqali amalga oshirilgan. Bular: Baltika bo'yi (Riga, Liyepaya, Tallin, Klaypeda, Sankt Peterburg); Qora dengiz (Odessa, Ilichevsk); Tinch Okean (Naxodka, Vladivostok); Chop va Brest chegara rayonlari; so'nggi yillarda Gruziya

(Poti, Batumi); Eron (Bender-Abbas). Birlashgan Arab Amirligi (Jebel Ali), Xitoy (Lyanyungan) portlari orqali yuklar tashilmoqda.

O'zbekiston hududini istiqbolda to'rtta asosiy yo'nalishdagi transport marshruti boshqa davlatlar hududi bilan bog'laydi:

TRASEKA xalqaro transport koridori;

O'zbekiston-Turkmaniston—Eron-Turkiya marshruti;

O'zbekiston-Qozog'iston-Xitoy marshruti;

Transsaafg'oniston marshruti.

2016 yilda transportning barcha turlarida 1173,8 mln.tn yuklar tashildi va bu o'tgan yilning tegishli davriga nisbatan 4,8 foizga ko'p demakdir. Shu bilan birga yuk aylanmasi 67,0 mlrd. tn-kmni tashkil etdi yoki 2015 yilning xuddi shu davriga nisbatan 5,7 foizga oshdi. Umumiy tashilgan yuklar hajmida avtomobil transportining ulushi 91,8 foizni (1077,3 mln.tn), temir yo'l transportining ulushi 4,3 foizni (50,8 mln.tn), quvur yo'li transportining ulushi 3,9 foizni (45,7 mln.tn) tashkil qildi. Respublikada transportning barcha turi-temir yol, avto-mobil, aviatsiya, shahar elektr transporti, daryo, truboprovod transporti mavjud.

Yuk aylanmasi tarkibida avtomobil transportining ulushi 37,3 foizni, quvur yo'li transportining ulushi 36,5 foizni, temir yo'l transportining ulushi 26,1 foizni tashkil etadi. Hisobot davrida transportning barcha turlarida 5 666,4 mln. yo'lovchi tashildi va 2015 yilning yanvar-sentyabriga nisbatan 4 foizga oshdi. Yo'lovchi aylanmasi 79,5 mlrd. yo'lovchi-kmga teng bo'ldi va 4,1 foizga ko'paydi.

Yo'lovchilarni tashishdagi eng katta ulush, ya'ni 99 foizi avtomobil transportiga to'g'ri keladi, yo'lovchi aylanmasida uning ulushi 89,5 foizga teng bo'ldi.

Temir yo'l transportida jo'natilgan yo'lovchilar soni 15,5 mln. kishini tashkil etdi yoki o'tgan yilning mos davriga nisbatan 2,0 foizga o'sdi, yo'lovchi aylanmasi 2016 yil 2,9 foizga oshdi va 2 954,7 mln. yo'lovchi-kmni tashkil etdi.

**Transport turlari bo'yicha yo'lovchi tashish
va yo'lovchi tashish aylanmasi
(2017-yil)**

Tashilgan yo'lovchilar jami mln kishi	8256,1
temir yo'l	21,1
Avtomobil	8165,8
shahar elektr	84,2
Havo	3,0
Yo'lovchi aylanmasi mlrd yo'lovchi km	122,5
temir yo'l	6,9
Avtomobil	106,0
shahar elektr	0,7
Havo	8,9

**Transport turlari bo'yicha yuk tashish va yuk tashish aylanmasi
(2017-yil)**

Jo'natilgan yuklar jami mln tonna	1654,0
temir yo'l	69,2
Avtomobil	1432,8
quvur yo'llari	69,1
havo, ming tonna	27,5
Yuk aylanmasi mlrd. m-km	93,9
temir yo'l	23,9
Avtomobil	36,9
quvur yo'llari	34
havo, ming tonna	139,7

Mamlakatda temir yo'llarning umumiy uzunligi 6500 km bolib (4237,5 km foydalaniladigan), shundan 827,7 km ga yaqini elektrlashtirilgan. Respublika hududida dastlabki temir yo'l qurilishi yilda Forob-Samarqand oralig'ida olib borildi, 1899-yilda uning qurilishi Andijon va Toshkentga yetkazilgan.

Ikkinchi jahon urashi yillarigacha Farg'ona-Quvasoy, Asaka-Shahrixon, Qorasuv-O'sh,Uchqo'rg'on-Toshko'mir, Andijon-Tentak-

soy temiryo'llari qurilib ishga tushirilgan. Ikkinchi jahon urushi yillarida Toshkent-Chirchiq, Toshkent-Angren temir yo'llari qurildi.

1952-1955-yillarda Chorjo'y-Qo'ng'iro't, 1962-yilda Navoiy-Uchquduq, yilgacha Nukus-Chimboy, Tuya-mo'yin-To'rtko'l temir yo'llari qurilib ishga tushirildi. Mamlakat iqtisodiyotida 415 km li Qo'ng'iro't-Beynov, shuningdek, Nukus-Uchquduq temir yo'llarining ahamiyati nihoyatda katta (2001 yil uzunligi 500 km). Respublika hududida temir yo'llarning zichligi va shu bilan birga viloyatlarda ulaming ta'minlanganlik darajasi bir xilda emas. Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Qashqadaryo viloyatlarida bir oz yaxshi, Qoraqalpog'iston, Buxoro, Navoiy va Surxondaryoda bir oz orqada.

1995-yilda g'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'lini qurish (219,9 km) to'g'risida qaror qabul qilindi va qurilish ishlari hozirgi kunda davom etmoqda. Bu temir yo'l Sariosiyodan Qarshi stansiya-sigacha bo'lgan (eski masofani) masofani qariyb ikki barobar qisqartiradi va respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynaydi. Respublikaning taraqqiyotida Turkiston-Ibir (Turksib), Toshkent-Orenburg, Toshkent-Turkmanboshi, Toshkent-Tajan-Seraxs-Mashliad temir yo'l magistrallarining ahamiyati ham nihoyatda katta.

Farg'ona vodiysi viloyatlarini mamlakatimizning boshqa hududlari bilan to'g'ridan-to'g'ri temir yo'l orqali bog'laydigan, 19,2 kilometr uzunlikdagi noyob tunnelga ega 123,1 kilometrlik Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'li ishga tushirildi.

2015 yil mobaynida 81,843 mln. tonna yuk va 20,1 mln. yo'lovchilar tashildi.

O'zbekiston temir yo'llarida 75 mingdan ortiq xodimlar ishlaydi.

Yillik yuktashish aylanmasi 22,9 mlrd. tonna-kmni, yo'lovchi tashish aylanmasi esa – 3793 kmni tashkil etadi.

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida avtomobil transporti va avtomobil yo'llarining hissasi ham salmoqlikdir. Uning umumiy uzunligi 42676,0 km dan ortiq bo'lib, shundan 3981,0 km avtomobil yo'li xalqaro ahamiyatga ega.

Ikkinchi jahon urushigacha Farg'ona vodiysidagi viloyat markazlari va katta shaharlarni bog'lab turuvchi aylanma yo'l qayta qurildi, O'zbekistoning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida Toshkent-O'sh;

Samarqand-Ashhabat-Turkmanboshi, Nukus-g'uzor, Qo'ng'iro't-Beynov avtomobil yo'llari, muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, Angren-Pungon yo'nalishida avtomobil yo'lining qayta qurilishi, yo'l xavfsizligini ta'minlash maqsadida Qamchiq (890 m) va Rezak (368 m) tonellarining ishga tushirilishi respublika iqtisodiyotida katta imkoniyatlar yaratmoqda. Tounellardan bir kecha-kunduzda 3500 dan 12000 ga yaqin avtomobillar o'tish imkoniyatiga ega. Respublikamiz xalqaro avtomobil yo'llari qurilishida o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Jumladan, Andijon-O'sh-Ergashtom-Qashqar avtomobil yoli bunga misol bo'ladi. Respublikada «O'rtaOsiyotrans» avtomobil firmasi tashkil etilgan. Mamlakatimizda xalqaro yo'nalishlarda yuklarni tashish bo'yicha uyushma mavjud bo'lib, bu uyushma xalqaro avtomobil transporti tashkilotiga a'zo.

Mustaqillik yillarida havo transportining ahamiyati ham tobora ortib bormoqda. Dastlabki havo transporti respublikamizda 1924-yilda faoliyat boshlagan. Respublikamiz endilikda MDH mamlakatlaridagi 1000 dan ortiq shaharlar bilan havo yo'li orqali bog'langan.

1993-yilda «O'zbekiston havo yo'llari» Milliy aviakompaniyasi tashkil etildi, Natijada Toshkentdan Nyu-York, London, Parij, Pekin, Dehli, Seul, Jidda kabi va boshqa jahonning ko'pgina shaharlari havo yo'llari orqali bog'landi. Shuningdek, AQSH ning «Boing» kompaniyasi bilan shartnoma tuzildi. Shartnoma asosida 1996-yildan boshlab, Toshkent bilan Nyu-York, Afina, Jakarta, Singapur shaharlari orasida havo yo'li barpo etildi.

Hozirgi kunda katta shaharlarda zamonaviy aeroportlar qurilgan. Samarqand, Buxoro va Urganch, Nukus shaharlaridagi aeroportlar xalqaro talabga javob beradigan ravishda qayta ta'mirlangan. Toshkent aeroporti esa zamonaviy yirik aeroportlardan hisoblanadi.

Respublikada quvur transport turi rivojlanib bormoqda. Asosiy (magstral) quvur yo'llarining uzunligi 14113,7 km dir. Dastlabki neft quvuri Chimyon neftini Oltiariq neftni qayta ishlash zavodiga yetkazib bergan. Hozirgi kunda Amu-Zang, g'arbiy Toshloq-Qashqadaryo bekati, Mingbuloq-Oqtosh, Ko'kdurmaloq-Qorovulbozor neft quvurlaridan neft tashilmoqda. Gaz quvurlarini qurish 1958-yildan boshlangan bo'lib, respublikaning barcha viloyatlari, Qozog'iston, Qirg'iziston Respublikalarining ba'zi bir shaharlari gaz

bilan gaz quvurlari orqali ta'minlangan. O'zbekiston hududidan Rossiya gaz quvurlari tortilgan. Respublikadagi Jatqoq-Buxoro, Samarqand-Toshkent gaz quvurlari juda muhimdir.

O'zbekiston elektr energiyasi Markaziy Osiyo energiya tizimining bir qismi hisoblanadi. Chunki bu makonda bir butun energiya tizimi vujudga kelgan. Qayroqo'm-Toshkent, Andijon-To'xtag'ul, Toshkent-Chimkent, Tursunzoda-G'uzor-Sirdaryo orasida elektr uzatkich yo'llari barpo etilgan bo'lib, O'zbekiston iqtisodiyotida bu transportning hissasi ortib bormoqda.

O'zbekistonda suv transporti rayonlararo xalq xo'jaligiga xizmat qilmoqda. Respublikada suv yo'llarining umumiy uzunligi 1000 km ga yaqin. Yuklar asosan Termiz-Xayraton, Sharlavuq-To'rtko'l, Xo'jayli-Beruniy, Qoratov-Taxiatosh yo'nalishlarida tashiladi. Portlar temir yo'llar bilan bog'langan.

Respublikada shahar yo'lovchilarini tashish transporti mavjud. Unda avtobus, tramvay, trolleybus, yer osti transporti, yengil avtomobillar xizmat ko'rsatadi. Toshkentda metro qurilishi 1972-yilda boshlandi. Hozir sutkasiga 300000 dan ortiq yo'lovchi metro xizmatidan foydalanmoqda.

Tashqi iqtisodiy aloqalar. Mustaqillik yillarida tashqi siyosatimizni va tashqi iqtisodiy-ijtimoiy aloqalar tizimini shakllantirish va yo'lga qo'yishning asosiy tamoyillari ishlab chiqildi va izchil amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda ochiq demokratik davlatimizni qurish, bozor munosabatlarini vujudga keltirishda bir qator amaliy ishlar qilindi. Hozirgi kunda O'zbekistonni 165 dan ortiq davlat tan oldi. Dunyodagi 140 dan ortiq davlatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalar o'rnatilgan. Toshkentda 35 dan ortiq mamlakatning elchixonalari faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston to'la huquqli asosda eng obro'li va nufuzli xalqaro tashkilotlar tarkibiga kirgan hamda o'nlab mamlakatlar bilan do'stona aloqalarni rivojlantirib bormoqda. Jumladan, 1992-yil 2-martda BMT ga a'zo bo'ldi. Toshkentda BMT ning vakolatxonasi ish boshlagan. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) ning ixtisoslashgan muassasalari-YUNESKO (BMT ning ta'lim, fan va madaniyat qo'mitasi), Jahon Sog'liqni Saqlash tashkiloti, Xalqaro Mehnat tashkiloti va boshqalar bilan keng hamkorlik qilinmoqda. O'zbekiston Respub-

likasi Jahon pochta Ittifoqi, Jahon Sog'liqni Saqlash tashkiloti, Osiyo va Tinch okean havzasi bo'yicha iqtisodiy va ijtimoiy hay'ati, Xalqaro Mehnat Tashkiloti, Xalqaro elektr aloqa Ittifoqi, Jahon banki, Xalqaro Valyuta fondi, Yevropada Xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti, Shimoliy Atlantika hamkorligi harakati, Yevropa Tiklanishi va taraqqiyot banki, qo'shilmaslik harakati, Bojxona hamdo'stligi Kengashi, Xalqaro olimpiya. qo'mitasi, Jahon meteorologiya tashkiloti, Atom energetikasi bo'yicha xalqaro agentlik, Xalqaro avtomobilchilar ittifoqi, 1995-yil NATO ning «Tinchlik yo'lidagi hamkorlik» dasturi va boshqa tashkilotlarning a'zosi hisoblanadi. O'zbekiston Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligining a'zosidir. Bu uyushmaga sobiq ittifoqning 11 ta respublikasi birlashgan. U 1991-yil 21-dekabrda tuzilgan. MDH ni tuzishdan maqsad, uzoq yillar bir davlat bo'lib yashagan respublikalararo iqtisodiy, madaniy, harbiy va boshqa aloqalarni yangi sharoitlarda mustaqil davlatlararo munosabatlarda davom ettirilishiga qaratilgan. 1993-yil yanvarda Toshkentda O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti LA.Karimov tashabbusi bilan Markaziy Osiyo Qozog'iston davlatlarining uchrashuvida Osiyo va Markaziy Osiyo yagona iqtisodiy makonini tashkil etishga kelishildi. O'zbekiston uning tashabbuskori va teng huquqli. a'zosidir. O'zbekiston keyingi yillarda Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Belgiya, Portugaliya, Gretsiya, Chexiya, Slovakiya va shuningdek, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyodagi Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy, Vetnam, Malayziya, Hindiston, Indoneziya va boshqa mamlakatlar bilan aloqalarni mustahkamlab borayotir.

Respublikada tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va iqtisodiy faoliyatini yaxshilashning qonuniy asoslari mavjud. Ularning mazmuni tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga, xorijiy investorlarni himoya qilishga, eksport imkoniyatlaridan samarali foydalanishga, ichki bozorni zarur tovarlar bilan to'ldirishga, qo'shimcha kapital, ilg'or texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi bilan savdo, iqtisodiy aloqalar olib boruvchi mamlakatlarning soni 140 tadan ortib ketdi. Bunday mamlakatlar qatoriga AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Turkiya, Fransiya, Italiya, Yaponiya, Xitoy, Malayziya, Rossiya, Qozog'iston, Ukraina va boshqa xorijiy davlatlar kiradi.

Mustaqillik yillari tashqi iqtisodiy aloqalarda eksport va importning hajmi o'zgardi. Ma'lum yillar davomida eksport hajmiga nisbatan import hajmining salmog'i ortiq borgan bo'lsa (masalan, 1997-yilda eksport 4387,5 mln AQSH dollariga teng bo'lgan holda import 4523,0 mln dollarni tashkil etgan), endilikda eksportning hissasi ortmoqda. Masalan, 2005-yil tashqi savdoda eksport 5408,8 mln dollarni. Import esa 4091,3 mln dollarni tashkil etdi.

O'zbekiston tashqi savdosida MDH tarkibidagi davlatlar va boshqa xorijiy mamlakatlar umumiy salmog'ida va eksport hamda import hajmida o'zgarishlar bo'lmoqda. Jumladan, 1999-yilda tashqi savdoning umumiy hajmida MDH mamlakatlarining hissasi 28,2% ni, boshqa mamlakatlar hissasi 71,8% ni tashkil eldi. Shuningdek, eksportda MDH mamlakatlari 30,4%, boshqa mamlakatlar 69,6% ni, importda esa tartib bilan 26,0% va 74,0% ga teng bo'ladi.

Mustaqillik yillarida respublikamiz tashqi iqtisodiy hamkorligida mahsulotlar tarkibi bo'yicha hamda eksport va import ko'rsatkichlarida jiddiy o'zgarishlar bo'ldi. O'zbekiston istiqloq tufayli xorijiy mamlakatlarga ko'proq paxta tolasi, oziq-ovqat mahsulotlari, kimyo mahsulotlari va plastmassalar, energiya, qora va rangli metallar, mashina va uskunalar eksport qilmoqda. O'zbekistonda import tarkibini ko'proq oziq-ovqat mahsulotlari, kimyo mahsulotlari va plastmassalar, qora va rangli metallar (ayniqsa, qora metallar), mashinalar va uskunalar tashkil etadi.

Eksport hajmi bo'yicha Toshkent shahri va viloyati, Navoiy, Buxoro, Farg'ona, Qashqadaryo, Samarqand, Surxondaryo viloyatlari yetakchilik qiladi.

2016-yil yangi eksport bozorlari soni 44 taga ko'paydi. Xususan, Birlashgan Arab Amirliklari va Janubiy Afrika Respublikasiga yengil avtomobillar, Buyuk Britaniyaga kuch agregatlari, dvigatellar tarkibiy qismlari, Latviyaga g'ildirak disklari, Janubiy Koreyaga avtogeneratorlar, Yaponiyaga vinomateriallar, AQSh va Isroilga vino-arog mahsulotlari, XXR, Turkiya, Janubiy Koreya, Latviya, Afg'onistonga polietilen va polipropilen, Shvetsiya, Ruminiya, Bolgariya, Turkiya, Indoneziya, Moldova, Ozarbayjonga mineral o'g'itlar, Niderlandiyaga metall molibdeni va reniy, Hindiston va Eronga metall ruxi, Belarusga sport poyabzallari, Polsha va Janubiy Koreyaga charm buyumlari va boshqa mahsulotlar eksport qilindi.

Mamlakatimizda yetishtirilgan meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar amalga oshirilishi, jumladan, "O'zagroekspost" ixtisoslashtirilgan tashqi savdo kompaniyasi tashkil etilgani natijasida 2016-yil birinchi yarmida 354 ming tonnadan ziyod yoki 2015-yilning shu davriga nisbatan 1,3 barobar ko'p ho'l meva va qayta ishlangan meva-sabzavot mahsulotlari, jumladan, 270 ming tonna sabzavot, 130 ming tonnadan ortiq meva va uzum, 1,3 ming tonna poliz mahsulotlari eksportga yetkazib berildi.

O'zbekiston paxtachilik mashinalari, to'qimachilik jihozlari, paxta tolasi, qorako'l terisi eksport qilishda MDH davlatlarida birinchi o'rinda turadi. Keyingi yillarda MOD va Rossiyaga yengil avtomobillar ham eksport qilinmoqda. Xalqaro mehnat taqsimotida O'zbekiston paxta xomashyosi, paxtachilik, to'qimachilik va kimyo sanoatiari mahsulotlari, yerga ishlov berish va irrigatsiya uchun mashinalar, jihozlar va asbob-uskunalar yetkazib berishga ixtisoslashgan.

O'zbekistonda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarda xalqaro mehnat taqsimotining afzalliklaridan unumli foydalanilmoqda. Chet ellik sarmoyadorlar uchun qulay iqtisodiy investitsiya muhiti yaratilmoqda. 1999-yilda respublikada taxminan 1,5 mlrd dollar atrofida xorijiy sarmoyalar o'zlashtirildi. Xorijiy firmalar, xalqaro tashkilotlar Respublikaning kimyo, gaz, neft sanoati, qishloq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha yirik investitsiya loyihalarida ishtirok etmoqda. Chet ellik investorlarga yordam ko'rsatish bo'yicha O'zbekistonda ixtisoslashtirilgan tashkilotlar va muassasalar tarmog'i tashkil etilgan. Bular chet el investitsiyalari bo'yicha agentlik, tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatasi, «O'zbekinvest» Milliy eksport-import sug'urta kompaniyasidir. AIG (AQSH) bilan birga siyosiy xavf-xatarlardan sug'urtalash bo'yicha qo'shma korxonalar «O'zbekinvest-Intemshil» ta'sis etilgan.. Uning qarorgohi Londonda joylashgan. lizing kompaniyasi tashkil etildi. Uning muassasalari - Xalqaro moliya korporatsiyasi, Yevropa Tiklanish va taraqqiyot banki, «Malayziya BENK BERXARD» (Malayziya) va bizning Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy bankimizdir. AQSH, Germaniya, Fransiya, Turkiya, «Yevropa Tiklanish va taraqqiyot banki» bilan katta hajmdagi eng yaxshi mashina va uskunalar hamda texnologiya-

lar importini, qishloq xo'jalik mahsulotlarini markazlashtirilgan holda xarid qilishni, Ko'kdumaloq gaz-neft konini o'zlashtirish, loyihalaxni kreditlash bo'yicha bitim imzolandi. Ayniqsa, Buxoro neftni qayla ishlash zavodini qurish, Qashqadaryo va Namangan viloyatlarida neft konlarini o'zlashtirish bo'yicha Fransiya bilan munosabatlar faol rivojlanmoqda. 1992-yilda oltin qazib chiqarish bo'yicha «Zarafshon-Nyumont», «O'zbekiston-Amerika» qo'shma korxonasi tashkil etildi.

To'qimachilik sanoatida chet ellik investorlar ishtirokida o'nlab qo'shma korxonalar tashkil etilgan. «Kobul-O'zbek», «Teslayk», «Aksomtekstil» (Koreya), «Kateks», «Elteks», «Samjinteks» (Turkiya), «Superteks» (AQSH) va boshqalar shular jumlasidandir.

Agarda mamlakatimizning o'zaro tovar ayirboshlash va sarmoya kiritish borasidagi ro'yxatga nazar tashlaydigan bo'lsak, unda Janubiy Koreyaning yetakchilik qilayotganligini ko'rishimiz mumkin. Bu davlatning O'zbekiston jami savdo aylanmasidagi ulushi 9,3 foizni tashkil etadi va kelgusida bu ko'rsatkich yana ortishi mumkin. Hozirda mamlakatimizda xorijiy investitsiya ishtirokida bir qancha qo'shma korxonalar tashkil topgan va ish olib bormoqda.

Mamlakatimiz iqtisodiyotiga investitsiyalar Xitoy, Koreya, Yaponiya, AQSH, Rossiya, Gernaniya, Malayziya va boshqa davlatlardan jalb etilmoqda. Ulardan oqilona va samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir. Respublikaning iqtisodiy rayonlari va ma'muriy-hududiy bo'linishi. Respublika hududida iqtisodiy rayonlarni belgilash muhim amaliy va ilmiy ahamiyatga ega.

Respublikada iqtisodiy rayonlashtirish masalalari bilan K.N. Bedrinsev, N.G. Sapenko, Z.M. Akromov, A. Soliyev va boshqa olimlar ijobiy tadqiqot ishlari olib borganlar va samarali shug'ullanmoqdalar. O'zbekistonni iqtisodiy rayonlarga bo'lishda geografiya fanlari doklori, professor Z.M. Akromovning xizmallari katta va ular tomonidan taklif etilgan iqtisodiy rayonlar ajratmasi ko'pchilik tomonidan qabul qilingan. Unga ko'ra respublikamiz hududida 8 ta iqtisodiy rayon mavjud. Ma'muriy-hududiy bo'linish davlat tomonidan qonun asosida ajratiladi. U subyektiv hosiladir. Respublika tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasi va 12 ta viloyat bor. Ma'muriy-hududiy jihatdan respublikada viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar mavjud. Shuningdek, respublikaga, viloyatiga, tumanga bo'ysinuvchi shaharlarga ajratiladi.

FOYDALANISH UCHUN MA'LUMOTLAR

Markaziy Osiyoning chekka nuqtalari

Shimoliy burni: Ayirtov -53:8 sh.k.

Sharqiy burni: Qora irtish -85:6 shq.u.

Janubiy burni: Xarirud -34 sh.k.

G'arbiy burni: Tupqarag'ay -50: 3 shq.u.

CHO'LLARI

Markaziy Qoraqum	Turkmaniston
Orqouchuz Qoraqumi	Turkmaniston
Qoraqum	Turkmaniston
Qizilqum	O'zbekiston
Sandiqli qumlar	O'zbekiston-Turkmaniston
Orol bo'yi Qoraqumi	Qozog'iston
Betpaqdala	Qozog'iston
Mo'yinqum	Qozog'iston
Tovuqum Qumlari	Qozog'iston
Sariesik Atirov	Qozog'iston
Katta Bo'rsiq	Qozog'iston
Yozyavon	O'zbekiston
Sherobod	O'zbekiston
Qarshi -cho'li	O'zbekiston
Qarnob	O'zbekiston
Malik	O'zbekiston
Mirzacho'l	O'zbekiston
Qimiraqqum	Turkmaniston
Shirshutur	Turkmaniston
Qoraqalpoq	O'zbekiston
Tosquduq	O'zbekiston

PASTEKISLIK VA TEKISLIK

Nomi	Joylashgan o'rne
Turon past	O'zbekiston-Qozog'iston
Qozoq mayda tepaligi	Qozog'iston
To'rg'oy soyi	Qozog'iston
Ustyurt platosi	O'zbekiston
Qorabovur qirlari	Turkmaniston
Qorabel tepaligi	Turkmaniston
Bandi -Turkiston	Turkmaniston
Mong'stov platosi	Qozog'iston
Ko'kchatov tepaligi	Qozog'iston
Badxiz	Turkmaniston
To'rg'oy	Qozog'iston

KO'LLARI

Nomi	Joylashgan o'rne
Balxash	Qozog'iston
Sassiqko'l	Qozog'iston
Olako'l	Qozog'iston
Issiqko'l	Qirg'iziston
Sariqamish	Turkmaniston-O'zbekiston
Orol dengiz	Qozog'iston-O'zbekiston
Tengiz	Qozog'iston
Qoraqir	O'zbekiston
Aydarko'l	O'zbekiston
Tuzkon	O'zbekiston
Arnasoy	O'zbekiston
Ayoz ko'l	O'zbekiston
Oyoqog'itma	O'zbekiston
Dovutko'l	O'zbekiston
Kerney	Turkmaniston
Mashanko'l	O'zbekiston
Sudoche	O'zbekiston

SUV OMBORLARI

Nomi	Joylashgan o'rne
Qapchig'oy	Ili
Shordara	Sirdaryo
Zeyd	Qoraqumdaryo
To'xtag'ul	Norin
Tuyabo'g'iz	Ohangaron
Ohangaron	Ohangaron
Chorvoq	Chirchiq
Karkidon	Isferamsoy
To'rtko'l	Isfara
Jizzax	Sangzor
To'dako'l	Quyimozor
Kattaqo'rg'on	Qoradaryo
Sho'rko'l	Zarafshon
Pachkamar	Qashqadaryo
Xisorak	Tanxozdaryo
Uchqizil	Zang
Oq tepa	Surxondaryo
Janubiy Surxon	Surxondaryo
To'palang	To'palang
Tuyamo'yin	Amudaryo
Tuyamo'yin	Amudaryo
Sultonsanjar	Amudaryo
Qo'libuloq	Amudaryo
Quyimozor	Amudaryo
Andijon	Qoradaryo
Koson	Koson
CHimqo'rg'on	Qashqadaryo
Kosonsoy	Kosonsoy
Quyimozor	Zarafshon

DARYOLARI

Irgiz	Qozog'iston
Sirdaryo	Qozog'iston-O'zbekiston
Amudaryo	Tojikiston -O'zbekiston
Qoraqumdaryo	Turk man iston
Eire k	Turkmaniston
Murg'ob	Turkmaniston
Taj an	Turkmaniston
Panj	III u* on iston
Vaxsh	Tojikiston
To'rg'oy	Qozog'iston
Esil	Qozog'iston
Tobil	Qozog'iston .
Nura	Qozog'iston
Sarisuv	Qozog'iston
Shu	Qozog'iston
lie	Qozog'iston
Norin	Qirg'iziston
Zarafshon	Tojikiston-O'zbekiston
Lensi	Qozog'iston
Tarim	Qirg'iziston
Surxob	Tojikiston
Bartang	Tojikiston
Gint	Tojikiston
Qunduz	Afg'oniston
Ko'kcha	Afg'oniston
Qoratok	Qozog'iston
Ayagoz	Qozog'iston
Emel	Qozog'iston
Shagan	Qozog'iston
Toshkirauin	Qozog'iston
Tundik	Qozog'iston
Uli jilanshik	Qozog'iston

TOG' TIZMALARI

Katbin tiz	Qozog'iston
Saur niz	Qozog'iston
Torbog'atoy	Qozog'iston
Jung'oriya Olatovi	Qozog'iston
Katmen tiz	Qozog'iston
Narat	Xitoy
Kungoy Olatovi	Qirg'iziston
Qirg'iziston	Qirg'iziston
Qoqshaltov	Qirg'iziston
Tyanshan	Qirg'iziston
Sariko'l	Tojikiston
Voxan	Tojikiston
Hindikush	Afg'oniston
Bandi -Turkiston	Afg'oniston
Kopetdog'	Turkmaniston
Elburs	Turkmaniston
Turkiston	Tojikiston
Bebetog'	O'zbekiston-Tojikiston
Zarafshon	O'zbekiston-Tojikiston
Petr Bir	Tojikiston
Pomir	Tojikiston
Nurota	O'zbekiston
Qoratorv	Qozog'iston
Talas Olatovi	Qirg'iziston
Otoshi	Qirg'iziston
Boro-xoro	Xitoy
Farg'ona	Qirg'iziston
Chotqol	Qirg'iziston
Bo'kantov	O'zbekiston

**MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI
NOMENKLATURASI DARYOLARI**

Nomi	Uzunligi (km)	Havzalarining maydoni (ming km²)	Qaysi davlat hududidan oqib o'tishi
Sirdaryo	3019	219	O'zbekiston
Amudariyo	2540	309	O'zbekiston
Murg'ob	1300	63	Turkmaniston
Ili	1384	154	Qozog'iston
Chu	1100	148	Qozog'iston
Zarafshon	740	42	O'zbekiston
Norin	578	59	Qirg'iziston
Sarisuv	800- 1100	100	Qozog'iston
Chirchiq	174	27	O'zbekiston
Tajan	1124	78	Turkmaniston
Qoradaryo	180	30	O'zbekiston
Ohangaron	236	5	O'zbekiston
Surxandaryo	196	13	O'zbekiston
Sheroboddaryo	186		O'zbekiston
Qashqadyo	332	29	O'zbekiston
So'x	130	12	O'zbekiston
Shohimardon	77	9	Qirg'iziston
Sangzor	123	13	O'zbekiston
Oqdaryo	131	14	O'zbekiston
G'uzordaryo	68	3220	O'zbekiston

SUV OMBORLARI

Nomi	Qaysi daryo havzasida	Qaysi davlat hududida joylashganligi
To'xtag'ul	Norin	Qirg'iziston
Qayroqqum	Sirdaryo	Tojikiston
Tuyamo'yin	Amudaryo	O'zbekiston
Norak	Vaxsh	Tojikiston
Tolimarjon	Amudaryo	Qozog'iston
Qopchig'ay	Ili	Qozog'iston
Zeyd	Qoraqumdaryo	Turkmaniston
Kattaqo'rg'on	Zarafshon	O'zbekiston
Chorvoq	Chirchiq	O'zbekiston
Norak	Vaxsh	Tojikiston
Chimqo'rg'on	Qashqadaryo	O'zbekiston
Kurpsoy	Norak	Qirg'iziston
Shardara	Sirdaryo	Qozog'iston
Andijon	Qoradaryo	O'zbekiston, Qirg'iziston

TOG'LARI

Nomi	Baland nuqtalari	Qaysi davlat hududida joylashganligi
Kopetdog'	2723	Turkmaniston
Hindikush	7690	
Pomir	7495	Tojikiston
Tyanshan	7439	Qirg'iziston
Torbog'atoy	2992	Qozog'iston
Jung'oriya Olatasi	4622	Qozog'iston
Xisor	4643	O'zbekiston
Turkiston	4730	Tojikiston
Boysun	4425	O'zbekiston
Piskan	4299	O'zbekiston
Qurama	3769	O'zbekiston
Qoratorov	2176	Qozog'iston
Ugan	4229	O'zbekiston
Nurota	2169	O'zbekiston
Zarafshon	2321	O'zbekiston, Tojikiston
Bobotog'	2289	O'zbekiston
Qorjantog'	2834	Qozog'iston
Chaqchar	3744	O'zbekiston
Qirg'iz tizmasi	3330	Qirg'iziston
Oqtov	1993	O'zbekiston
Shunak	1111	Qozog'iston
Narat	4604	Qirg'iziston
Bias Olatov	3520	Qirg'iziston
Kolitangtov	3137	O'zbekiston
Tuyuntov tizmasi	1319	Tojikiston

O'ZBEKISTONDAGI KANALLAR

Kanallar nomi	Foydalanishga topshirilgan yil	Daryodan suv olishi	Uzunligi km	Suv sarfi m ³ /sek
O'ng qirg'oq zarafshon	19308	Zarafshon	72	107
Miyongal -Xatirchi	1964	Zarafshon	97	60
Eski Anxor	1955	Zarafshon	300	60
Darg'om	1931	Zarafshon	110	10
Amu-Buoro	1965	Amudaryo	197	290
Amu-Qorako'l	1963	Amudaryo	52	42
Amu-Qarshi	-	Amudaryo	200	200
Amu-zang	1972	Amudaryo	56	200
Qilishboy	1935	Amudaryo	58	81
Tosh soqa	1940	Amudaryo	34	205
Qiz ketgan	1935	Amudaryo	25	214
Paxta -Ama	1931	Amudaryo	38	65
Sherobod-mashina	1971		27	110
Xazarbog'	1929	To'palangdaryo	49	48
Qumqo'rg'on	1932	Surxondaryo	76	27
Zang	1966	Surxondaryo	90	85
Konimex	-	Zarafshon	28	16
Morgunkov	1930	Chirchiq	45	26
Xandam	1973	Chirchiq-Qorasuv	65	30
Toshkent	1941	Chirchiq	54	87
Dalavarzin	1930	Sirdaryo	46,6	78
Qirov nomli	1900	Sirdaryo	120	230
Janubiy mirzacho'i	1960	Sirdaryo	127	300
Oxunboboyev	1940	Sirdaryo	50	50
Janubiy Farg'ona	1940	Qoradaryo	102	63
U. Yusupov nomli		Norin-Qoradaryo		
Katta Farg'ona	1940	Norin	270	240
Shim Farg'ona	1940	Norin	162	103
Savay	1930	Qoradaryo	53	22
Katta Andijon	1969	Norin	109	30
Katta Namangan	1970	Norin	135,3	
Darg'om	1931	Zarafshon	92	120
Nafoy	1934	Zarafshon	105	•60

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sh.Mirziyoyev Tanqidiy taxlil, qttiy tarbiya-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi zarur. "O'zbekiston"2017
2. Sh.Mirziyoyev Erkin va farovon demokiratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. "O'zbekiston" 2018
3. Sh.Mirziyoyev Buyuk kelajakni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston" 2018
4. Sh.Mirziyoyev Qonun uxstuvorligi va inson manfaatleri ta'minlash- yurt taraqqiyoti va xalq farovonligini garovi. "O'zbekiston " 20
5. I. Karimov. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlash-tirish yo'lida. T., «O'zbekiston», 1995.
6. I. Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O'zbekiston». 1997.
7. I. Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «O'zbekiston» 1999.
8. G.P.Pardayev, I.A.Hasanov, P.N.G'ulomov «Markaziy Osiyo geografiyasi». T. «Cho'lpon» 2007.
9. A.Ro'ziyev, K.Abirqulov. O'zbekiston iqtisodiy geografiyasi. T., «Sharq», 2001.
10. A.Soliyev, L.Qarshiboyeva. Iqtisodiy geografiyaning nazariy va amaliy masalalari. T., 1999.
11. V.L.Shuls, R.Mashrapov. Markaziy Osiyo gidrografiyesi. T., «O'qituvchi», 1969.
12. A.A.Qayumov, S.S.Umarov. Sh.A.Azimov va boshqalar. Iqtisodiy geografiya. Ma'ruzalar matni. T., 2001.
13. A.Qayumov, I.Safarov, M.Tillaboyeva. Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi, sinf. T., «O'qituvchi», 2002.
14. P.N.G'ulomov. O'zbekistonda tabiatdan foydalanishning geografik asoslari. T., 1990.
15. Rodrigue, J-P (ed). The Geography of Transport Systems. UK, London. Third Edition, Routledge. 416 pages. ISBN: 978-0-415-82254-1.
16. P.G'ulomov, H.Vahobov, A.Hasanov. Markaziy Osiyo tabiiy geografiyasi. 7-sinf. «Mehnat», 2001.

17. A.Ro'ziyev. «Markaziy Osiyo geografiyasi». Termiz, 2000.
18. 13.O'zbekiston Respublikasi Ensiklopediyasi. I-tom. Qomuslar bosh tahririyati.
19. Z.M.Akromov, P.G.Musayev. O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. 8-sinf. T., «O'qituvchi». 2000.
20. M.Amanov, A.Abdurahmonov. O'zbekiston Respublikasi viloyatlari. Qoraqalpog'iston. T., 1995.
21. A.S.Soliyev, E.A.Ahmedov, R.Y.Mahamadaliyev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot. T., «Universitet», 2003.
22. N.To'xliyev. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti. T., «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi». 1998.
23. G'R.Pardayev. Markaziy Osiyo mamlakatlarining iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. T., 2003.
24. R.U.Rahimbekov, Z.N.Donsova' Markaziy Osiyo tabiatini geografik o'rganish tarixi. T., «O'qituvchi», 1982.
25. I.A.Hasanov. Turkiston tabiiy geograf Vahobov H. Iqtisodiy geografiya asoslari. T., 2000.
26. Vahobov H. «Markaziy Osiyo tabiiy geografiya asoslari 7-sinf». T., 2000.
27. Nigmatov A.N., Abdunazarov L.M., Muxammedov Sh.N. Kasbiy ekologik ta'lim va tarbiya. «Iqtisodiyot-moliya» T. 2016. 8,6 b.t. UO'K: 61.4.(624).3 KBK 82.14(5Uzb)7 ISBN 978-9943-13-634-6.
28. Abdunazarov L.M. Milliy ta'lim tizimida ekologik ma'naviyatli shaxsni tarbiyalash // Toshkent davlat pedagogika universiteti "Ilmiy axborotlari" Toshkent. № 1 (18) 2019 24-27 bet.
29. Abdunazarov L.M. National Education System of Ecological Education, Supply and Implementation It. International Journal of Research (IJR). India. Vol-06. Issue-04. April 2019 yil, ISSN:2348-6848. Impact Factor 3.541. -B. 141-145.
30. Abdunazarov L.M., Nizamiev A.G. Ekologik ta'lim – tarbiya berishda xorijiy davlatlar tajribasidan foydalanish. "O'zbekiston respublikasi oliy ta'limi –innovatsion rivojlanish yo'lida" mavzusidagi halqaro ilmiy va ilmiy-texnikaviy konferensiya, Qo'qon-2019y Aprel. –B. 178-182.
31. Nigmatov A.N., Abdunazarov L.M. Amaliy ekologiyaning ilmiy asoslari. "Oliy ta'lim tizimida tabiiy fanlar: ilmiy tadqiqot,

o'qitish va malaka oshirish muammolari" mavzusida respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. Farg'ona 2018 yil. –7 b.

32. Mamatqulov M. Safarov I. «Markaziy Osiyo geografiyasi» maruzalar matni. T., 2000.

33. Strahler, Alan H, "Introducing physical geography"

34. Қазақстан республикасының президентінен жас түлекке сыйлық. мен – Қазақстан республикасының азаматымын. Қозғоғистон -2019

35. V.Ettwein and M. Maslin. «Physical geography: fundamentals of the physical environment

36. A.Qayumov, E.Safarov, M.Tillaboyeva. «Jahon iqtisodiy ijtimoiy geografiyasi. 9-sinf» T., 2006.

37. L.Abdunazarov «Markaziy Osiyo geografiyasi» maruzalar matni. Qo'qon 2018.

38. G.R.Asanov. Sotsial-iqtisodiy geografiya: termin va tushunchalar izohli lug'ati. T., «O'qituvchi», 1990.

39. <http://ru.wikipedia.org/wiki/O'zbekiston>

40. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kazakistan>

41. <http://sv.wikipedia.org/wiki/Kirgizistan>

42. <http://en.wikipedia.org/wiki/Tajikistan>

43. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Туркмения>

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI	4
I-BOB. Markaziy Osiyo o‘lkasining tabiatiga umumiy tavsif	6
Kirish. Fanning maqsadi va vazifalari.....	6
Iqlimi va ichki suvlari.....	41
Tabiat zonalari.....	65
Markaziy Osiyoning tabiiy resurslari.....	72
II BOB. Markaziy Osiyo davlatlarining iqtisodiy geografik tavsifi	75
Markaziy Osiyo mamlakatlarining aholisi.....	75
Markaziy Osiyoning iqtisodiyoti.....	80
III-BOB. Markaziy Osiyo davlatlarining regional tavsifi	98
Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston respublikalari.....	98
Qozog‘iston Respublikasi.....	98
Qirg‘iziston Respublikasi.....	113
Tojikiston Respublikasi.....	139
Turkmaniston Respublikasi.....	152
O‘zbekiston Respublikasi.....	168
Foydalanish uchun ma’lumotlar.....	210
Markaziy Osiyo davlatlari nomeklaturasi daryolari	215
Foydalanilgan adabiyotlar.....	219

Abdunazarov Lutfillo Mamanovich

MARKAZIY OSIYO GEOGRAFIYASI

Darslik

Muharrir: – I.T. Nishanbayeva
Musahhih: – M.X. Mustafayeva
Musavvir” – Z.F. Shoimov
**Kompyuterda
sahifalovchi:** – J.R. Azimov

Noshirlik faoliyatini boshlagani haqida vakolatli
davlat organini xabardor qilgani to'g'risida

TASDIQNOMA

№ 3991

2020 yil 30 oktyabrda bosishga ruxsat etildi

Bichimi 60x84, 1/16. Times New Roman garniturasida.

Ofset bosma. Shartli bosma tobog'i 13, nashr bosma tobog'i 13.

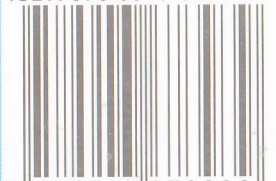
Adadi 100 nusxada. 7-sonli buyurtma

“Shafolat nur fayz” MChJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahar, Olmazor tumani, Nodira-19

Telefon +99899 993-83-36

ISBN 978-9943-6739-3-9

9 789943 673939